

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ХАРЧОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ**

С.І. БЕРЕГОВИЙ

**УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ТА СВІТОВОМУ
ВИМІРІ**

Всі цитати, цифровий та фактичний
матеріал, бібліографічні відомості
перевірені. Написання одиниць
відповідає стандартам.

Підпис автора _____
“ ____ ” _____ 2014 р.

Реєстраційний номер
електронного навчально-
методичного посібника у НМВ
39.04- 02.07.2014

Київ НУХТ 2014

Рецензент: О.Є. Пилипенко, д-р історичних наук, проф., Національного університету харчових технологій

Береговий С.І. Українська культура у європейському та світовому вимірі [Електронний ресурс] : навчально-методичний посібник / С.І. Береговий. – 2-е вид., доп. з ілюстраціями. – К.: НУХТ, 2014. – 176 с.

Навчально-методичний посібник подає генезис української і світової (європейської) культури у взаємозв'язках і взаємовпливах від найдавніших часів до сучасності. Представлені наукові концепції представників культурологічної думки.

Містить понад 150 авторських ілюстрацій та коментарів, що дає можливість кращого ознайомлення студентів з видатними артефактами світової та вітчизняної культури.

Рекомендовано студентам вищих навчальних закладів, а також усім, хто цікавиться проблемами культурології.

С.І. БЕРЕГОВИЙ, кандидат істор. наук, доцент

Рекомендовано Вченою радою
Національного університету харчових технологій
(протокол № 9 від « 19 » червня 2014р.)

Подано в авторській редакції

© С.І. Береговий
© НУХТ, 2014

ПЕРЕДМОВА

Навчально-методичний посібник розрахований на студентів, що вивчають нормативні культурологічні дисципліни в межах відведеного МОН на це часу (16-18 год. лекційних занять).

Відповідно до сітки лекційних годин, матеріал розділений на 8 тем, що охоплюють усі етапи культурогенезу на українських і світових теренах від найдавніших часів до сучасності. Перша тема присвячена теоретичним засадам культурології, інші – епохам розвитку культури.

Концепція посібника, спосіб подачі матеріалу та його відбір складались протягом тривалого часу. Запозичений значний досвід кафедри українознавства НУХТ у викладанні таких дисциплін як «Українська та зарубіжна культура», «Культурологія», «Історія Української культури», «Світова культура та мистецтво». Методологія роботи ґрунтується на наукових принципах історизму та об'єктивності, ретроспекції, хронологічному підході. Автор глибоко переконаний, що вирішальну роль у формуванні всіх, без виключення, культурних феноменів відіграють взаємозв'язки і взаємовпливи (подекуди не прямі, опосередковані) між світовою і національною культурою. Українська культура розглядається, насамперед, у європейському контексті. Робиться наголос, що на усіх етапах свого культурного поступу українці за своєю ментальністю, характером творчості, переконаннями національної еліти були невід'ємною частиною європейського культурного простору, послуговувалися його кращими здобутками, збагачували Європу своїм генієм. Ідеї рівноправності та діалогу культур, так само, є підґрунтям культуротворення в незалежній Українській державі.

Потрібно підкреслити, що у посібнику представлене авторське бачення історії культури у поданні, яке притаманне лекційній формі, безпосередньому спілкуванню викладача і студента. В ньому викристалізовувалась структура, відбір матеріалу, приклади і імена, здатні викликати найбільшу зацікавленість аудиторії, збудити інтерес та енергію молоді до роздумів і подальших самостійних пошуків.

Подекуди приходилось відходити від певних штампів академізму і системності, спроб охопити весь комплекс проблем та творів тієї чи іншої епохи. Натомість до кожної теми пропонуються ключові слова та мистецькі терміни, списки літератури, джерел, питання самоконтролю, тести. Критично оцінює автор окремі наукові концепції, які, з року в рік, у незмінному вигляді, тиражуються у підручниках та монографіях.

Головне, на нашу думку, переконати студента в тому, що культурою потрібно оволодівати не лише теоретично, але сприймати її чуттєво, емоційно, вбрати у власну душу і послуговуватися нею у повсякденності.

Посібник містить численні приклади з літератури, поезії, живопису, скульптури, кінематографу тощо. Більшість з них через призму власного бачення, особистого сприйняття у різний час та в різних місцях, музеях і країнах. Окремо слід сказати про ілюстративний матеріал посібника. Друге видання, на відміну від першого (паперового), містить близько 150 ілюстрацій поданих у тексті у супроводі коротких анотацій. Досвід роботи студентів з першим виданням посібника переконав в необхідності подання наочності до

кожної теми. Електронне видання цілком забезпечує таку потребу. Ілюстративний ряд пройшов ретельний відбір, був апробований використанням мультимедіа на усіх лекціях, багатьох практичних заняттях. Переважна частина фотографій є авторськими або запозиченими з унікальних архівних та мистецьких видань.

Надзвичайно цінною для автора була зацікавлена і активна участь у підготовці посібника студентів факультетів ОФПД та БТЕК, з якими приходилося працювати останніми роками. Спільно відбиралися фрагменти доповідей на секції культурології щорічної студентської наукової конференції НУХТ, окремі творчі завдання, реферати, ілюстрації. Студенти допомагали у розшифровці та друкуванні диктофонних записів, зроблених під час лекцій.

Сподіваємось, що навчально-методичний посібник буде корисним не лише студентам різних факультетів і форм навчання НУХТ, а й широкому студентському загалу, а також усім, хто цікавиться проблемами культури.

ТЕМА 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ КУЛЬТУРИ

1. Природа – людина – культура.
2. Культура і цивілізація.
3. Культура світова та національна.
4. Ранні форми культури.

Ключові слова і терміни:

Culturare, екологія культури, антропологія, еволюція, цивілізація, генезис, артефакт, археологічна культура, культурний шар, Homo Sapiens, анімізм, неоліт-неолітична революція, палеоліт, автохтонний, мегаліти.

1. Природа – людина – культура

Сучасні люди постійно і, за різних обставин, послуговуються терміном культура, який усім зрозумілий, але для кожного має свої відтінки і значення. Для більшості це синонім освіченості, вихованості, доброї поведінки, хорошого смаку і манер, набутих індивідом у сім'ї, школі, суспільстві. Багато говорять і пишуть сьогодні про культуру розумову, професійну, фізичну, національну і світову, духовну і матеріальну. Об'єднує усі ці різноманітні поняття латинський корінь «cult», **cultio** (обробка, плекання), cultus (опіка, турбота, пізніше – вшанування, поклоніння), **culturare** (вирощувати, доглядати). У античну добу, в стародавньому Римі, ця термінологія стосувалась переважно землеробства. Так, до нашого часу дійшов трактат римського політика Марка Порція Катона (234 – 149 р. до н. е.) – «De agri cultura» де докладно розглядаються питання ефективного землекористування і використання праці рабів.

Однак, поступово, в тому ж Римі, вищезгадані терміни поширюються для позначення інших сфер діяльності, пов'язаних з духовним життям – релігією, філософією. Видатний філософ Марк Туллій Ціцерон у листах «Тускуланські бесіди» (45р. до н. е.) порівнює духовні роздуми вченого з працею селянина. Як останній, зрошуючи своїм потом землю, плекає добрий врожай, так перший - невтомною інтелектуальною діяльністю плекає власну душу, оволодіває здатністю до мудрих думок і вчинків: «Cultura animi autem philosophia est» (філософія є культурою душі) – підкреслює Ціцерон .

У середньовічну епоху (5 – 16 ст.) латинське cultio або culturare вживаються, переважно, у словосполученнях, що означають ступінь майстерності, або навички в ремісничій та інтелектуальній праці.

Справжній інтерес до феномена культури виникає у Європі лише у 17 – 18 ст. в добу Просвітництва. Термін набуває самостійного лексичного значення. Просвітителі розуміють культуру, як продукт людського розуму, освіти, виховання, критично оцінюють попередню епоху, порівнюючи її людей із тубільцями на нових відкритих континентах, які ведуть здебільшого природне, тваринне існування. (Д. Дефо- Робінзон Крузо, Дж. Свіфт- Пригоди Гулівера). Щоправда, глава французького просвітництва Ж. Ж. Руссо, протиставляючи «культуру» «природі» віддавав перевагу як раз останній, вважаючи її продуктом довершеного божественного розуму, а культуру – недосконалого людського розуму. На противагу, Іммануїл Кант (1724 - 1804) називає людину істотою двох світів: світу природної необхідності (несвободи) і світу культури та моралі (прагнення до свободи). Людина, на думку вченого, здатна піднятися від зумовленого природою емпіричного, чуттєвого існування, до усвідомлення свого морального обов'язку, мети життя, яка полягає в тому, щоб творити добро для інших, а самому постійно вдосконалюватись. «Зоряне небо наді мною і моральний закон в моїй душі – ось дві речі які не перестають бентежити і хвилювати все життя », - писав філософ.

Великий внесок у європейську культурологічну думку зробила плеяда німецьких філософів і письменників доби романтизму. Для Й. Г. Гердера культура є наслідком прагнення людини до творчості і розумової діяльності, що знаходить вираз у мові, науці, мистецтві, релігії, сім'ї. Це необхідна і невід'ємна реальність людського суспільства незалежно від країн і народів. Гердер одним із перших у Європі зацікавився вивченням культур, серед яких виділяв і українську. Й. Ф. Шіллер (1759 - 1805) вбачав завдання культури в розвитку і гармонізації фізичної і моральної природи людини. У філософії Г. Ф. В. Гегеля (1770 - 1831) завдяки культурі здійснюється постійний рух від природної безпосередності до вищої духовності. Гегель зводить культуру, переважно, до пізнання абсолютного духу.

Досягнення природничих і гуманітарних наук упродовж 19 – 20 ст. дозволили всебічно дослідити феномен культури, дати йому безліч тлумачень і оцінок, які стали підґрунтям **культурології** як нової науки про культуру. Визначення поняття культура стало предметом спеціального дослідження в книзі А. Крюбера і К. Клакхона (1952) які навели близько 150 її тлумачень. З того часу культурологія бурхливо розвивається, останніми роками стає базовою навчальною дисципліною у вищій школі.

Взаємозв'язок і послідовність у понятійному ряді: природа – людина – культура допомагають краще усвідомити наступні *сентенції* (лат. *sententia* – міркування, судження, короткі висновки) :

1. Культура – те чого не існувало в природі і що створено людиною.

На питання: що для вас є культура? Видатний актор Сергій Юрський відповів – самообмеження. І пояснив, що, напевне, в кожній людині постійно протидіють інстинкт і мораль, бажання і обов'язок, тіло і душа. Обмеженнями були **табу** первісних людей, ними є десять заповідей Христа, численні закони норми і правила в яких існує суспільство, але без волі і зусиль кожної людини, без її самоконтролю гармонія зі світом і собою не досягненна.

Отже, об'єктом культури є природа, суб'єктом - людина.

2. Культура твориться внаслідок свідомої, творчої діяльності притаманної лише людям, як виду, здатному перейти межі інстинкту, вийти за кордон природи. Саме тому культура відрізняє людину від тварини.

3. Культура є другою природою. Пристосовуючись до природи і пристосовуючи природу до своїх потреб, людина виробляє ніби штучний захисний кокон – житло, одяг, зброя, вірування ... без якого вже не може існувати. Культура стає другим домом людини, сприяє її відокремленню від природи. Страх людини перед природою, з розвитком цивілізації перетворився на бажання «підкорити» її, максимально скористатись усіма природними багатствами. У 20 ст. особливо гостро постало питання про збереження навколишнього середовища, з'явилась наука екологія, (від грецьк. Oikos – дім) мета якої навчити людину порядкувати у природі як у власному домі. Нині актуальне збереження не лише природи, але, власне, і культури від усілякого «сміття» та руйнування. Академік Дмитро Лихачов запропонував термін **екологія культури**. На його думку, знищення, або недбале ставлення до культурних пам'яток, поблажливе ставлення до аморальності, нецензурної лексики не менш згубне для людини ніж отруєння морів, вирубування лісів. Про страшні наслідки екологічного і культурного геноциду, що здійснювався в добу тоталітаризму в Україні одним із перших заявив у своєму романі «Собор» Олесь Гончар. А хіба сучасна техногенна цивілізація з її неодмінним атрибутом «попмасової культури» не несе небезпеки для людини і природи? За прикладами далеко ходити не треба.

4. В широкому сенсі, культурою є все створене людиною і чим вона послуговується (зокрема і такі, на перший погляд, далекі від культури: ядерна зброя, нецензурна лексика і т. ін.) відтак...

5. Немає некультурних людей – вони лише відрізняються рівнем своєї культури. Якщо уявити культуру у вигляді сходів, якими людина крокує угору, то кожен знаходиться на своїй відстані від землі до неба. Варто пригадати знамениті слова Сократа :«Я знаю, що я нічого не знаю». Піднявшись у недосяжну для більшості людей височінь знання про світ, філософ досягнув його безмежність.

6. Культура - це міра людяності в людині. Лише той, хто йде сходами культури може акумулювати в собі кращий досвід людства.

7. Культура не передається генетично. На відміну від біологічних якостей її неможливо набути від батьків або предків. Варто визнати, що Природа заклала в кожну людину різні потенційні можливості, або здатність до засвоєння культури, але без певного виховання і навчання нею неможливо оволодіти, так само, вже набуту культуру можна втратити, зійшовши зі шляху суспільної, творчої діяльності.

В основу більшості культурологічних досліджень покладений т. зв. **антропологічний** принцип (від. грецьк. anthropos - людина) – культура розглядається як притаманна лише людині здатність перетворювати природу заради власних потреб, які по мірі розвитку підіймаються на все більш високий рівень. Антропологічна, або **функціональна, концепція культури** представлена в працях видатного англійського етнографа і соціолога Б.К. Малиновського (1884-1942), французького етнологіста і соціолога К. Леві-Строса (1908-1991),

американського етнографа А. Кребера (1876-1960) та багатьох інших. У найбільш узагальненому вигляді антропологи розглядають культуру як *сукупність матеріальних та духовних цінностей, вироблених людством упродовж усієї історії*, а також сам процес творення і розподілу цих цінностей.

Матеріальна культура – надзвичайно важливий чинник у розвитку як людини, так і суспільства. Вона визначає рівень освоєння людиною сил природи, охоплює усі сфери існування і розвитку людей. Без ретельного вивчення знарядь праці, зброї, одягу, житла, предметів домашнього ужитку неможливо сформулювати правильної уяви про культуру того чи іншого народу у різні епохи. Через них ми дізнаємося також про здібності і знання, що застосовуються у процесі матеріального виробництва. Оскільки культура – явище цілісне, то у будь-якому її прояві міститься як **матеріальне так і духовне начала**. Навіть людина первісної доби, прикрашаючи орнаментами зброю, зображуючи на стінах печер сцени полювання, ховаючи покійника обличчям на Схід прагнула виразити у цих діях, духовний вміст. Сучасні твори мистецтва так само потребують певних затрат, існують у матеріальній формі, але їх основне призначення – нести духовну наснагу. Взагалі, культура має найвищу духовну вартість лише для тих, хто її розуміє, намагається відкрити. Мало визнавати, що Моцарт чи Бах є великими композиторами, а Пікассо чи імпресіоністи – великими художниками. Доки їх не почув і не побачив, не спробував зрозуміти сенс їх епохи та творчості ці духовні глибини для тебе залишаються непізнаними. До визначних духовних цінностей людства відносять релігію, філософію та мораль, освіту, музику, літературу, мистецтво.

У структурі духовної культури надзвичайну роль відіграють поняття **цінностей, ціннісних орієнтацій**. Вони визначають наше ставлення до речей і явищ, як духовних, так і матеріальних. Цінності добра, справедливості, патріотизму, дружби, кохання важливі для соціальної адаптації є усталеними категоріями людських стосунків. Освоюючи цінності навколишнього світу, більшість людей спирається на існуючі в кожній культурі традиції, норми, звичаї. Деякі з них є специфічними для даної культури, визначають обличчя (менталітет) нації. У системі чеснот – що є ядром будь-якої культури провідне місце займають **загальнолюдські цінності** (свобода, незалежність, життя). В культурній антропології прийнято виділяти чотири основні сфери людських цінностей – побут, ідеологія, релігія, художня культура. Кожна людина у тій чи іншій мірі послуговується суспільними цінностями та орієнтаціями, але керується і особистими уявленнями та поглядами, властивостями свого характеру та виховання.

2. Культура і цивілізація

Ми сприймаємо увесь хід світової історії як послідовну зміну епох, для кожної з яких характерний свій рівень розвитку економіки, суспільства, науки та культури. Такі епохальні утворення називаються **цивілізаціями**. Сьогодні в науці прийнято віддавати перевагу цивілізаційному підходу, вивчати феномени цивілізацій різних народів і часів. Зразковими моделями таких утворень вважають Античність, або ж сучасну глобалістичну цивілізацію як її спадкоємицю. Відповідно вибудовується схема історичної періодизації культури нинішнього глобалізованого світу. У самих загальних рисах вона має такий вигляд:

Первісна (доісторична) цивілізація	Від виникнення культури і перших людських спільнот до появи перших держав.
Цивілізація стародавнього світу	Єгипет, Шумер, Вавилон, Антична (греко-римська цивілізація) Ст. Китай тощо. 3 тис. р. до н. е. – 5 ст. н. е.
Цивілізація середньовіччя і Ренесансу	5 – 16 ст.
Цивілізація Нового часу	17 – 19 ст.
Новітня, сучасна глобальна цивілізація	20 – поч. 21 ст.

Широко практикується серед вчених і не хронологічний, а, наприклад, континентальний підхід. У збірці наукових праць провідних вчених гуманітаріїв зі світовим ім'ям “Древние цивилизации”. всі 19 розділів містять розвідки, про цивілізації Єгипту, Африки, Малої Азії, Закавказзя, Середньої Азії, Скіфів, Стародавніх Індії, Китаю, Японії, Америки... Автори досліджують витоки культури усіх давніх народів планети від появи перших ознак творчості до визначних шедеврів.*

Принцип цивілізаційного підходу уперше був запропонований у 18 ст. коли добре знане латинське слово **civilis** (громадянський, державний, суспільний, українське – цивільний) примінили для оцінки тих періодів історії, коли уперше з'явилися ознаки суспільної організації і практики. У книзі шотландця Адама Фергюсона (1723 – 1816) “Досвід історії громадянського суспільства” (1767 р.) історія людства розглядається, як послідовна зміна трьох стадій: дикунства, варварства, цивілізації. Такої ж схеми дотримувався і американець Льюїс Генрі Морган (1818 – 1881) у книзі “Стародавнє суспільство”.

Дещо відкоригувавши цю схему відносно сучасної хронології стародавніх культур можна подати її у наступному вигляді:

*Древние цивилизации (Ancient civilizations) под. ред. Г. М. Бонгард-Левина. М. Мысль, 1989.-489 с.

В основу цивілізаційного підходу була покладена теорія або **концепція еволюції** (лат. *evolutio* – розгортання) – поступового розвитку, змін і трансформацій, що як у природі так і в суспільстві приводять до виникнення нової якості. Величезний вплив на еволюціоністів справила теорія Ч. Дарвіна (1859 р.) про еволюцію видів тварин шляхом природного відбору від нижчих форм до вищих в процесі пристосування до умов навколишнього середовища.

Теорію соціальної і культурної еволюції розробляв Ф. Енгельс (1820-1895). У праці «Діалектика природи» один із розділів якої має назву «Роль праці у процесі перетворення мавпи на людину», вчений писав, що у наслідку колективної діяльності первісних людей мінялась їх зовнішність, вони оволодівали мовою, мисленням. Фундаментальні основи теорії культурної еволюції заклав Едуард Бернетт Тайлор (1832-1917), видатний етнограф, засновник кафедри антропології Оксфордського університету. У праці «Первісна культура» (1871) на основі величезного етнографічного матеріалу, він, за методом Дарвіна, розробляє схеми лінійного розвитку різних культур від найпростіших до більш складних форм. Культурна еволюція, на його думку, обумовлена не стільки свідомістю, скільки дією спроб і помилок, наслідуванням, впливом індивідуальних та групових інтересів. Лінійні потоки культури поступово розвиваються, але в разі їх перетинання здатні швидко утворити нову якість.

Культура для Тайлора, по суті, є синонімом цивілізації оскільки «складається з знання, вірувань, мистецтва, моралі, законів, звичаїв та деяких інших здібностей і навичок, які засвоєні людиною, як членом суспільства».

Так само, видатний французький історик Франсуа Гізо уявляв цивілізацію лише як наступну ланку у безперервному процесі розвитку природи-людини-культури. Для нього вона квінтесенція усього кращого досвіду, накопиченого людством, яке у майбутньому прийде до спільної мети і спільної культури.

Значний внесок у вивчення процесів функціонування культури у суспільстві зробили представники **соціологічної школи**, або концепції П. Сорокін, Г. Маркузе, Т. Адорно та ін. Культура розглядається ними як цілісне утворення, складна ієрархія соціальних систем. Питирим Сорокін (1889-1968) - соціолог, змушений емігрувати з Росії до США через більшовицьку владу, згодом став президентом американської соціологічної асоціації, висунув теорію суперсистем культури як вирішального фактору існування і розвитку різних соціальних груп. Вчений завжди відстоював думку про взаємозв'язок і взаємовплив різних культурних систем, який стає все більш інтенсивним з розвитком цивілізації.

«Зрозуміло без слів, - пише Сорокін, що соціокультурні феномени міняють позиції як у фізичному, так і в соціальному просторі. Вони неперервно мігрують, циркулюють і пересуваються з місця на місце, від однієї групи до іншої, від одного класу до другого, назад і вперед, згори вниз в різноманітному стратифікованому соціокультурному універсумі. Автомобіль і ленінський комунізм, безрукавки, короткі зачіски, ванни і радіо, джаз і губна помада, теорії революції і симфонії Бетховена, захисні тарифи і теософія – всі ці практично культурні об'єкти і цінності рухаються із Сполучених Штатів у Китай, з Відня в Сідней і Калькуту, з Детройта в Москву, від вищих класів до нижчих, з міст до сіл, від аристократів до пролетаріату і навпаки».

На відміну від еволюціоністів і соціологів ряд вчених намагаються протиставити культуру і цивілізацію, а сам їх розвиток показати у вигляді коловороту. Основоположником **концепції циклічного розвитку** культури вважається італієць Дж. Віко (1668-1744). На його думку, кожен народ проходить цикл у своєму розвитку, який включає три епохи: **дитинство**, або бездержавний період, де провідна роль належить жерцям; **юність**, для якої

характерне формування держави і підкорення героям; **зрілість людського роду**, де відносини між людьми регулюються совістю та усвідомленням свого обов'язку. Формою правління в цей період є монархія або демократична республіка. Досягнувши вищого ступеня розвитку, людство знову падає на нижній. Епоху середньовіччя Віко трактує, наприклад, як «друге варварство».

Відомий російський природознавець М. Данилевський (1822-1885) застосовуючи методологію систематизації у біологічній науці, робить спробу обґрунтувати розвиток замкнених циклів людських культур (індійської, китайської, іранської, грецької, римської тощо). Кожен тип культури проходить, в основному, три фази розвитку: етнографічну (нерозвинену), державну (розквіт), та цивілізаційну – поступовий занепад.

Занепад цивілізацій, на думку Данилевського, обумовлений як локальним характером їх досягнень, так і нездатністю до передачі своїх кращих здобутків культурам іншого типу. Вчений не вірить у існування світової цивілізації, наводить численні приклади непорозумінь і протиставлень Західної цивілізації і Росії. Значний вплив на культурологічну думку справила теорія О. Шпенглера, викладена у праці «Занепад Європи» - справжнього інтелектуального бестселера першої чверті 20 ст.

Заперечуючи основні постулати європейської науки 19 ст. – історизм, європоцентризм, еволюцію, філософ показує світову культуру як низку незалежних одна від одної, замкнених культур, кожна з яких має свій темп розвитку і час існування. Культура, подібно до тіла і душі людини, народжується, проходить стадію молодості, зрілості, старіння і поступово вмирає. Для прикладу вчений бере 8 культур – Єгипетську, Вавилонську, Майя, Індійську, Китайську, «аполонівську» (Греко-Римську), «магічну» (Візантійсько-арабську) та «фаустівську» (західно-європейську). У трьох останніх, як бачимо, різні народи об'єднуються особливим станом душі (антична душа, за міфологемою Шпенглера, схильна до споглядання краси, спокою, європейська - пристрасний пошук істини у постійному протиборстві бога з дияволом). Душа культури, як рослина у ґрунті, розвивається лише у відведеному їй часі і просторі. Реалізувавши свої душевні сили (народ, мова, мистецтво, музика, філософія...) культура помирає. Цикл її існування становить, за Шпенглером, 1000-1200 років. Ознакою смерті є перехід культури у стадію цивілізації, коли на зміну творчості приходить техніка і механічна робота, на зміну релігії – атеїзм, мораль заміщується владою грошей, розпущеною, агресією.

Послідовником О. Шпенглера в поглядах на культуру був відомий англійський історик і соціолог А. Тойнбі (1889-1975). Як прихильник концепції **історичного коловороту** у розвитку локальних культур, **він розділив історію людського суспільства на окремі цивілізації**. Їх вивченню вчений присвятив 12-томну працю «Дослідження історії» (яку писав з 1934 по 1961 р.). Спочатку А. Тойнбі виділив для аналізу 21 цивілізацію, потім скоротив їх перелік до 13 найрозвинутіших, серед яких називалися антична, західна, православна, індійська, китайська, ісламська та інші. Цивілізації, що раніше розглядалися самостійними, були віднесені до цивілізацій-супутників. Згодом перелік було ним звужено до п'яти діючих, а саме західної, іспанської, індійської, китайської та православної.

А. Тойнбі гостро критикував західну цивілізацію за втрату духовності і надмірний розвиток меркантильних інтересів та споживацької психології. Нестримна індустріалізація і гонка озброєнь, на думку вченого, приведе до загострення екологічної кризи й посилення боротьби за сировинні ресурси. Індустріальні країни зустрінуться з ворожою позицією технічно відсталих країн, що неминуче завершиться глобальним конфліктом, і в кінцевому підсумку настане економічний занепад. У політичній сфері це приведе до відмови від демократії і встановлення диктаторських режимів. Врятування західної цивілізації від загибелі А. Тойнбі вбачав в оновленні духовності. Особливі надії він покладав на релігію, яка виступає головним інтегратором культури. Саме вселенська релігія, створена на основі синтезу різних релігій, здатна забезпечити «єднання в душі» різних народів.

Теорії Шпенглера і Тойнбі, висунуті у складну і кризову для світу епоху революції, мілітаризм, фашизм, тоталітаризм, на щастя, не здійснились. Сучасний європеець скоріш за все, не поділяє шпенглерівського «ми занадто цивілізовані, щоб бути культурними», він скоріше погодиться із сентенцією Канта «ми занадто цивілізовані, але ще недостатньо культурні». Що ж до України, то чимало наших співвітчизників згодні, що нам потрібно більше цивілізованості, щоб належно оцінити і зберегти багатства нашої національної культури і донести її до нащадків.

3. Культура світова та національна

Сутність світової та національної культури, їх співвідношення, взаємозв'язки і взаємовпливи – одна з найважливіших проблем сучасної культурології. Неможливо уявити собі будь-яку історію культури без чіткого визначення цих понять, дослідження їх часових і просторових координат. Становлення «Історії української культури», як базової навчальної дисципліни за роки незалежності відображає складний пошук співвідношень у вказаних дефініціях. На початку дев'яностих років у вишах була запроваджена «Українська та зарубіжна культура», або «Історія світової та вітчизняної культури». Із 2003/2004р., натомість, введена «культурологія», з 2010/2011 навчального року міністерство освіти на зміну останньої дисципліни вводить «Історію української культури» (при тому в окремих вишах та на факультетах, предмет залишив свої попередні назви).

Концепція дисципліни, так чи інакше, полягає у вивченні кращих матеріальних і духовних надбань української нації у контексті розвитку світової (європейської) цивілізації від найдавніших часів до сучасності.

За висловом філософа М. Бахтіна «культура завжди лежить на межах» з іншими культурами й епохами. Сучасна людина добре усвідомлює, що культурне існування кожної нації невіддільне від інших народів і, що всі вони підкоряються певним законам культурної комунікації. Можна уявити світову культуру, як безліч самобутніх культур, що знаходяться в діалозі і взаємодії не лише в нинішньому часі, але і не відстані з минулого у майбутнє. Досліджуючи культуру в такий спосіб, необхідно, з нашої точки зору, приділити увагу тим її феноменам (найбільш значущим і яскравим явищам, видатним шедеврам та іменам), що виникли на українських теренах та набули світового, загальнолюдського значення. Це, скажімо, Трипільська цивілізація, культура Київської Русі, українське бароко, творчість Шевченка, Сковороди,

Грушевського, Вернадського тощо. Кожен із згаданих феноменів неможливо належним чином зрозуміти і оцінити без світового контексту. Людство в різний час по-різному усвідомлювало свою культурну єдність. Для Європи такими епохами єднання були Античність, Ренесанс, Бароко, Просвітництво. В 19 столітті відбулось декілька подій всесвітнього культурного значення – міжнародні виставки досягнень науки, техніки і культури у Лондоні (1851 р.), Парижі (1869, 1900), відновлення Олімпійських ігор за ініціативою П'єра де Кубертена (1896 р.). Але лише після 1945 р. здійснюються рішучі кроки до глобалізації перед лицем небезпеки нових світових катаклізмів та ядерної зброї. Дався взнаки і розвиток засобів масової інформації та комунікації.

Сьогодні явищами світової культури можна вважати Інтернет, Андронний колайдер, генетику, таблицю Менделєєва. Ними є музика Чайковського, Бетховена, Баха, живопис Леонардо да Вінчі, Ван Гога... Кожен школяр в Африці, Японії чи Європі вивчає теорему Піфагора, знає про сім чудес світу. Отже, термін «світова культура» визначає як усю сукупність, так і вищі культурні досягнення людства без яких неможливо уявити розвиток сучасної освіти, науки, виховання.

Серед прихильників існування світової культури відомі мислителі П. Тейяр де Шарден (1881-1955), В. Вернадський (1863-1945), А. Швейцер (1875-1965) та ін., які вважали, що вона є системою цінностей, що формуються в надрах національних культур, але згодом набувають загальнолюдського значення. Більшість людей у розвинених країнах поділяють подібні «оптимістичні погляди», вбачаючи майбутнє людства у розвитку глобальних процесів в економіці, техніці, інформатизації, поширенні цінностей демократії, західного образу життя та культури. Але мудрість нашого часу полягає також і у визнанні за кожною національною культурою (навіть культурою нецивілізованих племен) права на самостійне існування та розвиток, у відстоюванні принципу ***рівноправності всіх культур***, що суперечить будь-якому «культуро чи європоцентризму», претензіям на культурну гегемонію у світі. На думку колишнього Генерального директора ЮНЕСКО Фредерика Сарагоси, «установлення справжнього культурного плюралізму – єдиний шлях, що дозволяє протистояти зростаючій однаковості, яку несе в собі експансія технічної цивілізації». Цей шлях повинен розглядатися як фактор світової рівноваги і творчості. Міжнародне співробітництво, забезпечує зближення людей і ідей, розширення взаєморозуміння і солідарності, паралельно сприяє зміцненню культурного аспекту розвитку, являє собою мету усякого розвитку.

Чимало сьогодні в світі і «песимістів», супротивників світової культури (антиглобалісти, націоналісти, ісламісти), які услід за О. Шпенглером, відстоюють думку про локальні, не пов'язані між собою цивілізації, відкидають цінності Заходу та пророкують його кризу і занепад.

Визначні ***представники української культурологічної думки*** завжди обстоювали право українців на розвиток власної мови, освіти, культури, разом з тим, вони бачили Україну невіддільною часткою світу.

Філософським підґрунтям української культурології із перших кроків її розвитку було вчення Г. С. Сковороди (1722-1794) про три світи. Перший світ – природа, або «макрокосмос» (всесвіт), другий світ – суспільство і людина, або

«мікрокосмос», третій світ – це Біблія, або «світ символів». Кожний із світів, на думку Г. Сковороди, має двояку природу, «дві натури» - зовнішню, видиму, або «матеріальну натуру», і внутрішню, або «духовну натуру». Пізнай себе, вчив Сковорода і ти відкриєш світ. Яскравим прикладом того, як національна культура може заговорити мовою світу є творчість Тараса Шевченка. Порушивши одвічне правило поділу культури на елітарну, яка мусить осмислювати життя і низову фольклорну, Шевченко показав своїм Кобзарем, що народ здатний не лише оплакувати свою долю, але і вибирати її. Це був один із перших у європейській культурі національних і соціальних викликів самодержавству, що мав величезний резонанс і вплив на митців багатьох країн. Шевченкова любов до України не була сліпою, ніколи не затьмарювалася неприязню до інших народів, релігій чи небажанням перейняти їх кращий досвід. «Учітесь, читайте, і чужому наuczайтесь, свого не цурайтесь» - закликав поет. Жагуча ненависть до самодержавства ніколи не переростала у Шевченка в несприйняття російської культури, яку він лише хотів бачити рівноправною з українською: «На москалів не зважаєте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чиє краще нехай судять люди.»

Значний внесок у вивчення історичного шляху та своєрідних рис української культури, її внеску у світову цивілізацію належить цілій плеяді українських народників-просвітителів 19 століття, серед яких кирило-мефодіївці (М. Костомаров, П. Куліш), етнографи, історики, фольклористи (М. Драгоманов, В. Антонович, Ф. Вовк, О. Потебня, О. Русов, П. Житецький, М. Лисенко). Вони довели, що на довгому історичному шляху, який пройшла українська нація, справжніми творцями і носіями культури завжди були народні верстви, саме тому в ній особливе місце належить фольклору і традиціям, яскраво вираженим у пісні, народній думі, декоративно ужитковому мистецтві, одязі.

Збереження цих традицій у найскладніший час, коли культура зазнавала руйнування внаслідок монголо-татарської навали, литовсько-польського панування, було запорукою культурного піднесення в добу гетьманщини XVII-XVIII ст., та відродження XIX століття.

Видатні українці кінця XIX - початку XX ст. добре знали, що тривалі періоди бездержавності нації найбільш руйнівні для її культури. У боротьбі за державу вони головну роль приділяли культурному чиннику, докладали максимум зусиль до створення якомога повнішої і узагальнюючої історії її культурного поступу. Робота не припинялась ні в роки першої світової війни, ні в добу революції, ні у вимушеній еміграції, де опинилась національна еліта після поразки визвольних змагань.

Упродовж тривалого часу була створена низка наукових праць та розвідок, які донині є класикою української культурологічної думки. Капітальні праці з історії української літератури написали М. Грушевський, М. Возняк, С. Єфремов, питання фольклористики досліджували М. Драгоманов, І. Франко, Ф. Колесса, , про мистецтво постійно писали Ф. Ернст, М. Голубець, Г. Павлуцький, Д. Антонович. У 1914-1916 рр. у Петрограді вийшла двотомна колективна праця «Украинский народ в его прошлом и настоящем», ініційована М. Грушевським з метою обізнати демократичну російську громадськість з

прагненнями і поглядами українців у справедливому вирішенні національного питання. Членами редколегії та авторами видання були провідні українські вчені Ф. Вовк, Ф. Корш, А. Кримський, М. Туган Барановський, О. Шахматов, О. Русов, С. Томашівський.

Книжка Івана Огієнка (відомого вченого богослова) «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» (Київ, 1918) хоч і невелика за обсягом та популярна за змістом уперше надавала загальну історію розвитку української культури як окремої, незалежної від інших народів і держав.

У 1937 р., в Галичині у видавництві Івана Тиктора вийшла «Історія української культури» за ред. Івана Крип'якевича. У 14 зшитках-зошитах, кожен об'ємом у 50 сторінок, подана добре ілюстрована історія культури (окремо – побут, письменство, освіта, мистецтво) від княжої доби до 20 ст. Видання надзвичайно оригінальне, дороге, але естетично вишукане, цікаве за змістом. Можна уявити, з яким заохоченням і захватом купували і зачитували ці книжечки українці у міжвоєнній Польщі. Значною подією у житті української діаспори став вихід циклу лекцій, прочитаних видатними вченими-емігрантами для студентів Українського технічно-господарського інституту у Подебрадах (Чехословаччина) під загальною назвою «Українська культура» (публікація кінця 30-х рр., 1940, 1947, 1988). Організатором збірника та автором більшої частини матеріалу був Дмитро Антонович – видатний політичний, громадський діяч доби УНР, письменник, мистецтвознавець. Його колеги – Дмитро Дорошенко – визначний історик, провідник УНР, Дмитро Чижевський – учений, філософ із світовим ім'ям, Володимир Січинський – знаний архітектор та художник, Василь Біднов – член УЦР, історик церкви та інші науковці – справжній цвіт еміграції. Книга поєднувала науковість із популярністю, її базовою основою були новітні, на той час, концепції західної культурології. Не поділяючи ідеалістичних концепцій та теорій локальних культур, Антонович вписує українську культуру у європейський духовний простір, застосовуючи до неї ті ж самі схеми систематизації і періодизації. Як знавець історії мистецтва, вчений наводить численні приклади українських пам'яток візантійсько-романського, готичного, ренесансного, барокового стилю з їх місцевими особливостями. Світова і національна культура постають у динамічному процесі переплетіння, взаємозв'язків і взаємовпливів. Чим відкритіша національна культура до світу, вважав Антонович, тим вона багатша і життєдайніша. До інших помітних наукових доробків вчених діаспори слід віднести тематичну тритомну «Енциклопедію українознавства» (Мюнхен - Нью-Йорк, 1949р.), «Нариси з історії нашої культури» Є. Маланюка (Нью-Йорк, 1954 р.), «Тисяча років української культури» М. Семчишина» (1965 р.).

У роки Незалежності усі згадані вище книжки були надруковані в Україні, що дало поштовх до розвитку сучасної культурологічної думки. Такими її представниками як І. Дзюба, М. Попович, Я. Ісаєвич, А. Макаров, В. Овсійчук та ін. в останні роки написано чимало ґрунтовних та цікавих праць. З 2001р. здійснюється видання п'ятитомної «Історії української культури» - фундаментальної академічної роботи, до створення якої долучились численні наукові установи та провідні фахівці. В ній українська культура розглядається у всіх її царинах, від найдавніших часів до сучасності, у науковий обіг введені

тисячі нових пам'яток та імен, простежуються європейські і світові контексти зв'язків і впливів. Вже вийшли друком чотири томи видання, останній – «Українська культура 19 ст.» (у 2-х книгах) має обсяг понад 2,5 тис. сторінок. Без сумніву, вказана праця, не лише поглибить наші знання про українську культуру, але дасть можливість ширше пропагувати її світу.

4. Ранні форми культури

Щодалі сучасне людство, завдячуючи науці, занурюється у глибини матерії та космосу тим більш постають питання про самий сенс його існування і майбутнє. Для оповідачів Біблії час від створення Богом світу до різдвя месії вираховувався в 5508 років, згідно і з теорією Великого вибуху (Big Bang – англ.), що спричинив виникнення реальності, яку ми сьогодні намагаємося досягнути, цей часовий термін вимірюється у $13,7 \pm 0,13$ млрд. років, а вік Землі у 4,5-5 млрд. років. Співставлення різновеликих чисел навряд чи дасть відповідь на питання, які хвилюють як релігію, так і науку - чи здатна людина зберегти гармонію у власній душі, усвідомити своє високе призначення у Всесвіті.

Історія і культура людства чи то на відстані у сім тисяч років від Адама і Єви, чи 3 млн. років від появи гомінід, за свідченнями антропологів, демонструє цілу низку злетів і падінь, які, однак, завершувались новими сходженням до вершин.

У пролозі до фільму «Космічна одісея 2001р.» американського режисера Стенлі Кубрика (знятий у 1968р. за оповіданнями Артура Кларка, визнаний найкращим науково фантастичним фільмом в історії Голівуду), показано, як у бійці між двома групами приматів, перемогу здобувають ті, хто скористався, як палицею, випадково підібраною на землі кісткою. «Зрозумівши» силу цієї зброї мавпа у захваті потрясає нею. Підкинута в гору, кістка на наших очах уповільнено здійснює декілька обертів, перетворюючись на космічний корабель, що рухається у темній безодні до Юпітера на пошуки невідомого. Дійсно, історія цивілізації може постати у нашій уяві, як декілька обертів, як мить у безкінечності часу і простору.

Для вчених завжди надзвичайне значення мало вивчення процесів *генезису* (від грецьк. genesis – походження, виникнення, розвиток) культури на її ранніх стадіях. Джерелами вивчення ранніх форм культури, або, іншими словами, культури первісного ладу, є дані накопичені, принаймні, за останні двісті років, таких наук як геологія, палеонтологія, палеоботаніка (дослідження скам'янілих залишків рослин, тварин, тощо), археологія, антропологія (вивчення людських типів за будовою їх кістяка та черепа), етнографія, лінгвістика... Новітні методики дослідження молекулярної структури давніх залишків, способи радіовуглецевого аналізу як біологічного матеріалу, так і *артефактів* (від лат. ARTEFACTUS – штучно створений, річ не природного походження) дають можливість із точністю до сотень, а інколи десятків років датувати час їх існування.

На ранніх стадіях розвитку людства наука розглядає три, тісно пов'язані між собою, види його еволюції: *антропогенез* (розвиток людини як біологічної

істоти), **соціогенез** (суспільні форми існування людини), **культурогенез**. У найбільш загальному вигляді вони подані у наступній таблиці.

Антропогенез	Соціогенез	Культурогенез
«Homo habilis» (людина уміла)	первісне стадо рід плем'я сім'я матріархат патріархат.	Еволюція знарядь праці, використання вогню, мова, форми релігії, ознаки творчості, письмо.
«Homo Erectus» (людина прямоходяча)		
«Homo Neandertalsis» (неандерталець)		
«Homo Sapiens» (кроманьйонець)		

Антропо і соціогенез найбільш тривалий і складний процес формування людини, що налічує сотні тисяч років. Про деякі його етапи і досі немає однозначних відповідей. Так, тип «Homo habilis», визнаний першим представником людського роду, був відкритий лише у 1961р. під час археологічних розкопок в ущелині Олдувай у Танзанії. Згодом з'ясувалося, що подібні істоти існували у східній і південній Африці вже понад 3 млн. років тому. З людьми їх споріднює пряма хода і «уміння» розколювати камінь та загострювати деревину, створюючи примітивне знаряддя для полювання. Антропологи відносять habilisa до австралопітеків (avstralis – південна, pitekos - мавпа) еволюція яких налічує декілька сотень тисяч років, при цьому як сам людський тип, так і його вміння майже не змінювались.

Homo ERECTUS, або архантроп (давня людина – грецьк.), що з'явився близько 2 млн. р. тому вже, безумовно, представник людського роду. Він також уперше з'явився на африканському континенті, але, з часом, мігрував в Азію, на Кавказ. Найбільш «прогресивними» типами Erectusa є синантропи (Китай, Азія) та пітекантропи (Індонезія та ін.) які мали близьку до сучасних людей вагу мозку, володіли способами обробки каменю, жили у печерах, використовували вогонь, вдягались у хутро і шкіру тварин. Наука у дослідженні цього типу людини оперує досі не дуже значним матеріалом, тому кожна нова знахідка сприймається як сенсація. У 90-х роках 20 ст. на гірському плато Дманісі у Грузії було знайдено декілька черепів та понад п'ятдесят кісток

“Homo Habilis”

архантропів, що жили 1,8 млн. р. тому. Вони збереглись лише через те, що опинились під товстим базальтовим шаром, утвореним після виверження вулкану. Знайдений недавно у Індонезії і карликовий вид архантропа, якого вчені назвали – хобітом. Найбільш відома *Ашельська* епоха, або культура архантропа, тривалість якої визначається добою раннього палеоліту (у місцевості Сент-Ашель на півночі Франції виявлені кам'яні рубила овальної, круглої та витягнутої форм, дрібні знаряддя з каменю, кістки. Подібні знахідки траплялись у Східній і Західній Європі, Азії, на Кавказі).

Необхідно зазначити, що уся стародавня історія постає перед вченими як **сукупність археологічних культур**, кожна з яких характеризується певними артефактами, які мають ідентичні риси на певній території і відрізок часу. Археологічні культури називають цеглинами, з яких зводиться будівля **доісторії**. Важливим у науці є поняття **культурного шару**. Подібно до того, як за кільцями на зрізі деревини можна встановити її вік та зміни клімату, так у нашаруваннях землі вчені виявляють порожнини, або культурні шари, заповнені артефактами. Товщина культурного шару, пов'язана з тривалістю існування культури, та інтенсивністю господарської діяльності, може коливатися від сантиметрів до десятків метрів. Не до кінця з'ясовано у науці питання переходу від архантропів до сучасного типу людини. Відомо, що *Homo erectus* вимирає близько 200 тис. років тому (хоча в окремих місцях його існування простежується до 30 тис. р.). Перехідним типом прийнято вважати *Homo Heidelbergensis* (гейдельбергська людина), що жила понад 600 тис. р. до нас. Внаслідок більш успішної ніж попередні типи людей еволюції від нього відділились дві майже рівноцінні гілки розвитку – *Homo Neandertalensis* (Неандертальська людина) та *Homme De Cro-Magnon* (франц. кроманьйонець). Обидві вважаються представниками ***Homo Sapiens*** – людини розумної.

Типи неандертальців досліджені на протязі від 300 тис. – до 24 тис. р. тому, коли вони остаточно зникли. Це була людина із масивними м'язами, кремезною статуєю, сильними щелепами, більшою ніж у сучасних людей головою, проте зі скошеним лобом і майже без підборіддя. Їх досягнення представлені ***Муст'єрською археологічною культурою*** : крупні кам'яні рубила, сокири, наконечники списів, використання вогню. Є і ознаки духовного життя – тіла мерців прикрашені амулетами, обряд поховання свідчить про вірування у загробний світ (кістяки лежать обличчям на схід сонця, біля них покладені предмети вжитку, їжа). Дослідження генома неандертальців, що проводились у 2010 році, показами, що він на 99,5% співпадає із генами сучасної людини. Від 1 до 4% суто неандертальських генів присутні у цілому ряду народів світу.

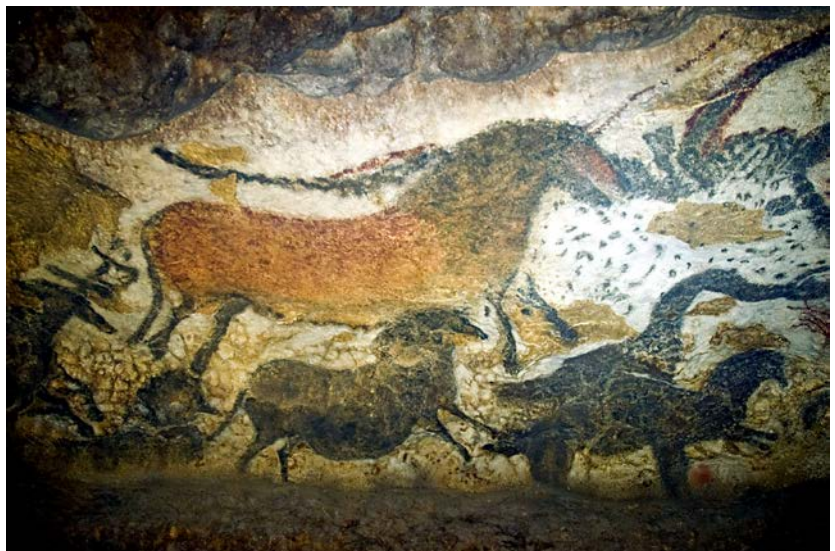
Найбільш вірогідною причиною зникнення неандертальців вважається витіснення їх, внаслідок боротьби і конкуренції, кроманьйонцями, або *Homo sapiens sapiens* (сучасна, розумна людина). Стосунки між двома гілками еволюції людини, вочевидь, напружені, тривали тисячі років. Не виключено, що ці типи людей періодично змішувались, але врешті, близько 35 тис. р. тому, кроманьйонська людина здобула остаточну перемогу завдяки своїм фізичним здатностям, розуму і культурі. Череп і кістяк кроманьйонця (найбільш значна знахідка у печері Ла Кроманьон у Північній Франції, 1868 р.) повністю співпадають з анатомією сучасної людини, мозок менший за неандертальця, але

краще «упакований», має значно більшу лобову частину і тім'я. Порівняно зі своїм конкурентом кроманьйонець набагато швидше і ефективніше виготовляв і використовував знаряддя праці. Крім каменю засвоїв обробку кістки, з якої створював широкий асортимент легких і зручних наконечників списів, шил, голок, полював за допомогою списометалки, сплітав тенета для рибної ловлі.

У добу пізнього палеоліту (30-10 тис. р. до н.е.) із завершенням антропогенезу та появою сучасної людини, природа ніби відпочиває, виконавши свою місію, в той же час, культурна еволюція набуває надзвичайно стрімкого розвитку. Насамперед, це позначилось на духовному житті людей. Розвиненими і різноманітними стають форми первісних вірувань серед яких виділяють **анімізм** (від лат. *аніма* – душа) – віра у людські душі, які зі смертю відлітають на небо, або переселяються у природу чи новонароджених. **Тотемізм** – ототожнення себе з природою викликало ідею спорідненості з певними її об'єктами (тотемом той чи інший рід вважав певну тварину, рідше рослину чи явище природи). Рід захищав свого тотема, не вживав його в їжу, тощо. **Фетишизм** – віра у надприродні властивості неживих предметів (культові статуетки, знаряддя праці). **Магія** – віра у здатність людини особливим чином впливати на інших людей, або явища природи. Поступово виникали касти жерців (магів), чаклунів – наділених певною енергетикою людей, що здійснювали обряди заклинань та ворожінь.

З релігією тісно переплітається «первісне мистецтво». Помітний його слід залишився у **наскельному живописі**. У 1875 р. у іспанських Піренеях була відкрита печера Альтаміра, стіни якої суцільним шаром вкривали зображення флори та фауни. Ще сенсаційнішим було відкриття у 1940 р. у Франції печери **Ласко**, яку називають «Сикстинською капелою кам'яного віку». Вчені і досі не

можуть до кінця збагнути, як могло первісне плем'я, що мешкало у печері 17 тис. років тому, зображувати тварин і людей з майстерністю, на яку здатен не кожен сучасний художник. З нашої точки зору, це пояснюється сакральним, магічним призначенням зображень. Первісний художник не мріяв про власну славу або красу образів. Намагаючись

Настінні рисунки печери Ласко

якомога точно відтворити звіра та мисливця, він закликав на допомогу у полюванні вищі сили. Значний інтерес для світової науки представляють культурні знахідки пізньопалеолітичної доби в Україні.

Сучасні енциклопедії та словники з археології докладно описують відкриття українських вчених у Межирічі та Мізині. Знайдені у 1965 р. в с. **Межиріч** Канівського району Черкаської області чотири чудово збережених житла племені мисливців на мамонтів не мали у світі аналогів. Кожне із жител

мало каркас із величезних бивнів, стіни і фундаменти укладались кістками і черепами тварин. В середині знаходились заглиблені у землю вогнища, навколо яких «кухонні» пристрої та знаряддя – чашки, світильники, кам'яні ножі, скребки. Біля входу в одне із жител стояв великий череп мамонта, на лобній частині якого червоною вохрою зроблений малюнок: між пучками ламаних ліній розкидані крапки та плями. Вважається, що стародавній митець у такий спосіб відтворив багаття.

Житло зі стоянки Межиріч (реконструкція)

На каркас жител напинали товсті шкіри звірів, долівку встеляли хутром. Можна лише дивуватись, який затишок, не казати комфорт, створювали для себе первісні люди, що мешкали тут понад 15 тисяч років до нашого часу. Свідченням світової відомості і наукового значення цього відкриття є його демонстрація на виставках у Японії, Франції, США, відтворення оригінального макету у

залі Палеонтологічного музею НАН України у Києві.

Не менш дивовижна **мізинська** стоянка біля Новгород-Сіверського. Тут знайшли багато унікальних предметів з кістки, зокрема браслети з орнаментом у вигляді меандру (геометричний малюнок), яким досі немає аналогів у Європі. Загадковим є зображення на одній із кістяних платівок плану поселення. На ньому чітко вказані місця розташування річки, гірського плато та жител.

У більшості археологічних знахідок доби пізнього палеоліту зустрічаються артефакти, що свідчать про організацію родових та шлюбних відносин у добу т. зв. матріархату. Це численні зображення символів жіночої і чоловічої статі, статуетки «Венер кам'яного віку», які датують 25-20 тис. років. Із появою людини розумної дородову громаду ашельської та мустьєрської епох, заступає родова організація.

Кожен рід включав у себе кровно споріднених членів громади. Невпорядковані **ендогамні** (між близькими родичами) стосунки замінюються **екзогамними**. Уникнення інцесту мало, вочевидь, позитивні наслідки, зменшуючи кількість генетичних спадкових хвороб. В той же час, на думку дослідників, екзогамія роду вела до ендегамії племені – більш тісних контактів між представниками різних родів, що стали об'єднуватись у нову прогресивнішу спільноту - плем'я. На ранніх стадіях екзогамія носила і груповий характер – коли усі чоловіки одного роду «брали шлюб» з жінками іншого. Не дивно, що у добу матріархату спорідненість у роді визначалась за материнською лінією, оскільки за групових статевих відносин, батьківська лінія

Статуетки з Вілендорфу та Костенок

при народженні дітей не завжди простежувалась. Жінка виступала в ролі охоронниці сімейного вогнища, цінувалась, насамперед, її здатність до репродукції роду. У зображеннях «венер» кам'яного віку виразно виступають ознаки їх плідності, сексуальності (найхарактерніші є «Віллендорфська Венера» знайдена у 1908 р. в Австрії, та венера з Костенок (Росія, кінець 20 ст.)

В добу мезоліту (від грецьк. *mezos* - середній), що триває від 9 до 6 тис. р. до н. е. на європейській території поступово сходять льодовики, значно пом'якшується клімат, з'являється більшість відомих сьогодні типів рослин і тварин, процес культурогенезу пришвидшується. Найбільшими досягненнями цієї епохи, яку вчені називають перехідною, було винайдення лука і стріли, розповсюдження рибальства, приручення диких тварин та використання *мікролітів* – невеликих за розміром, але добре відшліфованих і просвердлених кам'яних знарядь у великому асортименті. З'являються і перші ознаки парної сім'ї.

У наступну епоху, **неоліту** (нового кам'яного віку) 6-3 тис. р. до н.е. культурні зрушення були настільки стрімкими, що цей час називають **неолітичною революцією**. Її ознаки: поява відтворюючого господарства (землеробства і скотарства), виробництво керамічного посуду, формування сім'ї і поступовий перехід від матриархату до патріархату.

Українські землі в добу неоліту були ареною міграцій численних етносів, які приходили як з Волги і Уралу так і з Малої Азії чи Балкан. Йшов складний не до кінця зрозумілий науці процес формування індоєвропейської спільноти, коли прийшли народи змішувались з **автохтонами** (місцевими, осілими, укоріненими). Археологи дослідили в межах України цього часу, принаймні, 6 великих археологічних культур – Дунайську (лінійно-стрічкової кераміки) (5 тис. до н.е.), Буго-Дністровську (6-поч. 4 тис. до н. е.), Кримську (5-4 тис. до н.е.), Дніпро-Донецьку (др. пол. 5 тис.), Сурську (5-4 тис.), та ямково-гребінцевої кераміки (кін. 5 – поч. 4 тис.). Поселення останньої виявлені уздовж Дніпра та на півдні.

Не менш важливі культурні процеси відбувались на європейських та українських теренах в кінці неоліту і епоху міді та бронзи (3-1 тис. до н.е.) якою завершується первісна культура. Найбільш знаменитими пам'ятками є **мегаліти** (*megas* – великий, грецьк.) – монументальні кам'яні споруди, що зводились для поховань, ритуально-релігійних цілей і, навіть, для астрономічних спостережень. На території Європи виявлено понад 50 тисяч великих і малих мегалітів (серед них **менгіри** – вертикально вкопані в землю кам'яні брили, **кромлехи** – поставлені по колу камені, **дольмени** – кам'яні скрині або камери).

Найбільш знаменитим є кромлех

Кромлех Стоунхендж

Стоунхендж в Англії, спорудження якого відносять до 3,5-1 тис. р. до н.е. Це

було величезне святилище, місце поховання багатьох поколінь людей, крім того стародавня астрономічна обсерваторія. На її спорудження пішло понад дві сотні мегалітів вагою від 5 до 50 тонн Кам'яний кар'єр, в якому вирубані ці брили, знаходиться на відстані понад 300 км. від Стоунхенджа.

Петрогліфи Кам'яної могили

Унікальне значення має мегалітичний комплекс Кам'яна Могила біля м. Мелітополь на Запоріжжі. Кам'яний пагорб, заввишки 12 метрів посеред степу над річкою Молочною є природнім утворенням. Це залишок пісковика, що мільйони років був на дні Сарматського моря. Із найдавніших часів це місце приваблювало людей загадковістю і містикою, а згодом було перетворене на центр обрядів і поклоніння богам. У скелі виявили 65 гrotів і печер із

тисячами *петрогліфів* (кам'яні різьблення), що зображують тварин, сцени полювання, символічні знаки.

Одним з найбільш яскравих і непересічних явищ пізнього неоліту та мідного віку, є відома сьогодні усьому світові **трипільська культура**. 1993 р. ЮНЕСКО оголосила її роком. Уперше культуру відкрили румунські археологи на території села Кукутені в кінці 19 ст., майже ідентичні знахідки були зроблені у 1899 р. археологом Вікентієм Хвойкою у Трипільлі Київської області. Культура трипільля –кукутень охоплює територію у 35 тис. км², десятки поселень розкопані у Румунії, Молдові, найбільше в Україні. Їх хронологія знаходиться у межах 4-2,5 тис. р. до н.е.

В часи розквіту своєї цивілізації трипільці створювали найбільші за розмірами поселення у Європі, так звані *протоміста*, число мешканців яких сягало 15 тис. чоловік. Майданецьке поселення України займало площу – 270, Тальянки – 400 гектарів. У центрі протоміста розташований великий майдан, де проводились зібрання племені та відправлялись пожертви, навколо концентричними колами розходились вулиці, нагадуючи символіку сонячного диску. Будинки були одно і двоповерховими з дерева, очерету та глини, у них було декілька кімнат, розділених перегородками, долівка із обпалених глиняних плит, частина помешкань опалювалась печами та відкритими вогнищами. У господарстві було багато домашньої худоби і свійських тварин. Глиняні фігурки корів, биків, свиней, кіз, собак часто трапляються у розкопках. Знали трипільці підсічне землеробство, вирощували плівчасті пшениці, ячмінь, просо, льон, проте

Трипільська кераміка

легенди про короваї хліба, який вони нібито випікали, спростовані вченими. На той час в Україні ще не утворилися знамениті чорноземи, тому після декількох років господарювання земля виснажувалась і плем'я залишало її. Духовний світ трипільських племен надзвичайно багатий, але, в значній мірі, загадковий.

Версія Хвойки про автохтонність, або генетичний зв'язок трипільців із слов'янами не підтверджена. В етнічному відношенні вони були вихідцями із середземноморсько-балканського регіону, можливо навіть вірменського коріння. Верховну владу здійснювали вожді племен та жерці, але суспільне розшарування не значне. Відсутні і ознаки військової організації, майже не зустрічається зброї. Практично до кінця свого існування трипільська

Біноклевидний посуд Трипілля

цивілізація мала матріархальний устрій, поклонялася богині-матері, про що свідчить велика кількість її антропоморфних статуеток.

Справжнім мистецтвом є трипільська кераміка. Виліплена без допомоги гончарного кола, вона має надзвичайні форми орнаменту і символіку зображень. Немає сумніву, коли дивишся на розписи трипільських глечиків, загадкові лінії на біноклевидному ритуальному посуді, що їх мовою не гірше ніж через писемність

передавались знання і вірування.

Зникнення трипільської спільноти пов'язане із цілим рядом причин – погіршення природно-кліматичних умов і занепад землеробства, конфлікти із сусідами – більш войовничими кочовими народами, процеси міграцій та асиміляцій індоєвропейських народів. На Сході ранні форми культури вже поступаються повноцінним цивілізаціям Шумеру та Стародавнього Єгипту. І хоч українські терени, як власне і європейські, ще на довгі століття знаходились поза межами цивілізації накопичений тут у первісну добу культурний досвід став як національним так і загальнолюдським надбанням.

Для кращого засвоєння питання пропонується скористатись таблицею.

(див.додаток в кінці посібника с.175)

Тема 2. АНТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ЇЇ УКРАЇНСЬКИЙ АРЕАЛ

План

1. Місце античності в історії світової культури.
2. Періоди розвитку, видатні досягнення та імена античної епохи.
3. Український ареал античної культури.

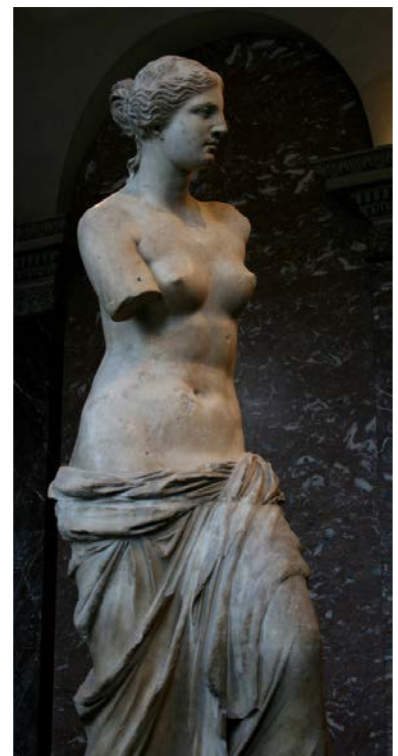
Ключові слова і терміни:

Акрополь, антропоморфізм, антропоцентризм, архаїка, агон, грецьке диво, еллінізм («еллін»), ідеалізм-матеріалізм, капітель, каріатида, квадрига, космополітизм, кора-курор, ордер, Пантеон, Парфенон, пектораль, поліс, пропілеї, раціоналізм, риторика, стоїцизм

1. Місце античності в історії світової культури.

Слово «античний» походить від латинського «*antiquus*», що означає «стародавній». Важко сказати хто вперше застосував цей термін стосовно визначення культури, яку культуру називали стародавньою, але вочевидь, що у 17-18 ст. словом «*antiquus*» європейці позначали культуру Греції і Риму. Іншими словами, антична культура – греко-римська культура, або греко-римська давнина.

Без сумніву, існували культури і більш стародавні (Єгипетська, Шумеро-Вавилонська), але вони до 19 ст. були цивілізований Європі невідомі. Французи, зокрема, відкрили для себе багатство єгипетського мистецтва і писемності лише після завойовницьких походів у цю країну наполеонівської армії. А згодом французьку столицю вже прикрашали єгипетські монументи, Лувр заповнився численними єгипетськими артефактами. Так само єгипетські сфінкси прикрашали набережні Санкт-Петербурга, Лондона.

Венера Мілоська

Європейські імперії прагнули знайти у минулому свої прототипи.

Дуже цікаво, як британці відкрили для себе Стародавню Грецію. Перші англійські аристократи, шукачі пригод і археологи-аматори на початку 19 ст. з'явилися у поруйнованій війнами Греції: на Афінському Акрополі, в

Афінська школа. Фреска Рафаеля

Олімпії, Дельфах... Всюди вони бачили лише залишки храмів, уламки колон і скульптур. Все це було належним чином оцінено. Посол Британії у Греції лорд Елджін без особливих труднощів, добився вивезення кращих шедеврів Акрополя, до «цивілізованого світу» - в Лондон. Сьогодні «мармури Елджіна» прикрашають Британський музей, так само як Венера з острова Мелос і Ніка з острова Самофракія – Лувр.

Отже, Європа відкривала античну спадщину поступово. Спочатку як римську, в добу Ренесансу, пізніше греко-римську. Значну частку античної спадщини зберегла для європейців і середньовічна Візантія. Саме від неї довідалась про античність Давня Русь. Не випадково наші предки називали візантійців греками.

Не було в Європі 15-17 ст. жодного освіченого італійця, француза, чи німця, що не схилявся б перед славою римлян. Величні постаті античної доби постають у творчості Данте, Петрарки, Рафаеля, Леонардо да Вінчі, Тиціана, Шекспіра.

В середині 18 ст., в добу Просвітництва, великий вплив на європейців справили відкриття давньоримських пам'яток у Помпеях і Геркуланумі, містечках розташованих біля підніжжя гори Везувій, неподалік Неаполя. Внаслідок виверження вулкану в 2 ст. ці міста опинилися під шаром попелу у 5-10 метрів, практично законсервовані разом з усім загиблим населенням, численними матеріальними пам'ятками.

Під егідою коронованих персон, на кошти аристократів здійснюються масштабні археологічні розкопки, з'являються на світ витвори античності, що викликають справжній культурний шок. Майже до середини 19 ст. захоплення античністю не згасає. На її зразках будується система освіти (академії, гімназії, ліцеї), учні і студенти вивчають грецьку і латинську мови, міфологію, цитують Гомера і Вергілія. У цю добу, що отримала назву Класицизму, античний стиль панував в мистецтві і архітектурі, поезії і театрі, увійшов у побут аристократії та богемі.

Надзвичайно високо цінували античність письменники Гете, Шіллер, філософи Гегель, Ніцше, корифеї української культури Іван Котляревський, Т.Г. Шевченко, Іван Франко. Неперевершеними знавцями античної культури на рубежі 19-20 ст. були Микола Зеров, Максиміліан Волошин. Останній, наш земляк, видатний російський поет і письменник, що жив у Криму, в Коктебелі. Тут він зібрав чудову колекцію кримських античних пам'яток, перекладав твори давньогрецької літератури і поезії, писав вірші і, навіть, ззовні та в одязі був схожий на грека: носив довгу грубу туніку, сандалії на босу ногу.

Віддаючи шану античності, Європа у 1896 році відновила і ініціювала проведення Олімпійських ігор. Сьогодні античність вважають колискою європейської цивілізації. Загально визнано, що європейська ментальність, європейський дух базується на трьох основних складових : **грецька краса, римський порядок, християнський дух.**

Характерні риси Античної культури :

1. **Антропоцентризм** – світобачення, філософія, образне мислення, згідно яких людина є центром всесвіту, його найвищим витвором і цінністю. До Греції антропоцентричних культур не існувало, усі стародавні культури базуються на протилежному світосприйнятті.

2. **Антропоморфізм** – уявлення греками богів у людській подобі, перенесення на них людських властивостей. Антропоморфними можуть бути і витвори мистецтва (ваза, колона, що повторюють людські пропорції)
3. **Демократизм**, демократія (від гр. демос – народ, кратос – правління) вперше була заснована у давній Греції, як форма правління, коли громада брала участь у вільному таємному голосуванні, обираючи своїх представників до органів влади, контролюючи їх і переобираючи через певний термін. Чому саме в Греції? Можна висловити припущення, що матінка природа сприяла утворенню демократичних засад. Адже на численних островах грецького архіпелагу їх мешканці розвивались осібно, незалежно. Централізована система, деспотичні форми правління не могли бути ефективними. Греки любили свободу уміли її цінувати. В разі, коли їм потрібно було об'єднатись для спільної мети, боротьби з ворогом, вони це робили добровільно, без примусу, на засадах демократії.
4. **Автаркія** (самодостатність грецького суспільства). Її породжувало і географічне положення і форми правління. У родових общин сформувалась полісна система (*поліс* – невелика громада, що будувалась на основі племені, потім переростала у місто, яке мало своє управління, забезпечувало себе матеріальними благами, обирало громадянську владу. Греція формувалась як держава самодостатніх полісів).
5. **Агон** (боротьба, змагання) – це риса , що пронизувала увесь побут і життя античного суспільства. Греки за допомогою агону виражали свою особистість, прагнули перемоги у фізичних вправах, віршуванні, красномовстві. Олімпійські ігри – справжнє свято агону. Паралельно із Олімпійцями змагались співці, поети танцюристи, навіть серед драматургів були змагання під час свят на честь Діоніса, які ішли декілька тижнів.

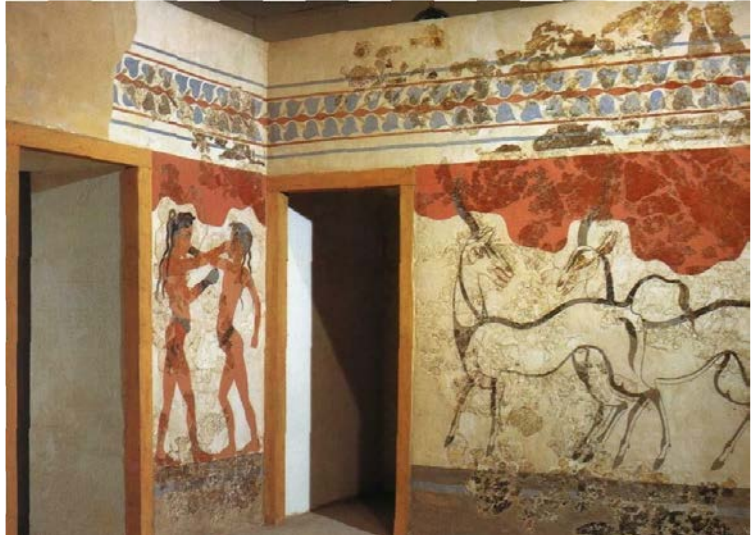
Отже, греки перші в історії світу створили унікальне суспільство і культуру які були оцінені у 19-20 ст. як **“грецьке диво”**.

2. В Античній культурі можна нарахувати 6 великих періодів і епох:

1. Крито-мікенський період- з 2 тис. до н.е. до 12-13 ст. до н.е.

Про нього вчені дізнались відносно недавно. У 1900 році англійський археолог лорд Еванс розпочав на острові Крит розкопки, знайшовши цивілізацію, центрами якої були великі палацеві споруди. Найбільший палац Кносс мав 4 поверхи, де знайшли системи водопостачання і каналізацію, фрески, предмети ужиткового мистецтва. Цивілізація Криту не знала сильного рабства, тут було розвинене мореплавство, торгівля. У 1967 були здійснені масштабні розкопки на острові Тіра, неподалік Криту. Саме на цьому острові у 1500 році до н.е. відбулось виверження вулкану Санторіно, після чого цивілізація острова Крит занепадає. З під вулканічної лави перед археологами постали нові невідомі міста і палаці, прекрасні предмети вишуканого критського мистецтва. Критську цивілізацію називають також Мінойською, оскільки самі греки пов'язували її з ім'ям легендарного критського царя Міноса.

Давньогрецький письменник 8 ст. до н.е. Гесіод перший оповідач цього міфу, розповів, як Зевс, закохавшись у дочку фінікійського царя Європу, перетворився на бика і на своїй спині перевіз царівну через море на Крит. Від їх шлюбу народився Мінос, що став правителем острова. Згодом у самого Міноса народився син, якого назвали Мінотавром. Це була страшна потвора з головою бика і тілом чоловіка, яку Мінос заховав у підземному лабіринті свого палацу. Як страшну данину Міносу греки щороку змушені були приносити на пожертву Мінотавру 7 юнаків і 7 дівчат. Лише афінський царевич Тесей зумів убити Мінотавра і вийти з лабіринту завдяки клубку ниток Аріадни, дочки Міноса, закоханої в нього. Вся ця історія була б лише красивою казкою якби Еванс не знайшов у справжніх лабіринтах Кносса голови биків з криці, а також дволезові ритуальні сокири (по-грецьки лабриси). Вочевидь, на Криті бик був священною тотемною твариною, а давня міфологія складалася з переплетіння фантазій з дійсними подіями.

Фрески палацу на острові Тіра

Після занепаду мінойської цивілізації, Крит стає колонією Ахейського царства, а згодом він був підкорений дорійськими племенами з пелопонесу. Мікенська, або ахейська доба тривала понад 300 років. Її

історію також оповідають переважно легенди і міфи. В “Іліаді” Гомера розповідається, як ахейські вожді на чолі з царем Агамемноном взяли в облогу Трою, а через 10 років здобули її завдяки хитрощам Одиссея і Троянському коню.

Німецький археолог Г.Шліман за описами Гомера знайшов не лише Трою (1870), але і Мікени (1874). Його розкопки підтвердили існування мікенської цивілізації, дали науці численні скарби не лише золота і коштовностей, але багатой матеріальної культури предків давніх греків. Розкопки Трої сучасними археологами показали, що тут було 16 нашарувань різних періодів існування міста, тобто 16 міст, що зникали внаслідок катастроф і війн і знову поновлювались на протязі сотень років.

2. Гомерівський період (приблизно 1100 – 800-750 рр. до н.е.).

Цей період називають «темними віками», бо після мікенської доби настає занепад культури. Греки живуть розрізненими родовими общинами, випасають худобу, виробляють прості знаряддя праці та посуд. В цю добу жив легендарний Гомер і саме з його творів ми можемо скласти певну уяву про грецьке суспільство.

3. Архаїчний період (сер. 8 – 6 ст. до н.е.)

Доба архаїки – час величезних, якісних змін у житті Стародавньої Греції. Власне це перший період античності коли закладались її фундаментальні основи, підвалини «грецького дива». Грецький термін (*archaio* – стародавній). визначає становлення, розвиток, перехід від нерозвиненої до класичної стадії.

Це не зрілість, а юність грецької культури цінність якої у пошуках, виробленні власної картини світу, неповторного образу, подекуди простого і наївного, але щирого і відвертого. Серед багатьох знавців і поціновувачів античного мистецтва у наш час архаїці віддається навіть перевага над класикою.

У побутовому мовленні під архаїкою розуміють нерозвиненість, недосконалість, погляд у минуле, шанування старих звичаїв і традицій, обережне ставлення до новацій. Втім, якщо порівняти культурні здобутки початку і завершення архаїчного періоду, то тут зміни очевидні (див. Таблицю 1).

Таблиця 1. Порівняння здобутків Давньогрецької цивілізації на початку та в кінці архаїчного періоду

Роки	Територія	Соціальна організація	Економіка	Релігія, міфологія, культура
800 р. до н.е.	Острови Егейського моря Південь Балкан Західне узбережжя малої Азії	Родова і дрібна сільська община Переважають селяни Незначний прошарок багатії аристократії і рабів	Натуральне господарство Обмін продуктів Нерозвинені товарно-грошові відносини	Відсутність храмів, театрів Епос, фольклор, міфи до 560 р. Усні фіксації поем Гомера
500 р. до н.е.	Все узбережжя Середземного моря, Чорного моря. «Велика грецька колонізація»	Міста-поліси, соціальне розшарування: аристократія – вільні громадяни – раби. Форми правління у полісі : монархія, олігархія, тиранія, республіка. Соціальні конфлікти. Боротьба за демократію і свободи. Етнічна свідомість.	Широка торгівля, грошова система, великий асортимент товарів експорту і імпорту. Ринок, використання залізних знарядь праці і підвищення її продуктивності	Громадські і культурні заклади - театри, музеї, храми, поява архітектурних стилів (ордерів) поява скульптури, розвинена міфологія, пантеон богів, натурфілософія, поезія, трагедія, комедія. Розписна кераміка (чорнофігурна і червонофігурна) Виникнення алфавітного письма

Коментуючи таблицю, слід підкреслити, що за вказані роки у грецькому суспільстві відбулись значні зміни. З невеликих поселень на Пелопонесі виросли численні полісні громади по всьому Середземномор'ю та берегах Чорного моря. Від натурального господарства і безгрошового товарообміну здійснюється перехід до широкої торгівлі, наповнення ринку грошима, товарами і послугами. В культурі від збирання фольклору і міфів, греки перейшли до використання алфавіту, створення літератури і поезії. З'являється особливий вид світогляду – філософія. Великі зрушення сталися у мистецтві: поява архітектурного ордеру, скульптурні зображення **кори** (дівчина-жриця) і **куроса** (юнак-атлет), зводяться храми, театри, стадіони, з'являється розписна кераміка. Визначними представниками доби архаїки є **натурфілософи** (віддавали перевагу вивченню природи – по грецькому natura) : Анаксимандр, Анаксимен, Фалес, Геракліт, серед поетів Тіртеї, що прославляв войовничість спартанців, Феогнід, в поезії якого звучать ноти ностальгії за часами

благородних аристократів, Архілог – син аристократа і рабині, що відтворив у творчості своє сповнене пригод і труднощів життя. Хто не чув про Сапфо, поетесу «прекрасну, з посмішкою ніжною»? В центрі її творчості жінка, яка страждає від кохання, яку терзають муки ревності, або мати, що ніжно любить своїх дітей. Останнім великим поетом архаїки був Анакреонт. Він віддавав свою музу красі життя, оспівував дружбу, веселощі і ніби не помічав усіх тих негараздів, який так багато було в той час. Молодий Олександр Пушкін вважав Анакреонта своїм учителем і охоче декламував друзям по ліцею, перекладені ним вірші грека.

4. Класичний період (500– 338 р до н.е.)

Час найвищого піднесення грецької культури. Архаїчну Грецію перетворив на класичну не простий і ніби непомітний процес культурної еволюції, а бурхливий розвиток суспільства, усі сили якого були напружені у боротьбі за виживання.

Руїни античного Херсонесу на околиці м. Севастополя

Суворим випробуванням стали для греків війни з могутньою Перською державою (бл. 500 – 450 рр. до н.е.). Перські армії прагнули завоювати країну, підкорити її царю деспоту, що вимагав від греків «землі і води». У тривалій і кривавій боротьбі грецька демократія довела свою повну перевагу над деспотією. Знаменитими подіями війни були битва при Марафоні (490 р. до н.е.), Саламіні (480 р. до н.е.), геройський подвиг 300 спартанців на чолі з царем Леонідом, що всі до одного поклали своє життя на вівтар свободи у фермопільській ущелині (480 р. до н.е.). Перемоги греків сприяли не лише утвердженню, але і вдосконаленню тої системи цінностей і поглядів на світ, які були притаманні демократії. Вони знайшли вираз у грецькій класиці, що мала своїм підґрунтям громадянський патріотизм і демократизм. **Класичний стиль** творився за певними правилами і законами. Його золотим числом або модулем є ідеальна пропорція людського тіла. Митці шукали її, створюючи скульптури переможців Олімпійських ігор, знаменитих атлетів і воїнів, архітектори, проектуючи театри, храми і палаци дбали про те, щоб людина у їх оточенні почувалася вільно, піднесено, незалежно. Найважливіші риси класики - врівноваженість, симетрія, пропорційність – золота середина між раціональним і емоційним, динамічним і статичним. Давня мудрість говорить – нічого зайвого. Порушення цього закону у той чи інший бік руйнує класичний твір. Людина, природа і культура в ньому виступають як єдине ціле. «Мир отвечал размерам человека и человек был мерой всех вещей» - писав про Грецію Максиміліан Волошин.

Характер грецької культури та всі її особливості визначались полісною системою суспільної організації. А саме:

- **Поліс** є колективом повноправних і рівноправних громадян, кожен з яких володіє своїм майном і землею;
- Право власності в полісі дорівнюється праву громадянства. Громадянином полісу є лише той, хто має власність, відповідає за неї, платить податки;
- Вирішення всіх питань полісу відбувалося шляхом зборів і голосування громадян;
- Поліс є засобом забезпечення панування вільних над рабами або полоненими, але його процвітання не ґрунтується лише на рабській праці. Греки віддають перевагу ремеслам, торгівлі, землеробству;
- Вища мета грека – благо поліса, його свобода і процвітання. Найбільший злочин – зрада полісу, вона карається не смертю, а довічним вигнанням з міста.

Найвідоміші шедеври давньогрецького мистецтва класичної доби. 500 – 338 рр. до н.е.

Час створення	Назва пам'ятки	Автор	Місце створення і знаходження	Короткий опис
470-456 р. до н.е.	Храм Зевса в Олімпії	Фідій та його майстерня	м. Олімпія. Археологічний музей	Знаменитий храм із статуєю Зевса, що була одним із семи чудес світу повністю зруйнований, статуя була перевезена у Візантію, де загинула у пожежі у 5 ст. Збереглися (у фрагментах) окремі скульптури фронтонів – Аполлон, Кентавр, Амазонка, метопи у фрагментах (подвиги Геракла)
470- бл. 450 рр. до н.е.	Рельєф: Афінна зі списом	невідомий	афінський Акрополь (музей Акрополя)	Одна із найдосконаліших скульптур ранньої класики, зразок класичного стилю.
470-460 рр. до н.е.	«Трон Людовізі»	невідомий	південна Греція (?) вілла Людовізі у Римі	Вівтар із мармуру, що складається із трьох частин, присвячений народженню Афродіти, унікальний об'ємний рельєф з досконалими пропорціями і симетрією, на бокових плитах – служниці-богині (флейтистка і жінка перед жертovníком).
470-450 рр. до н.е.	Бронзова статуя бога Посейдона	невідомий	знайдена у 20 ст. на дні моря біля мису Артемісiон	Прекрасно збережена статуя бога-атлета, один із кращих зразків бронзового ливарництва.
460-450 рр. до н.е.	Дискобол (бронзова статуя)	Мірон	в Римі знайдена копія 1- 2 ст. н.е. з мармуру.	Оригіналів статуй Мірона не збереглося, але римські копії дають уяву про його стиль і майстерність «Дискобол» - символ Олімпійських ігор сучасності.

				Інша відома статуя митця – «Афіна і Марсій»
450-440 рр. до н.е.	Дорифор (бронзова статуя). «Списоносець»	Поліклет	знайдені рештки римських мармурових копій 1-2 ст. до н.е.	«Дорифор» - був широко відомий у давній Греції, вважався еталоном досконалого чоловічого тіла з математично розрахованими пропорціями, його копії стояли у гімнастичних залах і на стадіонах.
440-430 рр. до н.е.	«Діадумен» (бронзова статуя юнака)	Поліклет	рештки мармурової римської копії	Поліклет єдиний серед греків намагався створити теорію пропорцій, написавши трактат «Канон» (правило). Жодного оригінала робіт славетного скульптора не збереглося.
450-430 рр. до н.е.	комплекс архітектурних і скульптурних робіт афінського Акрополя	Фідій, його учні, архітектори Мнесікл, Іктін, Каллікрат	Афіни, Акрополь, кращі статуї в Британському музеї (Лондон), в музеї афінського Акрополя, усі бронзові статуї втрачені	Архітектурні шедеври: Пропілеї, храм Парфенон, храм Ніки Аптерос(збереглися частково), із скульптур-метопи (17), статуї фронтонів (11 із 50), мармуровий фриз
421-405 рр. до н.е.	храм Ерехтейон	невідомий	афінський Акрополь, 1 статуя у Британському музеї	храм мав 3 портики, найвідоміший портик Каріатид (Кори-жриці Афіни).

4 ст. до н.е. час кризи грецького поліса

350-і рр.	мавзолей в Галікарнасі	Скопас та ін.	мала Азія, м. Галікарнас(руїни) Британський музей	Одне із семи чудес світу, зруйнований в середні віки, залишки скульптур у Лондоні.
360-330 рр. до н.е.	театр в Епідаврї	Поліклет молодший	Епідавр, Греція, Пелопонес	Театр вміщував понад 10 тис. чоловік, добре зберігся, чудова акустика.
380-330 рр. до н.е.	мармурові скульптури	Скопас	скульптури збереглися у фрагментах і копіях(Афіни, Лондон, Дрезден)	Скульптури мавзолею в Галікарнасі, та іншого дива світу – храму Артеміді в Ефесі. «Вакханка» - передача внутрішнього стану героя, динамізм, композиції.
380-330 рр. до н.е.	скульптури з мармуру	Пракситель	збереглась в оригіналі лише одна статуя в Олімпії	Афродіта Книдська (Фріна) – римська копія, Гермес з Діонісом (оригінал).
340-і рр.	бронзова статуя юнака	невідомий	т. зв. юнак з Антікафери	статуя знайдена у 20 ст. на дні моря, один із кращих зразків пізньої класики.
370-300 рр. до н.е.	скульптури	Лісіпп	Греція, Рим, в основному римські копії	За життя створив сотні бронзових статуй, деякій час був придворним скульптором Александра Македонського, Апоксиомен (римська копія).

Таблиця дає можливість зосередити увагу на еталонах класичного мистецтва, їх духовній вартості, а також стані і місцях знаходження пам'яток.

Особливу увагу слід приділити місцю і ролі в культурі афінського Акрополя (від гр. акрос – верхній, поліс – місто). Акрополі існували у багатьох містах Греції. На них знаходились святилища і храми, укріплення на випадок небезпеки. Але Афінський Акрополь набув особливого значення оскільки став символом перемоги на ворогом. За наказом стратега Перікла тут з 450 р. до н.е. починають створювати величний ансамбль культурних пам'яток. Мистецьке втілення задуму Перікла і керівництво усіма роботами належать його другу Фідію, видатному скульптору і архітектору.

Парфенон на Афінському акрополі

Композиційним центром ансамблю став храм, присвячений богині Афіні Парфенос (Діві) – Парфенон. В центрі приміщення стояла майже 10-метрова дерев'яна статуя Афіни, оздоблена слоновою кісткою і золотом, ззовні по периметру храму його прикрашали мармурові рельєфи (близько 1,5 тис. фігур) з сценами жертвоприношення і урочистими процесіями, над колонами у стіни були вмуровані блоки мармуру-метопи (близько 100) із зображенням боротьби греків із кентаврами (залишилось 26 метоп, що знаходяться у Британському музеї).

Будь-яка із скульптур чи споруд Акрополя є взірцем класики. Вчені досі намагаються розгадати загадку його пропорцій, адже величезний комплекс, що складається із різноманітних і різномасштабних елементів з будь-якої відстані сприймається як єдине ціле. Щороку сотні тисяч туристів піднімаються на вершину Акрополя, щоб на власні очі побачити і відчувти грецьке диво.

Окрім мистецтва великого розвитку в добу класики набули театр і драматургія. Основними жанрами були трагедія і комедія, в яких діють не лише боги та герої міфів, але і реальні персонажі, люди сильної волі, борці за торжество добра. У трагедії їх постійно переслідує злий рок, тобто помста богів, інколи за злочини давніх предків. Смерть героя часто викликає не відчай і страждання, а захоплення його високими людським якостями. Батьком давньогрецької трагедії називають Есхіла, автора трилогії «Орестея» (Агамемнон, Хоефори, Евменіди), що повертає нас у часи троянської війни, а також безсмертного «Прометея прикутого», згаданого Шевченком у поемі «Кавказ». (У 1994-1996 рр. німецький режисер Пітер Штайн вперше поставив на сучасній сцені «Орестею» в оригіналі, тобто так, як вона виконувалась в античну добу. Спектакль тривав понад 7 годин з перервою на обід. Бачили його і кияни.) Постійним конкурентом Есхіла за право називатись першим драматургом був Софокл. Він залишив нам безсмертні образи Едіпа, Антігони, Електри.

Іншим славетним драматургом був Еврипід, відомий трагедіями «Медєя» і «Федра». Греки казали, що він зображає людей не такими, якими вони повинні

бути, а такими, якими вони є, адже більшість творів трагіка присвячені гострим і злободенним проблемам того часу.

У комедії неперевершеним був Аристофан, його твори – це гостра політична сатира, вони пронизані іронією, гумором, а персонажі легко упізнавались, були прототипами відомих політиків і можновладців.

Унікальним явищем «грецького дива» було також виникнення історичної школи. Греція у повному розумінні започаткувала розвиток сучасної історичної науки. У славетній «Історії» Геродота, на відміну від історичних хронік Єгипту чи Вавилону йдеться не про життя і діяння правителів, а про минуле і сучасне цілих країн, їх культуру, природу, клімат. Великим представником цієї школи був Фулідід, що написав «Історію Пелопонеської війни».

В 4 ст.до н.е. формується грецька класична філософія, основними напрямками якої були два великих вчення: **матеріалізм та ідеалізм**. Засновником ідеалізму прийнято вважати Платона, згідно з його вченням творцем усього сутнього є абсолют, тобто вищий розум, вищий дух, Бог. Не тільки матеріальний світ, а й людський дух є втіленням Бога. Держава Платона нагадує сучасним людям тоталітарне суспільство, де все підкорено вищим правителям. Школа матеріалізму, навпаки вважає першоосновою матерію-речовину, з якої складається усе на Землі і у Світі. Ця речовина має властивості постійного руху, поєднання і роз'єднання своїх елементів, різні комбінації яких утворюють безліч живих істот, перетворюють живе на мертво і навпаки. Виникненню матеріалізму передувала натурфілософія, засновником якої був Геракліт з Ефесу. Окремі фрагменти його праці «Про природу», що дійшли до нас, свідчать, що вчений вважав мінливість основною властивістю матерії. «Все тече» казав він, або ж «в одну річку не можна увійти двічі», оскільки щомиті у природі відбуваються зміни. Першоосновою всіх елементів Геракліт називав вогонь. З нього все пішло і в нього все перетвориться згідно із законом розвитку. Метод пізнання світу натурфілософами був **раціоналістичним** (лат. ratio – розум.), тобто заснованим на розумі, логіці, спостереженні за природою, використанні попереднього досвіду і знань. Таким чином, закладались підвалини наукового пізнання світу, формувалась сучасна наука. Видатним матеріалістом був Демокрит. На думку вченого світ складається з атомів та порожнин між ними, що і спричиняє постійний рух і комбінації елементів. Вчений вважав, що світ існує незалежно від волі богів, а самі вони – лише уособлення явищ природи. Послідовником Демокрита був Арістотель(384-322 рр.до н.е.) – один з найвизначніших філософів людства. У юному віці він вступив до Академії Платона, де вчився і викладав на протязі 10 років. Вченню про ідеї Платона Арістотель намагався протиставити своє бачення світу.

Про спори славетних філософів існує багато легенд. Одна з них втілена в знаменитій римській сентенції: „Amicus Plato, sed magis amica veritas” (Друг Платон, але більша подруга – істина). Іншими словами: „Ти друг, Платон, але істина мені дорожча”. Ця сентенція зустрічається у багатьох творах літератури, зокрема у Сервантеса, Бальзака, Тургенєва, Фейхтвангера, ілюстрацією до неї є фреска Рафаеля „Афінська школа” у Ватикані. Платон на ній стоїть з піднятою догори рукою, закликаючи шукати істину на небі, натомість Арістотель вказує на землю.

Коло земних справ Арістотеля безмежне. Крім філософії він займався історією, математикою, зоологією, медициною, етикою, риторикою, теорією мистецтва. Його матеріалізм - вчення про єдність часу, простору і матерії. Праці вченого справили величезний вплив на розвиток подальшої культури як античної, так і середньовічної і новочасної. Вони переписувались і вивчались у стародавньому Римі, Візантії, ними послуговувались середньовічні богослови, арабо-мусульманські вчені, відомі вони були і в Київській Русі.

5. Елліністичний період (338 р. – сер 2 ст. до н.е.)

Початком періоду стали походи видатного полководця Александра Македонського, під час яких він здобув ряд перемог над персами і зумів об'єднати навколо Греції усі середземноморські держави, створивши велику середземноморську елліністичну імперію

Ядром імперії були елліни, або греки. Грецька культура стала взірцем для багатьох інших народів, духовним стрижнем нового суспільства, в якому об'єднувались держави з різними формами правління. Соратники Македонського, його полководці стали царями багатьох держав, на короткий час виникла ціла плеяда союзників, які не ворогували одне з одним і в обстановці миру розвивали економічні і культурні зв'язки.

Можна визначити декілька характерних рис *елліністичного* періоду культури:

1. Інтернаціоналізм – Грецька культура поширилась на широку територію Середземномор'я, поєдналась із культурами східних країн, в ній стали простежуватись вже не суто грецькі, а риси різних народів – інтернаціональні. Інтернаціональність породила наступну рису.

2. Поліетнічність і поліцентричність. Багатонаціональна культура вже не мала єдиного визнаного центра, яким були в період класики Афіни. Центрами нової цивілізації стають Антіохія, Пергам, Сіракузи, Афіни, острів Родос, а неофіційною столицею - Александрія, що була заснована Македонським, а після його смерті перейшла у правління династії Птолемеїв.

3. Високий рівень. За кількістю створених у цю добу пам'яток та крупних імен вона на порядок перевищувала класичну Грецію: всюди панувала розкіш, створювались видатні пам'ятки культури, циклопічні споруди, виникали бібліотеки, дуже багато музеїв, монументів. Також набула великого розвитку економіка і торгівля. Середземне море стало внутрішнім морем великої елліністичної імперії.

Порівнюючи елліністичну цивілізацію з класикою ми бачимо, що вона, вочевидь, додала в своєму розвитку і об'ємі. Проводячи паралель з сучасністю можна назвати її популярною і навіть масовою культурою, яка в повній мірі відповідала запитам середніх верств населення, достатньо забезпечених культурних громадян колишніх полісів, прошарки яких значно зросли в 4 ст. до н.е. Еллінізм набув і цілого ряду нових протилежних класиці рис, наприклад, він віддає перевагу індивідуальному і особистому над громадським і суспільним, побутові і сімейні цінності превалюють над колишніми патріотичними почуттями. Класична простота, ясність змінюються ускладненістю, вишуканістю, а, подекуди, манірністю у мистецтві. Безкорисливість і самопожертва, характерні для громадян полісу, відходять на другий план і поступаються цінностям підвищення добробуту, інтересам

власного споживання і збагачення. Так, поступово в минуле відійшло «грецьке диво», змішались нації і народи. По суті, елліністичне суспільство було праобразом сучасного глобального світу. Парадокс його культури полягає в тому, що вона практично повністю зникла. Якщо європейці, віддаючи шану античності, звертались насамперед до Риму, то елліністична цивілізація, яка заклала фундамент римської, залишалась невідомою практично до 20 ст.. Взяти для прикладу її центр –Александрію. Унікальне місто з широкими проспектами, вулицями, що за планом нагадували сучасний Нью-Йорк, пересікаючись під прямими кутами, з багатопверховими будинками, громадськими спорудами, велетенським маяком - одним із чудес світу, гігантським комплексом наукових залів, бібліотеки та інститутів під назвою Мусейон, де містилось не менше 500 тис. книжок і папірусів , храми, парки, будинки аристократії, добре упорядкований порт, канали, водогони, каналізації. Не менш цікаві Антіохія (тетраполіс, що поєднував 4 міста-супутника), Пергам, де археологи відкопали Акрополь, велетенський храм Афін, бібліотеку, стадіон, лазні. Але і Александрія, і Антіохія, і Пергам практично зникли з лиця Землі. Сьогодні лише на глибині моря в Александрії можна знайти фундаменти знаменитого маяка, невідомо куди зникло мереживо магістралей і вулиць, нічого не залишилось від знаменитого Мусейона, так само і в Пергамі- лише руїни.

Значного розвитку в даний період досягла наука, що перетворилася у самостійну галузь знання. Серед видатних вчених математик-геометр Евклід, Аристарх Самоський(жив на рубежі 3-2 ст. до н.е.),згідно з гіпотезою якого центром нашого світу є не Земля, а Сонце. Навіть серед соратників вченого це було незрозумілим , викликало шок і обурення аж до часів Коперніка(кін. 16 ст.). Аристарх Самоський достатньо точно розрахував відстань від Землі до Сонця. Великим вченим був і Архімед із Сіракуз, людина різнобічних знань і енциклопедизму, математик, механік, висунув теорію «важеля», йому належать слова : «Дайте мені точку опори і я переверну Світ». Ератосфен – географ, астроном, математик, один із видатних вчених еллінізму (за допомогою сонячного годинника він обрахував окружність Землі у 39 тис. км. помилка становить лише 310 км.). Видатним вченим-механіком був Герон Александрійський. Створені ним машини вражали людей, дозволяючи відкривати велетенські двері храмів, наповнюючи склянки дозованими порціями святої води узамін кинутих у щілину монет, люди чули спів залізного птаха, що махав крилами, віщуючи долю. Зараз приходять до висновку, що Герон був за два кроки до створення парового двигуна, створивши паровий шар його прототип, а також поршневий насос.

В епоху еллінізму свій розвиток продовжує антична філософія. Услід за матеріалізмом та ідеалізмом і в розвиток їх виникають нові філософські школи і системи, які мають для нас надзвичайно великий інтерес. І хоча антична філософія є предметом окремої дисципліни все ж хочеться зупинити увагу на її найвищих здобутках. Із найбільшою повнотою втілили в своїх філософських поглядах бачення доби філософ Епікур та його послідовники *стоїки*. Епікур був прибічником Демокріта, , для нього боги лише першопоштовх у розвитку світу, який далі розвивається на своїй основі. Філософ створив в Афінах школу, яка мала назву «Сад Епікура»- місце, де інтелектуали усамітнювались, вели

бесіди, намагались пізнати себе і сенс життя. Спосіб досягнення гармонії в житті людини і світу, згідно з вченням Епікура полягав в заглибленні у себе, інтелектуальному самовдосконаленні, відході від активного громадянського життя. «Живи непомітно», - вчив Епікур. Людина, на його думку, повинна дбати про свою душевну рівновагу, насолоджуватись життям, подолати страх перед смертю. Доля людини, її відношення до світу, космосу хвилювала філософів-стоїків. Засновником Стої, що отримала свою назву від портика у Афінах був Зенон. Він розробляв вчення про свободу волі людини, індивідуальну душу кожного, яка має частину божественного дару, і так само як і цар, так і раб має в собі частинку божественного вогню. Зенон закликав жити у відповідності до законів природи, бути спокійним і незворушним, перемагати усі труднощі і негаразди. У цій філософії було багато спільних рис із християнським світоглядом. Послідовниками Епікура були в різний час інтелектуали в багатьох країнах Середземномор'я : Клеант, Хрисіп, Сенека, Марк Аврелій.

Дуже цікава релігія доби еллінізму. Змішання народів і культур привело до того, що змішались їх релігії. Зевс вже давно перестав панувати на Олімпі. Замість культа Зевса і олімпійських богів з'являється маса індивідуальних культів окремих богів, зокрема, Діоніса, Аполлона, Орфея, Ісиди, Серапіса (бога продороддя, підземного царства, здоров'я), Аїда, Асклепія, Тюхе (богиня випадку, щасливої долі). Виникло багато різних сект, люди не тільки поклонялись відомим богам і відправляли їм пожертви, але і проводили різні містичні обряди, заклинання, займались марновірством.

В літературі можна назвати дуже багато імен, але до нашого часу дійшло мало творів тієї доби. Найзнаменитішими є: Калімаг із Кірені, який жив на рубежі 4-3 ст. до н.е. Його епіграми були відомі у всьому елліністичному світі. Популярною була драматургія Менандра- видатного комедіографа (персонажі його комедій могли цілком підійти і для сучасних серіалів, тут були і сироти, які потім, як виявлялось були втраченими дітьми багатіїв, близнюки, яких постійно плутали, і гетери, і слуги. Комедії користувались симпатією в усіх країнах Середземномор'я. Так само як релігія, образотворче мистецтво вбирає у себе засади елліністичного суспільства, де поєднуються і життєрадісність, і трагічність. Серед видатних пам'яток можна назвати скульптуру Ніке Самофракійської (ця крилата богиня, створена у 190 р. до н.е., колись прикрашала бухту острівця Самофракія, біля Родосу, вона вітала кораблі, нагадуючи про колишні перемоги жителів Родоса над флотом сирійців). Скульптура була споруджена на високій скелі, а її п'єдесталом був ніс бойового корабля. Величава Ніке представлена у нестримному русі вперед, вона готова злетіти, у складках її одягу віє вітер. Знайдена у 1866 р., скульптура була буквально зібрала із 200

Ніке Самофракійська

уламків. Ніке стала зразком для багатьох творів мистецтва. Мало хто знає, що створюючи модель статуї України, що височить нині на античній колоні над Майданом Незалежності у Києві український скульптор звернувся до образу Ніке. Широко розпахнуті руки з рушником України повторюють крила Ніке.

Характерний для еллінізму пафос боротьби і перемоги знайшов досконалий вираз у скульптурному ансамблі мармурового вівтаря Зевса, так званого Пергамського вівтаря. Він був знайдений археологами в кінці 19 ст. і декілька років пішло на те, щоб із сотень уламків, скульптур і колон відтворити первісний вигляд споруди. Один лише рельєфний фриз, що складається з блоків висотою майже 2,5 метри, має довжину 120 м. Перемогу греків у боротьбі із ворогами символізують у вівтарі скульптури богів, які долають титанів. Не лише розміри, а й значні мистецькі якості твору роблять його унікальним. Серед інших шедеврів елліністичної культури Афродіта Мілоська - скульптура, знайдена на грецькому острові Мелос на поч. 19 ст., скульптурна композиція Лаокоон, створена у середині 1 ст. до н.е. трьома родоськими майстрами Агесандром, Афанодором, Полідором. Лаокоона знайшли в 16 ст. під час розкопок на одній із давньоримських вілл. Визначними досягненнями елліністичного мистецтва є теракотові статуетки грецького міста Танагра. Сотні цих виробів прикрашали житло, служили дарами богам у поховальних обрядах. Знамениті також фаюмські портрети, знайдені у некрополі оази Єгипту.

Внаслідок воєн і конфліктів поступово весь елліністичний світ опинився під владою Риму. І хоча Греція була захоплена Римом у 146 р. до н.е., остаточною датою завершення Еллінізму є 30-ті р. до н.е., коли під владу Риму увійшов Єгипет.

6. Давньоримський період (сер. 2 ст. до н.е. – кінець 5 ст. н.е.).

Римські форми соціальних і суспільно-політичних відносин поступово приживалися у Середземноморському світі. Водночас йшов і зворотній процес проникнення у Рим світової еллінської культури. У Рим приїздили грецькі вчені, вчителі, на Італію розповсюджувались грецькі форми релігії, філософії, системи освіти, засади демократії. Врешті, підкоривши грецький світ, Рим сам був підкорений його культурою. Серед багатьох вчених прийнято вважати, що римська духовна спадщина поступається «грецькому диву», а давньоримське мистецтво є лише повторенням елліністичних здобутків. Але Рим не тільки перейняв, а й розповсюдив культуру еллінів по всій тодішній ойкумені від Британії до Африки, від Іспанії до Кавказу. Всюди на його територіях панував так званий “*Pax Romana*” (римський світ, римський закон, римський порядок), що існував до сер. 5 ст. до н.е. І саме він передав культурну естафету античності іншим цивілізаціям і культурам.

Дійсно, якщо б в Римі не були збережені всі ті численні цінності Греції і еллінізму, про які ми сьогодні знаємо, то навряд би ми мали про них

В середині Римського Колізею (сучасне фото)

якусь уяву. До скарбниці світової культури доби Риму відносять: храм Пантеон - споруда з куполом діаметром більше 40 м, подібної якій не було в Європі аж до 18 ст. Серед імен, світової літератури можна назвати Вергілія (автора «Енеїди»), поетів Горація, Овідія, істориків Тацита, Плінія, славетного оратора Цицерона, політика і письменника Юлія Цезаря, імператора-філософа Марка Аврелія, географа Страбона.

Всьому світу відомі Римський форум, Колізей, колона Траяна, місто Помпеї, давньоримські міста у північній Африці, зокрема Пальміра. Юристи сьогодні вивчають римське право, архітектори і інженери вчать по книжкам Вітрувія, римські мости, театри, тріумфальні арки, акведуки збереглися не лише в Італії, але в багатьох європейських країнах. Римляни проклали по Європі густу мережу доріг, вони будували міста, розвивали торгівлю, поширювали латинську мову, через Рим до народів західної Європи прийшло християнство.

3. УКРАЇНСЬКИЙ АРЕАЛ АНТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ.

Які здобутки матеріальної і духовної культури залишила античність на українських землях? Чи вплинула вона на розвиток наших предків?

Для об'єктивної відповіді на усі ці питання потрібно зробити декілька важливих акцентів. *По перше.* Українські землі були далекою околицею античного світу, загадковою для античності країною. Батько історії Геродот, який, ймовірно, міг відвідати Крим, був в Ольвії, в четвертій книзі своєї «Історії» називає цей край Скіфією.

Згадує він і про легендарних кіммерійців, які були попередніми володарями цих земель. «Я не бачив жодної людини, - пише Геродот, - що казала б, що знає ці землі як очевидець..., однак розкажу все, що хоча б у чутках дійшло до мене». Геродот намагається скласти достовірну розповідь про народ, що живе на північ від Криму, уздовж Дніпра, званого греками Борисфеном. а народ - Борисфенітами, або скіфами-землеробами, відокремлюючи їх від скіфів кочовиків, які живуть на схід, і царських скіфів, що кочують степами півдня. Даючи чудові описи природи і тваринного світу, історик зазначає, що у землях на десять днів руху вверх по Дніпру ніхто ніколи не бував.

Наступний акцент. В добу античності а українських землях було багато етносів і культур, жодна з яких не може вважатись автохтонною, тобто вкоріненою настільки, щоб передати сучасним українцям генетичний код, у вигляді звичаїв, обрядів, релігії, етнічного типу. Такими автохтонами нині вважають слов'ян русичів. Спроби вивести нашу генетику від більш давніх народів цікаві, але не наукові.

Від того, що ми не мали, подібно до єгиптян або греків декількох тисяч років етнічної історії, натомість вона творилась різними народами, від чого не є менш цінною, а її пам'ятки менш значущими. Не дивно, що крім окремих свідчень, подібних до Геродотових розповідей, ми не маємо писемної історії античної доби, однак археологічний матеріал різноплемінних культур в українських землях, як ніде, багатий.

Наші зв'язки з античністю та її ареал можна розглянути у трьох вимірах. По-перше, культура кочовиків, відомих тодішньому світу кіммерійців, скіфів, сарматів По-друге, світ самих греків і римлян, що як колоністи заселили

околиці своєї ойкумени. Нарешті, культури слов'янських і праслов'янських народів, що межували з Римом в період його поступового занепаду.

Кіммерійці, що панували в степах півдня України 700 років (1,5 тис. до н.е. – 7 ст. до н.е.) були відомі тогочасному античному світу. До Геродота, їх згадував в «Одіссей» Гомер писав про них і визначний географ Страбон в 1 ст. до н.е.

В українські степи кіммерійці привели коней з Азії, славились високою майстерністю виготовлення зброї. Збереглися кам'яні стели з курганів, на яких зображені воїни, кераміка. Досліджені глиняні будови з кам'яними фундаментами в городищах на мису лиманів.

Яскравий слід залишила скіфська культура. Час її розвитку припадає на добу найвищого піднесення грецької культури і триває з 6 по 3 ст. до н.е. Будучи союзниками греків у боротьбі з персидською державою, скіфи перемогли у 512 р. до н.е. армію царя Дарія. Не тільки Геродот, а й численні грецькі джерела детально описують життя скіфів, їх обряди і звичаї. Це знайшло вияв також в релігії (скіфи стали називати свого Володаря Зевсом).

Унікальним культурним феноменом, що виник на перетині античної і скіфської культури є **золото скіфів**. Перший великий його скарб знайдений в кургані КульОба, на околиці Керчі у 1830 році. В середині кургану була виявлена гробниця із тесаного каменю, де похований «скіфський цар» - вождь великого племені або союзу племен. Дерев'яний саркофаг оздоблений платівками із слонової кістки. Тіло покійника прикрашали сотні золотих предметів – браслети, кільця, пластини, на шиї містилася масивна гривня у вигляді крученого джгута, вагою близько півкілограма. На багатьох предметах зображені античні малюнки, а також імена грецьких митців. Знайдено і жіноче поховання, що не поступалося чоловічому за багатством. Тут був і посуд і ужиткові речі. За особистим наказом російського імператора скарб був негайно доставлений у Санкт-Петербург, де досі знаходиться у золотій скарбниці Ермітажу.

У 1971 році експедиція, яку очолив видатний український археолог Борис Мозолевський, знайшла один із самих визначних скіфських культурних скарбів. Його найбільшою цінністю є золота **Пектораль** – погрудна культова прикраса вождя, вагою 1150 грамів. Сьогодні про неї знає весь світ. З виставкою «Золото степів України» Пектораль побувала у багатьох країнах. У цьому мистецькому виробі унікальне поєднання майстерності кращих античних ювелірів і неповторного світу скіфської міфології.

Усе поле Пекторалі поділено на три місяцеподібних яруси. Нижній і верхній заповнюють скульптурні

Пектораль з кургану Товста Могила

композиції, середній оздоблений класичним орнаментом. Мозолевський в своїй чудовій книзі «Скіфський степ», розмірковуючи над загадкою Пекторалі, дійшов до висновку, що в її композиції, грецькі майстри надихались зразками високої класики, зокрема створених Фідієм фронтонів Парфенона.

Містика скіфського золота, знайденого у степу, полягає в тому, що у самих грецьких полісах північного причорномор'я (Тірі, Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї та ін.) подібних за мистецькою довершеністю шедеврів не знайшли. У згаданих містах як політичний устрій, так і громадське і культурне життя будувалися за зразками метрополії – спочатку Греції, потім еллінізму і Риму. В музеях України, зокрема Національному історичному, Археологічному музеї НАН, музеї Ханенків чимало цінних предметів знайдених у причорноморських містах, розкопки тут тривають.

До ареалу античної культури на її римському етапі ми, хоч і опосередковано, можемо віднести праслов'янські і ранньослов'янські археологічні культури подніпров'я, зокрема Зарубинецьку (2 ст. до н.е. – 1 ст. н.е.), Пшеворську (1 ст. до н.е. – 1 ст. н.е.), а особливо Черняхівську культуру (2 – 4 ст. н.е.). Всі ці культури - результат міграцій і асиміляцій різних, так званих «варварських» народів, що знаходилися на далеких околицях римського світу. Навіть їх етнічна належність науці до кінця не відома, хоча, як відзначають вчені, тут сильна присутність слов'ян. Для всіх варварських культур характерне землеробство з використанням тяглової худоби, тваринництво, домашня металургія. Житла будувались з дерева, очерету, наполовину заглиблювались у землю. У домашньому ужитку широко застосовувалась проста кераміка. Контакти з античним світом, в основному, здійснювались через західних сусідів. Археологи знаходять в цих поселеннях вироби зроблені римлянами, або за римськими зразками – фібули (застібки для одягу), прикраси, скло. Знайдені і декілька скарбів римських монет, які належали купцям, або племінній верхівці. Племена Черняхівської культури постійно мігрували уздовж кордонів Римської імперії інколи здійснювали напади на неї, а після невдач намагались пристосуватись до римського світу, засвоїти окремі його здобутки. Не дивно, що в науці культуру черняхівців називають провінційно римською.

Тема 3. КУЛЬТУРА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

1. Середні віки в історії світової культури. Їх час, простір, менталітет.
2. Культурні здобутки Візантії і Західної Європи.
3. Культура слов'ян і Русі.

Ключові слова:	Готика-Романіка, тривіум-квадріум, містерія-містика, схоластика, теоцентризм, трубадур-трувер, медієвістика
Мистецькі терміни:	Абсида, аркбутан, неф, нервюра, графіті, вітраж, базиліка, фреска, контрфорс.

1. Середні віки в історії світової культури. Їх час, простір, менталітет.

Насамперед потребує пояснення термін *«середні віки»*. В ньому ніби прихований негативний зміст. А саме: середній, той що знаходиться посередині, між якимись іншими віками (століттями) при цьому зовсім не «початковими» або «кінцевими», а між конкретними «античними» і «новітніми». В побутовому мовленні тут синонімами «середнього» може бути «посередній», «пересічний», відтак другорядний.

Терміном цим спочатку послуговувались гуманісти 16 ст., що вивчали класичну латинську мову доби римської імперії. Забута і спотворена мова великих римлян, що тоді більше нагадувала суржик, здавалось була втрачена внаслідок тривалого культурного занепаду і варварства. Між улюбленою гуманістами античною епохою та їх часом, таким чином, знаходилась прірва середньовіччя. У Джорджо Вазарі - письменника, художника і гуманіста Флоренції (др. пол. 16 ст.) навіть стосовно мистецтва і архітектури тієї доби зустрічаємо вираз «*opus goticum*» - варварський витвір.

В епоху Просвітництва (17-18 ст.) негативна оцінка «середніх віків» стала загальною, розповсюдилась на всі напрями політичного, соціально-економічного, релігійного і культурного життя Європи цілого тисячоліття. В суспільній свідомості і освіті 19-20 ст. утвердилась термінологія «темних віків» (*dark ages*), характерними рисами яких називали панування інквізиції, «полювання на відьом», тотальну владу теократії і феодалної ієрархії, що не давали простору для розвитку суспільства, науки, застосовували принцип насильства і беззаконня. Цікаво, однак, що вже наприкінці 18 ст. серед освічених людей і аристократів були не лише ті хто картав середньовіччя, але і намагався поглянути на нього, як на цікаву і навіть романтичну епоху.

В 19 столітті, завдяки досягненням гуманітарних і природничих наук, середньовіччя стало ближче і зрозуміліше європейцям. В епоху так званого історизму (40-70-ті рр.) не тільки інтерес до середніх віків, але і мода на їх культуру стають надбанням інтелектуальних верств суспільства. Серед англійських митців виник рух «Мистецтв і ремесел» (*Arts and crafts*) який очолив філософ Томас Карлейль, поставивши за мету вивчення середньовічного мистецтва, відродження старовинних ремесел. Романтизація середньовіччя була ностальгією за «старою доброю Англією», яка після промислового перевороту перетворювалась на фабрику-майстерню, де зникали залишки старої культури, руйнувались стіни замків, старі собори.

Англійські художники Прерафаеліти писали картини на теми середньовіччя, всі зацікавились рицарськими романами сера Вальтера Скотта, що описував романтичне рицарське життя, кохання до Прекрасної дами, рицарські турніри. Виникає захоплення рицарською поезією, мистецтвом, починають колекціонувати старовинний середньовічний іконопис, в моду входить навіть архітектурний стиль, що використовував принади середньовіччя, так звана неоготика. В цьому стилі зводились численні особняки заможних людей, громадські споруди, церкви по всій Європі, прикладом може служити і костел Святого Миколая в Києві архітектора Городецького.

Сьогодні існує значна наукова і мистецькознавча література з питань «медієвістики». Серед видань останніх років «Словарь средневековой культуры» (М., 2007) за редакцією видатного вченого Арона Гуревича. Кращою у Європі вважається школа французьких медієвістів на чолі з Ле Гоффом. Декілька цікавих книжок про середньовічну культуру представників цієї школи вийшли впродовж останніх років. Книжка Жоржа Дюбі «Європа в средние века» вийшла у 1994р. російською мовою, пізніше

Трійця Андрія Рубльова

декілька разів перевидавалася, зокрема має український переклад. Чудова книга, що поєднує науковий і популярний стиль: Едмон Поньон «Повседневная жизнь Европы в тысячном году», вийшла в серії «Живая история» у 1999р.

Особисто пам'ятаю, яке величезне враження на мене, студента 1-го курсу історичного факультету, справив фільм російського режисера Андрія Тарковського «Андрій Рубльов» - про художника початку 15-го століття.

Фільм потім на довгий час зник з екранів, бо Андрій Тарковський мислив надзвичайно неординарно, вкладав у свої твори настільки глибокий і нетрадиційний для радянського часу і для нашого заідеологізованого суспільства зміст, що вони майже всі були або заборонені, або напівзаборонені. Картини середньовічного життя буквально шокували, коли, затамувавши подих, поринаєш у його вир – страшний, жорстокий, несправедливий, але чудовий завдяки силі, таланту, розуму, моральним якостям героїв фільму – Феофана Грека, Андрія Рубльова і багатьох простих людей, життя яких було тяжким, часом нестерпним, але всупереч усьому вони були творцями, що залишили нам видатні шедеври – ікони, церкви, кам'яні різьблення і все те, що сьогодні становить славу середньовічної культури.

Перш ніж заглибитись у проблеми середньовічної культури необхідно встановити систему її координат: часові, або хронологічні межі епохи, а також рамки простору. Нагадаємо також, чим є середньовіччя з соціально-економічної точки зору.

Воно є добою феодалізму, феодального способу виробництва і підпорядкування. Феодалами називають власників земельних наділів – феодинів, що даються вищою владою – королем або іншими представниками ієрархії своїм підлеглим. Відтак, останніх називають васалами вищої ієрархії – сеньйорів. В свою чергу васали роздають наділи своїм васалам, за що ті

виконують певні повинності. Рицарі –служать у війську , селяни – працюють на землі феодала. Основне правило феодалної ієрархії – **«васал мого васала - не мій васал»**. Роздаючи землі графам, баронам король не втручається в проблеми їх землекористування, так само як останні не збираються входити в деталі господарювання своїх підлеглих.

Так виникає система підпорядкування нижчих верств вищим. Вищі - феодали, нижчі –селяни, які, виконуючи повинності, поступово закріпачуються і, по суті, перетворюються на власність феодалів. Хоча жоден феодал не має права ні на життя ні на свободу селянина, але постійно користується так званим позаекономічним примусом, тобто правом сильного. Порівнюючи з сучасністю, можна дещо спрощено, але відповідно до суті сказати, що феодалізм був системою організованого рекету, коли вища ієрархія захоплювала землі, називала їх своєю власністю, інші були лише користувачами. Народ в середні віки постійно виступав проти такої несправедливості і, дійсно, був знайдений вихід. Всі, хто хотів позбавитись поземельної залежності втікали до міста. Згодом міста ставали центрами опору, а також вільного життя. Хоча і тут примус багатих по відношенню до бідних існував, але не в такій грубій, насильницькій формі. Наприкінці середньовіччя більшість європейських міст отримали Магдебурзьке право, тобто право бути незалежними від короля, феодалів, вищої церковної влади і на власний розсуд обирати правління. У правлінні містом, певною мірою, брали участь значні верстви його мешканців, як це було у давньогрецьких полісах.

Характерною ознакою середньовіччя слід вважати панування християнства у європейському світі. На заході християнство існувало у вигляді католицизму, на сході - серед слов'ян і візантійців - православ'я. Враховуючи такі ознаки феодалного ладу як кріпосне право, відсутність демократичних інститутів і свобод деякі вчені доводять рамки середньовіччя до 19-го століття. (В Іспанії наприклад інквізиція існувала ще у першій половині 19-го ст., в Російській імперії інститут кріпосництва відмінено у 1861.). Але то були лише пережитки минулого, в цілому ж , середньовіччя завершилось на початку 17-го ст. з настанням Нового часу. Ренесансна епоха була перехідною до нього. Найбільш прийнятна така хронологія історії та культури середніх віків:

1)Раннє середньовіччя. 5-11 століття. Від падіння Римської імперії до економічного підйому в Європі .

2)Розвинене середньовіччя. 12-15 ст. аж до початку епохи Відродження в Італії .

3)Пізнє середньовіччя , або за словами культуролога Йогана Хейзинги «Осінь середньовіччя»-16ст.

У мистецтвознавстві період раннього середньовіччя називають **романською** епохою, а мистецтво – романським(5-11 ст.).

Період розвиненого середньовіччя називають **епохою готики**, яка триває з 11 до 15-16 століття.

Спробуємо створити схему просторових координат середньовічного світу. Зазначимо, насамперед, що ми не беремо до уваги такі країни сходу як Китай, Японія.

Європейці дізнались про їх історію лише в 19-му столітті. Обмежимося простором європейським і середземноморським.

Межі античного світу і його ареалу мало у чому відрізнялись від світу Середньовічного. (див. карту)

На час розпаду Римської імперії (кін 5-поч. 6 ст.) на більшій частині західної Європи панували варвари (1), Східна Римська імперія отримала назву Візантії

із центром у Константинополі (2), на Півдні і Південному Сході був незнайомий та ворожий християнам арабо - мусульманський світ(3). Середземне море перетворилось із внутрішнього моря античного світу в зону розділу різних світів і культур.

На питання: «Що таке феодалізм?» вже згадуваний історик

Жорж Дюбі дав відповідь – «Це середньовічний менталітет». Проблема ментальності, з нашої точки зору, найбільш цікава і важлива у вивченні середньовічної культури. Останнім часом історики намагаються досліджувати її по новому. Усі згадані автори належать до наукової школи історичної антропології, що намагається вивчати минуле, так би мовити, з середини, аналізуючи мотиви поведінки, образ мислення людей, уявлення їх про світ, які багато в чому протилежні сучасним. Слово **менталітет** означає світогляд, склад розуму, світосприйняття. У середньовічних людей він складався з комплексу первісних, родоплемінних уявлень, залишків античних традицій, християнських і язичницьких вірувань. Відмінність у менталітеті порівняно з античною добою подекуди досить значна. Антична свідомість на її класичній стадії містила в собі такі світоглядні засади як демократизм, раціоналізм, матеріалізм, антропоцентризм, натомість в середньовічну епоху склалась така модель світогляду яку можна позначити як **Теоцентризм**. В уявленні християн Бог є не тільки творцем всесвіту а його центром, причиною всього сущого, його доглядачем і суддею. Згадаємо слова Біблії : «Спочатку було слово і слово було від Бога і слово було Бог». Можна запитати : чому християнство вже з третього століття нашої ери і фактично на протязі всього середньовіччя утверджувалось як провідна релігія Європи, чому воно змогло витіснити всі інші релігії, язичницькі культи , що існували у різних європейських народів? Напевне, воно найповніше відповідало на виклики нової епохи ,роблячи наголос на пріоритеті духовного над матеріальним, індивідуальній відповідальності перед Богом. Християнство зрівняло людей не перед законом, а перед вічністю. Основа християнського віровчення – віра в безсмертну людську душу, що дана від Бога і яку можна втратити, ставши на шлях гріха. В час, коли занепадали цивілізації, руйнувались держави і міста, гинули армії, суспільства, нехтувались закони і правила люди покладали останню надію на Всевишнього і для нього берегли свою безсмертну душу.

Характерними ознаками менталітету середньовіччя були містика і спіритуалізм .

Містика (від гр. таїнство) – уява про загадкові, непояснені божественні діяння, надприродні прояви.

Зокрема з'явився святого духа, зцілення хворих і багато іншого. Під час свят на вулицях міст і сіл люди любили розігрувати *містерії*, тобто історії святих таїнств. До нашого часу дійшли колядування на Різдво, будівлення ясел, де народився Ісус , несення Віфлеємської зірки. У західній Європі популярністю користувались *міраклі* – спектаклі, що розповідали про те чи інше диво.

Спіритуалізм (лат. Дух) – заглиблення у таїнства життя духу, що подекуди приводило до нехтування буденністю, земними справами . Спіритуалістична відстороненість характерна для багатьох людей, віднесених церквою до праведників, мучеників і святих. Такими були преподобні Антоній і Феодосій Печерські, засновники Лаври у Києві, що жили у печерах, Ніл Столбенський, Серафим Саровський, Франціск Асизький та ін..

Ментальність середньовічних богословів і вчених можна визначити терміном **схоластика**(від лат. Shola- школа). Це середньовічна вченість, що завжди прагнула підпорядкувати розум вірі. Серед перших схоластів так звані *останні римляни* – філософи, що жили на рубежі античного і середньовічного суспільства – Боецій, Кассіодор, Ісідор Севільський, Августин Аврелій. Вони розробляли основи схоластичного віровчення. Августин Аврелій у творі під назвою «Сповідь» пише, звертаючись до Бога : «Людина – це найменша частка творіння Твого. Вона знаходить блаженство в ушануванні Бога бо він створив нас для себе.». Усі середньовічні схоласти в той чи інший спосіб займались наукою, філософією, літературою, намагались вивчати античних авторів, але єдина мета їх роботи – пристосувати ті знання , які залишились від античності до християнського віровчення. Так, зокрема Боецій перекладав праці Платона та Арістотеля на латинську мову і коментував їх в дусі християнства. Кассіодор вів широке християнське просвітительство, писав коментарі до псалмів. Ісідор Севільський створив навіть своєрідну енциклопедію середньовічної вченості, яка складалась із залишків античних знань з граматики, історії, географії, антропології, теології, космології. Ансельм Кентерберійський (1033-1109) вважається класиком схоластичної думки, йому належить вислів : «Не шукаю розуміти, щоб вірувати, але вірую, аби розуміти.». Визнаючи існування двох істин: віри і розуму, богослав беззаперечно віддавав перевагу першій. Будь-яке знання повинно мати висхідним принципом віру в Бога вчив Кентерберійський. В той же час траплялись мислителі, які намагались дати більший простір знанням, серед них поет П'єр Абеляр (1079-1142), що пропонував «розуміти щоб вірувати».

Найвідомішим схоластиком середньовіччя залишається Фома Аквінський (1225-1274). Його книга «Сумма теології» - справжня енциклопедія католицького богослов'я, що і сьогодні береться на озброєння Ватиканом. Істини розуму, вчив Аквінський, здатні досягнути лише окремі люди, видатні філософи і вчені, в той час як святе одкровення, віра ніколи не помиляється, бо спирається на абсолютну правдивість Бога. Критики такої філософії в добу Відродження казали, що вона хоче перетворити науку на служницю церкви.

Характерною рисою середньовічного менталітету був **імперсоналізм**. Риси персони, особистості властиві сучасному світу, були майже відсутні в середніх віках. Люди тоді мало переймалися результатами своїх земних справ, місцем в історії, адже земне життя сприймалось лише як випробування на право заслужити вічне життя безсмертної душі. Серед людських чеснот більше цінилися терпіння, покірність і молитва, ніж активна громадянська позиція. В мистецтві головним було прославити Бога, а не показати власну персону. До нашого часу дійшло надзвичайно мало імен середньовічних іконописців, архітекторів, монахів, що роками переписували священні книги, або ремісників, що виготовляли коштовні емалі або вітражі. Середньовічна людина відчувала свою ідентичність скоріше в рамках корпорацій, якими були ремісничі цехи, торговельні гільдії, сільські общини, церковні братства, або рицарські ордени. Цікаво, що корпоративність була притаманна навіть єретикам, які створювали різні секти, а також іншим маргінальним групам.

Людина середньовіччя не переймалась плином часу, вона навіть не вміла його добре рахувати. Час рахувався в основному по сезонам сільськогосподарських робіт, церквою відзначались в точності всі релігійні свята. Були навіть годинники, так звані ***плексидри***, облік часу в яких вимірювався протіканням води з однієї судини в іншу. Початок року у багатьох місцях відліковували від Різдва Христового, інколи від Благовіщення. Взагалі вік світу визначався середньовічними богословами по Біблії. Він складався з декількох епох. Найдавніша – від створення Адама і до Ноя. Від Ноя і до Авраама була друга епоха. Остання, шоста епоха, рахувалась від Різдва Христового.

По різних редакціях Біблії рахувався час існування світу, інколи відрізняючись один від одного на тисячу років. В 6 ст. у Візантії богослови утвердили хронологію, що була прийнята у православному світі. Згідно з нею від Створення Світу до Різдва Христового пройшло 5508 років. До 17-18 ст. деякі європейські країни ще послуговувались таким календарем. За ним ми сьогодні живемо у 7519 р. від створення світу. Але головним для людей середньовіччя було те, що вони живуть у найбільш відповідальну, останню епоху, яка завершиться Другим пришествям і Страшним судом. Очікування цієї події було своєрідним *дамокловим мечем*, що стримував плоть і розум.

Середньовічну ментальність можна назвати ***символічною***. В небуденному світі духовності і культури середньовіччя все мало свій символічний зміст. Для людей, що в більшості своїй були неписьменними, символи відігравали роль знання. Дослідники свідчать, що майже усі символи раннього християнства, зокрема ранньохристиянського мистецтва, запозичені з еллінізму або пізньоримського мистецтва. Так, зокрема, в християнстві з'являється зображення доброго пастиря, який дуже нагадує своїм виглядом Діоніса. Пишні орнаменти багатство тваринного і рослинного світу в елліністичному і пізньоримському мистецтві, у християнстві набувають нового змісту. Так, ранні християни зображували символ Христа у вигляді риби. Символіка тут склалась дуже цікаво: перші літери сакральної фрази «Ісус Христос – син Бога та спаситель», склались у грецьке слово риба. А відтак, перші християни побачили в цьому зображенні певну символіку. В ранньохристиянському мистецтві зображення виноградної лози, відтворюють у свідомості

середньовічних людей кров пролиту Ісусом. У сценах Євхаристії - причастя Ісусом своїх учнів апостолів він роздає їм хліб і вино, які символізують жертвенне тіло і кров бога. Основним символом середньовіччя був хрест. В мистецтві він символ мученицької смерті, знак тріумфу, перемоги над силами зла в усьому світі. Крім того хрест слугував емблемою рицарства, влади сили. Хрест - знак порядку, світла, воскресіння. Він втілював сутність імператорської влади. Іншим символом був меч - знак влади, що виділяє рицаря, сеньйора, феодала з маси інших людей, символізує його соціальну перевагу над ними. У тисячному році, пише Ж. Дюбі, меч це майже жива людина. У кожного меча є ім'я. Люди вірять легендам про те, що мечі рицарів були викувані в казкові часи. Кожному відомо, що першим піклуванням знаменитого Роланда в час смерті, було те, щоб його меч не дістався ворогам. Знаменитим був і меч Ескалібур, яким володів король Артур. Зброя була віддана йому з Неба. Середньовіччя розробило складну символіку кольорів. Золотий означав святість, синій - вірність, пурпуровий - владу і божественну зорю, фіолетовий - молитву і віру, зелений - кохання, білий - чистоту. Складна символіка прикрашала рицарські герби і щити. На рицарських турнірах навіть була спеціальна професія, люди якої вміли прочитати загадковий символ невідомого рицаря і прокоментувати його на публіці. Отже, знаючи менталітет середньовіччя, володіючи його символікою ми зможемо краще зрозуміти і полюбити ті численні матеріальні і духовні цінності, які були створені в той час.

2. Культурні здобутки Візантії і Західної Європи

Говорячи про здобутки середньовічної культури неможливо оминати **ролі Візантії**. Ця країна відігравала в середньовіччі особливу роль. Хоча в масовій свідомості під середніми віками розуміють епоху хрестових походів, рицарських турнірів, замків, готичних соборів, які характерні для західної Європи. Історією Візантії та її культури цікавляться здебільшого вчені та мистецтвознавці. Це не дивно, адже вона довготривала, достатньо заплутана і складна. Наприкінці 80-х років в Радянському Союзі вийшла велика трьохтомна праця під назвою «Культура Візантії». В ній, на жаль, немає захоплюючих розповідей про рицарів, мало яскравих проявів героїства або кохання, але від того для людства ця країна і ця культура не скільки не втрачають свого значення. У згаданій праці півтори тисячі сторінок. Уявіть, який великий обсяг матеріалу про культуру в різних її царинах: філософії, науці, літературі, поезії, крім того — великі матеріальні здобутки. Оскільки досягнути цього в лекції не можливо, пропонується записати декілька тез про значення візантійської культури, а потім звернутись до окремих, найбільш яскравих її здобутків.

— Історія Візантії та її культури повністю вкладається в рамки середньовіччя і не виходить за них (5-15-ого століття). З часу перенесення імператором Костянтином, першим християнином на римському престолі, своєї столиці до грецького містечка Візантії у 330- р. н.е., воно було перейменоване на Константинополь і, фактично, був започаткований відлік часу майбутньої Візантії. Після падіння Риму під тиском варварів у 5-ому столітті, Константинополь, який у той час був столицею Східної римської імперії став

його правонаступником. Не дарма його аж до Нового часу називали «Другим Римом».

– Візантійська імперія є зразком трансформації, або перетворення античної культури на середньовічну. Візантійці шанували античність, як у скарбниці в своїй державі зберігали численні пам'ятки Греції, Римської імперії, доби еллінізму. Але поступово втрачали інтерес до них. Сам дух античності був чужий християнській візантійській ментальності.

– Візантійській культурі були притаманні такі риси, як традиційність, стабільність і незмінність, канонічність, ієрархічність, ортодоксальність (грец. Ортодоксос - правовірний). Ця культура, що утримувала свій достатньо високий рівень на протязі сотень років, виявилася нездатною до новацій і реформ – застійною. Усе духовне життя Візантії знаходилося під контролем церкви, що поєдналась із державою, а отже культура перебувала під пильним наглядом теократії і бюрократії.

– Характер візантійського суспільства визначав і особливу ментальність його громадян. Вони вважали себе істинними християнами, нащадками великих ромеїв (римлян). Всі інші були для них або варварами – язичниками, або невірними – мусульмани. Звідси і походять такі риси візантійського характеру як презирство до ворогів, зверхність над ними, намагання підкороти своїй волі або приручити. Добре знані сьогодні такі принципи візантійської «політики»: поділяй і владарюй, лицемірність, хитрість, підступність, підкуп.

– Попри те, що Візантія вважала себе bastionом, з усіх боків оточеним ворогом, вона водночас була і золотим мостом, що поєднував різні народи і різні культури. Візантійська вченість поступово розповсюджувалась на інші народи. Через Візантію до багатьох країн дійшли залишки античних традицій та впливів. Візантійські місіонери несли слов'янам християнство, а з ним і писемність та освіту. З візантійськими принцесами та аристократками охоче родичалися правителі тодішньої Європи.

– Внесок Візантії у світову цивілізацію, порівняно з античністю, не такий великий, але в ній чимало видатних здобутків, унікальних і неповторних культурних явищ. Насамперед треба сказати про **візантійське мистецтво і архітектуру**. Стиль візантійської архітектури у 19-ому столітті був названий романським саме через те, що у Візантії та ранньосередньовічній Європі дотримувались римських прийомів та правил будівництва. Для романського стилю характерна так звана важка геометрія: храми і будинки складалися із великих кам'яних блоків, мали вузькі вікна, що нагадували бійниці, високі башти. Знавець візантійського мистецтва російський письменник Павло Муратов, на рубежі 19-20 століття в книзі «Образи Італії», так описує романський стиль: «У поєднанні сторожових веж римських військових таборів із грецькими базиліками, візантійським орнаментом і готськими наметами, виник новий архітектурний стиль - *романіка* ».

Основним типом храму в романській архітектурі була вище згадана **базиліка** (грецьк. Царський дім). Вона являє собою продовговату споруду, що розділяється на три частини стовпами-колонами, які тримають балки дерев'яного даху. Частини храму називалися **нефами** (з грецьк. – корабель). Віруючі, приходячи до храму, почувались нібито на кораблі або Ноевому ковчезі, знаходячи порятунок у бурхливому морі життя. Кожен з нефів

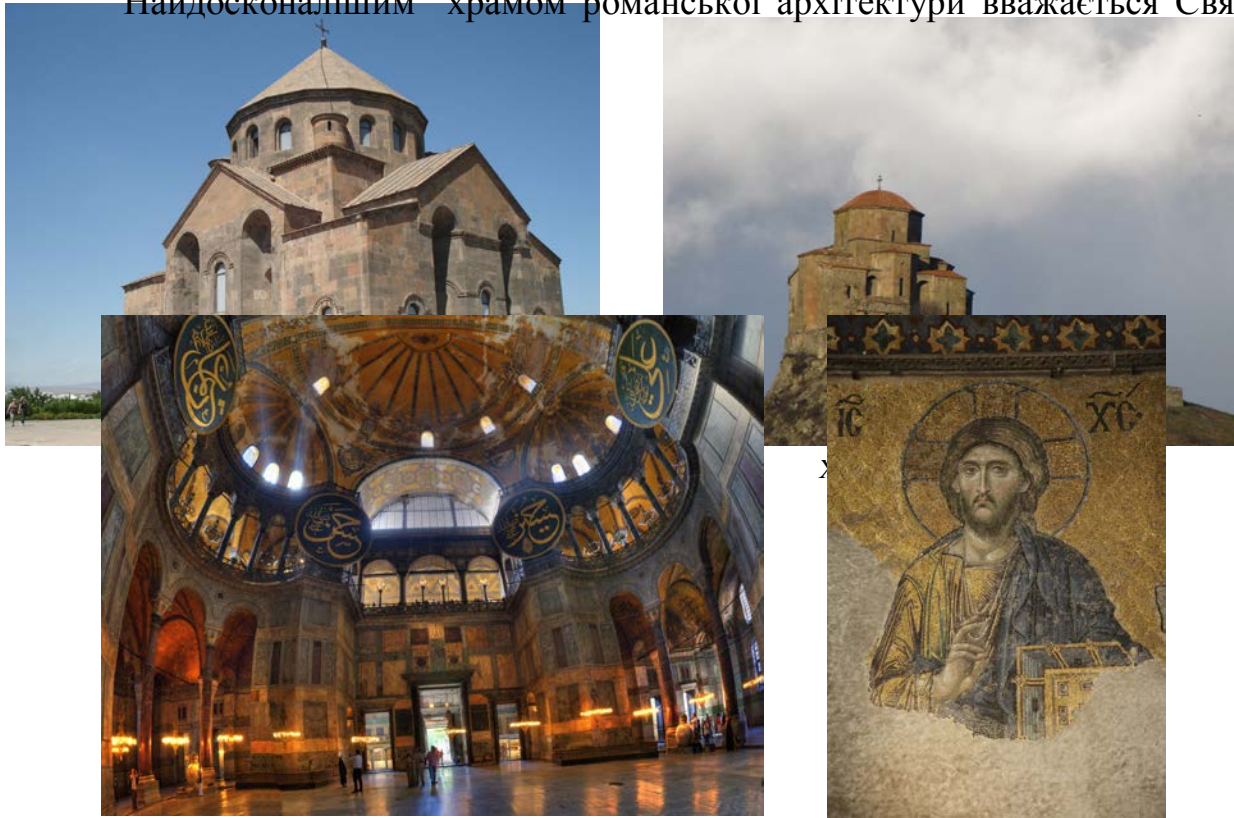
закінчується напівкруглою стіною - *абсидою*. Вона відділялася невисокою перегородкою, яка слугувала за вітвар. Невеликий храм мав один неф, більші – три або п'ять. Їх називали трьох - або п'ятинефними храмами. Зокрема, Софія Київська п'ятинефна.

В романській архітектурі існував також тип *хрестово-купольного* храму, квадратного у плані зі стовпами, які встановлювалися посередині і ділили простір споруди навхрест. На стовпах ставився купол.

Багато романських храмів збереглося на територіях, де панувала Візантія - у Греції, Туреччині, Болгарії, Грузії і Вірменії. До романської архітектури можна віднести і українські православні храми часів Русі.

Доводилося бачити вірменські церкву святої Ріпсіме, храм Звартноц, знамениту Джварі та монастирі у горах Грузії. Зведені за чотири століття до прийняття Руссю християнства вони і сьогодні зберігають первісний вигляд.

Найдосконалішим храмом романської архітектури вважається Свята

Св. Софія в Константинополі (інтер'єр)

Мозаїка Св. Софії

Софія в Константинополі. зведена Анфімієм з Трал та Ісідором з Мілета-кращими архітекторами свого часу, що добре засвоїли античну традицію. Купол церкви діаметром 34 метри, є одним з найбільших у світі. На протязі сотень років візантійські майстри прикрашали храм мозаїками. На жаль, більшість з них на сьогоднішній день втрачено, адже після захоплення мусульманами Константинополя, майже всі християнські символи були або знищені, або вкриті товстим шаром штукатурки. Декілька мозаїк, що залишилися, розчищені і дивують нас надзвичайною майстерністю, передають дух християнства. Константинопольська або Царгородська (Константинополь називали Цар-городом в багатьох країнах слов'янського світу), була зведена в 532-537 рр., за правління імператора Юстиніана.

Шедеврами романського зодчества Візантії є церкви Сергія і Вакха, Сан Віталі, мавзолеї Теодоріха, короля остготів, та візантійської принцеси Гали Плацидії. Всі вони знаходяться у місті Равенна в Італії, на березі Адріатичного моря, де певний час була столиця остготів, місце перебування візантійських імператорських родин. Равенна славиться також мозаїками, що прикрашають усі архітектурні споруди. Зокрема в Сан Віталі на них зображені імператор Юстиніан, імператриця Теодора і увесь їх придворний почет.

Мозаїки унікальні тим, що вони є першою християнською іконографією символів і святих християнства. Візантійці добре володіли мозаїчною технікою, запозиченою з Риму, але теми їхніх творів зовсім інші. В них з'являються перші християнські святі, апостоли, матір Божа, Ісус Христос, символічні зображення Святого Духа.

Надзвичайно цікавим і рідкісним є візантійський *іконопис* (ікона від грецьк. – образ) що завжди зображує святого. Перші ікони стали писати у Візантії в 6-ому столітті. Зважаючи на складну історію Візантії, війни з хрестоносцями і мусульманами, до нашого часу дійшла лише незначна частка ікон. Деякі – з Київської Русі. Візантійські купці, сановники, послы, інколи привозили в дар руським князям ікони.

В самій Візантії більшість ікон було знищено у 7- 8-ому століттях в період *іконоборства* – гострого суперництва між імператорами і церковними ієрархами, що тривав майже сто років.

В 9-ому столітті написання ікон було відновлено, але більшість наявних в світі ікон – твори вже наступних століть.

Унікальна колекція візантійських ікон доіконоборчого періоду експонується у Київському музеї Західного та Східного мистецтва ім. Ханенків. Це один з найбільших художніх скарбів України: чотири невеликі ікони 6-7-ого століття. Іоан Предтеча, святі Сергій і Вакх, Богоматір з немовлям, Мученик та мучениця – найбільш давні з усіх відомих християнських ікон. У 1850 році вони були випадково знайдені в монастирі святої Катерини в Синаї, дослідником православ'я у країнах сходу, архімандритом Порфирієм Успенським і привезені до Росії, а до колекції музею надійшли в 1940 р.

Напевне, мистецтво і архітектура є найбільшим внеском Візантії до світової культурної скарбниці. У теократичному суспільстві, про особливості якого вже було сказано в попередніх тезах, ні література, ні філософія, ні наука не досягли свого найбільшого розвитку. Хоча і тут були видатні імена, про які слід пам'ятати.

Культурні здобутки Європи

Переходячи до питання про культурні здобутки **західної Європи** треба наголосити на тому, що при усій схожості характерних рис і ментальності заходу і Візантії тут є багато особливостей, що надають європейській культурі яскравої виразності і популярності в наш час. На заході влада теократії та монархії ніколи не об'єднувалась і не набувала абсолютного впливу, бо часто конкурувала між собою. Альтернативою королівській владі завжди був папський престол. Всесилля феодалів намагались вгамувати церковні ієрархи і впливові богослови – так звані Отці церкви. Крім того постійно боролись за свої права вільні міські громади.

Різноманітність і багатовекторність західній цивілізації надавала також відсутність кордонів між державами, поступова інтернаціоналізація освіти на основі міжнародної мови латини. На етапі раннього феодалізму у 5-11-ому ст. західна Європа розвивалась переважно під впливом Візантії, її культура мало чим відрізнялась від останньої і не потребує особливого аналізу.

Проте, вже з кінця 11-ого століття ситуація починає змінюватись. Аналізуючи причини досить стрімкого злету західної культури, вчені вважають його головними причинами економічний підйом, збільшення народонаселення, зростання міст і торгівлі, а також завершення християнізації Європи. Цей час для простоти і виразності ми можемо назвати епохою готики. Вище згадувалось, що гуманісти під терміном *Goticum* розуміли грубе, варварське мистецтво. Але у науці кінця 19-ого, а особливо 20-ого століття з готикою асоціюють витонченість і майстерність, що відрізняла західну Європу від Візантії, або давньоримського стилю, його неповторність, незапозиченість із жодної попередньої культури. Найбільш характерний прояв готика знайшла в архітектурі. Новий архітектурний стиль виник на початку 12-ого століття у Франції. Французький дослідник архітектури Огюст Шуазі писав:

«Історія готики – це історія нервюри, аркбутана і контрфорса». Тобто готика – конструктивна система, яка використовує нові матеріали і нові конструкції.

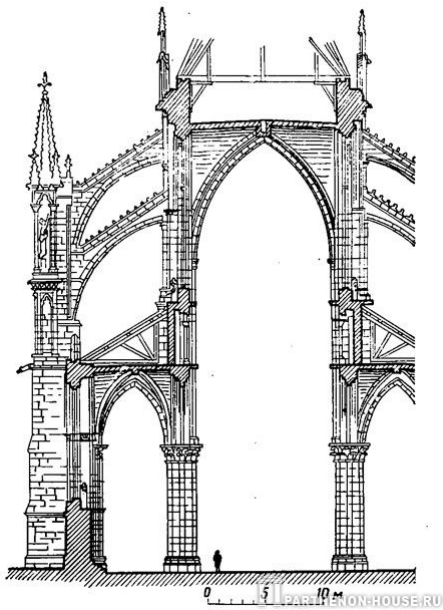

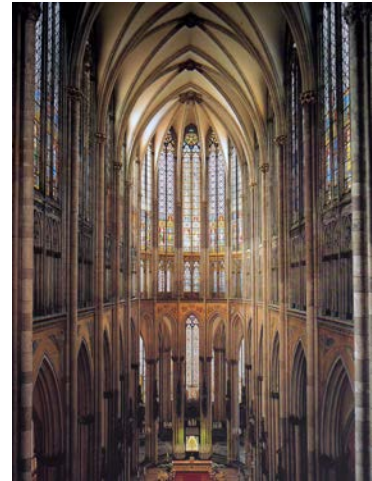
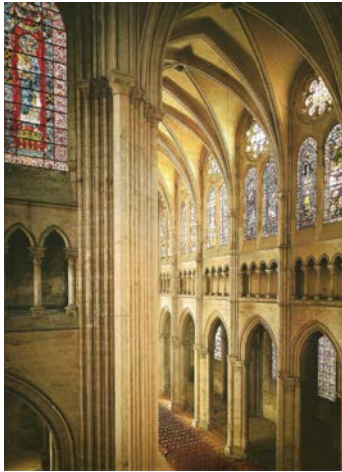
Схема конструкцій в готичній архітектурі

Порівнюючи готичну і романську конструкції, можна сказати, що остання базувалася лише на масивності матеріалів, в той час як готика – втілення інженерної думки, математичного розрахунку мас та об'ємів, ваги і міцності. Складне плетиво нервюр, стрільчастих арок, міцні контрфорси і аркбутани, давали можливість зодчим значно збільшити як простір так і висоту будівлі. Виникає також і особлива естетика витонченості, тендітності, дематеріалізації форм.

Готичний собор, на відміну від романського, весь осяяний світлом з великих вікон і *вітражів*, в ньому сотні скульптур, акустика його дивовижна, своїми шпилями він ніби хоче досягнути неба. Людина, що перебуває в цьому фантастичному просторі під час молитви у супроводі органу, переживає надзвичайний емоційний стан піднесення, містичного відсторонення від усього земного. Таким чином готичний собор є символом самої безкінечності, його художнім образом, що виражає не тільки будівничий розрахунок, не тільки раціональну конструкцію, а ірраціональне, містичне прагнення людської душі до невідомого і загадкового. Ось як поетично висловився про готику видатний російський поет Йосип Мандельштам:

**«Кружевом, камень, будь
И паутиной стань,
Неба пустую грудь
Тонкой иглою рань.»**

Готичний собор став не тільки символом західноєвропейського середньовіччя, але його найбільшим дивом. Практично в усіх великих містах західної Європи були зведені готичні собори. Кажуть, що вони могли вмістити все населення Європи. Уявимо, що в місті, де жило 20-30 тисяч людей було декілька соборів, а найбільший з них міг вмістити майже половину міста. Відомими всьому світу є паризький Нотр Дам, Реймський собор - місце коронації королів Франції, найбільший в світі Міланський собор, який може

Готичні собори в Шартрі ,Реймсі та Кельні

вмістити 10 тисяч людей, собор у французькому місті Страсбург, шпиль якого сягає висоти в 142 метри. Самим знаменитим за красою вітражів є собор у французькому місті Шартр, де більше двох тисяч квадратних метрів вітражного скла. Відомий всім і Кьольнський собор в Німеччині, зведення якого почалось у дванадцятому столітті, а останні роботи завершилися аж у 19-ому . Вражають витонченістю та розмірами собори Англії. У Кентербері довжина собору перевищує 150 метрів і з одного кінця храму ледь видно протилежний. Дивовижна акустика у старовинному соборі університетського Кембріджа. Навіть маленьку співочу капелу добре чути у будь-якому місці приміщення. Звук огортає тебе і підносить до неба. Витонченість і містика характеризують не лише готичну архітектуру і інтер'єри, але властиві усьому середньовічному декоративно - ужитковому мистецтву, видатними витворами якого були коштовні іконостаси, предмети церковного культу: дарохранительниці, хрести, релікварії (шкатулки для цінних реліквій, що виготовлялись із кістки, дерева), знамениті ліможські емалі, кольорове скло вітражів. Готичні лінії простежувались у вбранні феодалів, меблях, інтер'єрах.

В епоху готики феодальна аристократія Європи сформувала свій особливий стиль життя, який ми можемо назвати **куртуазною культурою**. Куртуазність (в перекладі з французького придворність) — комплекс моральних та естетичних норм придворного життя, які, в основному, носять не церковний, а світський характер. Куртуазність оспівувала культ благородного рицаря і прекрасної дами. Саме ці дві постаті знаходяться в центрі куртуазної культури. Якщо дама повинна була втілювати ідеали благочестя, моральної чистоти, то рицар був символом сміливості, вірності своєму обов'язку, служіння справедливості. Крім мистецтва володіння зброєю потрібно було вміти поводити себе. Був розроблений цілий комплекс ритуальних дій, манер, яких треба було дотримуватись.

Святом куртуазності був рицарський турнір, який супроводжували змагання поетів-трубадурів або труверів (співців рицарської слави).

Рицарські обладунки XVст.

В куртуазній культурі виникає і своя література. Куртуазна поезія середньовічного заходу – перший у європейській культурі прорив в царину інтимних переживань і почуттів, які були вже більш глибокі та більш інтимні, ніж лірика античності. Хто не знає сьогодні імен знаменитих любовних пар епохи середньовіччя Ланселот і Гвіневера, Тристан і Ізольда, Паоло і Франческа, Ромео та Джульєтта. Куртуазні поети оспівують любов безнадійну, заборонену, не здійсненну. Дійсно, рицар, який відправлявся в хрестовий похід, інколи на довгі роки, даючи клятву вірності прекрасній дамі, можливо вже не мав жодного шансу зустрітись з нею. Це була високо піднесена, ідеальна любов, яка скоріше носить характер

релігії, культу краси. Перша куртуазна поезія склалась в місцині Прованс на півдні Франції в 11-ому столітті. Згодом поетів, які не тільки складали, а ще й співали вірші, стали називати трубадурами.

В епоху куртуазної культури виникає такий жанр як рицарський роман. У 12-ому столітті з'являються перші рицарські романи. Відоме ім'я Кретьєна де Труа, автора п'яти романів про подвиги короля Артура. Він розповідає про рицарів Круглого столу легендарного короля, називає імена Івейна, Ланселота, Парсифаля. На початку дванадцятого століття здійснюються записи середньовічного епосу у Франції, який пізніше отримав назву «Цикл пісень про рицаря Роланда». Маркграф Бретонії Роланд був племінником Карла Великого – імператора Священної Римської імперії, що жив на початку 9-ого століття. Він віддав своє життя за сеньйора, і залишався вірним своєму обов'язку і своєму володарю до останньої хвилини.

В Німеччині на початку 12-ого століття виникає цикл романів, який має назву «Сказання про Нібелунгів». В Іспанії в середині 12-ого століття створюється цикл пісень про рицаря Сіда.

На рубежі 11-12ого століть у західній Європі відбуваються суттєві зрушення у розвитку **освіти**. Якщо романську добу можна цілком справедливо назвати часом неосвіченості і неписемності в Європі, то розвиток міст і торгівлі в часи готики неодмінно викликали потребу в освічених людях. В системі освіти існували початкові, церковні або монастирські школи, де вчили в основному азбуку та церковні молитви, а також школи більш високого типу – єпископські, де здебільшого вчилися діти багатих, хоча також траплялись і діти з бідних сімей, що вчилися на кошт єпископства. На цій ступені освіти вивчали сім вільних мистецтв або латиною «*тривіум і квадріум*», що означає три шляхи пізнання і чотири шляхи пізнання. Сім вільних мистецтв входили в навчання ще за доби античності, але в добу середньовіччя вони дійсно визначали ступінь освіченості людини. Тривіум складався з предметів гуманітарного циклу граматики (уміння писати), риторики (уміння говорити) і діалектики (уміння

дискутувати і доводити свої думки). До квадріуму входили арифметика, геометрія, астрономія і музика.

Найвищу ступінь середньовічної освіченості давали університети (лат. **Universitas** - сукупність дисциплін, які є основою наукового знання). Одним з перших європейських університетів був Болонський, створений в 1158 році, на основі болонської юридичної школи. У ньому було чотири факультети: артистичний (підготовчий), де вдосконалювались знання набуті в єпископських школах, а також три вищих факультети: юридичний, медичний, теологічний. Такі саме факультети були в більшості європейських університетів. В 1200 році починає діяти паризький університет, відомий як «Сорбонна», у 13-ому столітті- Оксфордський і Кембриджський університети в Англії, Неапольський – в Італії. Серед знаменитих закладів 14 ст.- Празький, Краківський, Кельнський університети. Наприкінці 15-ого століття в західній Європі вже налічувалось 65 університетів.

Багато назв і термінів сучасної вищої освіти перейшли до нас із латинського середньовіччя. Так, слово студент походить від латинського **studere** – ретельно займатися. Слово магістр також характеризувало одну з ступенів вищого навчання (між іншим магістром ставав лише один з двадцяти студентів). Бакалавр, так само, ступінь, яка прийшла до нас із середньовіччя. Бакалавром ставав один з трьох студентів. Інші або не встигали довчитися, або не мали коштів, для того щоб платити за навчання та складати іспити.

Не всі сьогодні знають, що перші університети утворювались за зразком церковних братств. Як викладачі так і студенти тут були переважно монахами. Навіть пізніше, коли університети перетворились у суто світські заклади в них продовжували дотримуватись багатьох традицій церковних орденів. Скажімо, Кембрідж –не зовсім університет у нашій нинішній уяві. По-перше в місті Кембрідж немає одного університету. Там є близько десяти коледжів, кожен з яких нагадує монастирську споруду, за високими стінами якої живуть студенти-братчики. Тут є їдальня, келії, де по двоє живуть студенти, невелика бібліотека і обов'язково церква, де моляться і святкують. На територію коледжу

Трінті коледж у Кембріджі

заборонений вхід стороннім. Біля воріт стоїть охорона. Для гостей призначені спеціальні години. Коледж має свої святині, своїх почесних вихованців – випускників минулих літ. Крім того в місті є велика загальностудентська бібліотека. А на лекції і практичні заняття до знаменитих вчених можна приходити з різних коледжів в певну аудиторію або зал. Звичайно, студенти зовсім не були монахами. Після занять і у вихідні дні вони збирались у міських парках,

трактирах. Інколи ці гуляння супроводжувались пиятикою (при наявності грошей). Були випадки, коли місцеве населення повставало проти студентів,

що не давали спокою вночі. Ворогуючі сторони інколи брались до дрючків. Такі бійки доводилось розбороняти навіть міській владі або й королю чи церкві.

В середньовічній літературі чимало згадок про студентське життя, зокрема у англійського письменника Джефрі Чосера в його Кентерберійських оповіданнях. Є вони і, в так званій, поезії *вагантів*- бродячих бідних поетів, серед котрих було чимало студентів. Широко відома сьогодні одна така студентська пісня.

Ось декілька її куплетів в російському перекладі

«Во французской стороне,

на чужой планете,

предстоит учиться мне

в университете.

До чего ж тоскую я –

не сказать словами...

Плачьте ж, милые друзья,

горькими слезами!

На прощание пожмем

мы друг другу руки,

и покинет отчий дом

мученик науки.

Ну, так будьте же всегда

живы и здоровы.

Верю, день придет, когда

свидимся мы снова.

Всех вас вместе соберу,

если на чужбине

я случайно не помру

от своей латыни,

если не сведут с ума

римляне и греки,

сочинившие тома

для библиотеки,

если те профессора,

что студентов учат

горемыку школяра

на смерть не замучат,

если на смерть не упьюсь

на хмельной пирушке,

обязательно вернусь

к вам, друзья, подружки!

До Вагантської поезії відносять і старовинний студентський гімн часів середньовіччя . Ніхто не знає хто і коли, в якому університеті склав його. Багато разів він переписувався, вдосконалювався, але, вочевидь, має відношення до давніх середньовічних часів. Цей гімн під назвою «Гаудеамус», і сьогодні залишається загальновизнаним студентським гімном. Ось як звучать два куплети на латині:

« Gaudeamus igitur	Vivat Academia, vivat profesores
Juvenes dum sumus!	Vivat membrum quodlibet
Post jucundam juventutem	Vivat membra quaelibet
Post molestam senectutem	Semper sint in flore! (2p.)»
Nos habebit humus (2p.)	

Спробуємо перекласти рядки гімну українською мовою, намагаючись зберегти віршовану форму.

«Будемо веселитися	Слався Академія, славтєсь професори,
доки молоді ми	Хай живе уся громада
(Адже) Після юності приємної	Кожен з нас нехай живе
Після старості тужливої	Будемо ж цвісти ми (2р.)»
Будемо в землі ми (2р.)	

Що можна сказати про середньовічну науку? Звичайно, що в світі, де панувала релігійна догматика, схоластика визначала підпорядкованість розуму вірі, наука не набула значного розвитку. Не було наукових уявлень про будову світу, обмежені знання з історії, географії, фізики і математики, натомість процвітали псевдонауки, серед яких провідними є **алхімія** і **астрологія**. Алхімічний період в історії науки тривав, між іншим, на протязі усього середньовіччя, аж до самого XVI століття . Основна задача алхімії – здобуття, так званого, філософського каменя, який би міг дозволити людині виділити золото з простих природних речовин і матеріалів. Алхімією займались мислителі, вчені багатьох країн. Відомо що і Роджер Бекон і Альберт Великий, які жили в кінці XII на початку XIII ст., написали великі алхімічні трактати, в яких своєрідно поєднувались хімічні експерименти, філософські доктрини, медичні, теологічні, магичні і містичні заклинання . Слабка експериментальна база, відсутність дослідницьких знань не дозволяла досягти чого-небудь серйозного в алхімії. Такою самою «наукою» можна назвати і астрологію, яка намагалась за допомогою спостереження за зірками, передбачити майбутнє світу, долю людей. Вісім речей намагалися знайти всі допитливі люди і вчені середньовіччя. Це: згаданий вже філософський камінь, еліксир вічного життя, засіб розм'якшення скла , вічне світло, гіперболу увігнутого дзеркала, градус довжини, квадратуру кола, і знаменитий вічний двигун (*Perpetum mobile*).

Отже, західноєвропейська культура, навіть в епоху темних віків, розвивалася по висхідній . Після тривалої кризи у 500 років, пов'язаної з занепадом античної культури, вона в XI ст. виявила здатність до прогресу. Культурна еволюція в XIV ст. привела до Ренесансу, а від нього - до культури Нового часу.

3. Культура слов'ян і Русі

Дуже важливою, з нашої точки зору, є проблема місця і ролі давньоруської культури у тодішньому середньовічному світі. Пропонується записати декілька тез під заголовком культура Русі в світі Середньовіччя.

- Початком нашої середньовічної історії була епоха великого переселення народів, що зруйнували Римську імперію, поділили Європу, і закріпили за собою відвойовані або власні автохтонні землі.

На рубежі 6 століття утворюється східнослов'янська етнічна спільнота, яка з того часу стрімко консолідується в культурному відношенні (мова, звичаї, вірування, обряди).

- Феодальне суспільство формується у східних слов'ян переважно на економічних чинниках. Виникають міста, як центри ремесла і торгівлі, зростає майнове і соціальне розшарування. Східні слов'яни створюють досить потужну військову організацію - основу політичної ієрархії. Київ, що виник у VI ст., стає одним із найбільших міст, центром місцевих язичницьких культів, потужним культурним осередком.

- Середньовічна цивілізація східних слов'ян до приходу династії Рюриковичів і завоювання Олегом Києва (882 р.) не зазнавала відчутного впливу Європи або Візантії. Пам'яті про античність, як і її пам'яток у східних слов'ян не існувало. Зв'язки зі світом цивілізації здійснювались переважно шляхом із Варяг у Греки по Дніпру. Військові походи за здобиччю і торгівля з Візантією поступово у X ст. зумовили візантійський вектор культурного впливу на східних слов'ян.

- Інтенсивні культурні стосунки з Візантією відбувались у Русі в X-XII ст., час найвищої потужності і розквіту імперії, що одразу задало слов'янам досить високий рівень їх власного розвитку. Цим можна пояснити стрімкий культурний зліт Русі по прийнятті християнства. Енергія нашої молоді нації (етносу) з її живим, щирим світосприйняттям, силою зв'язку з природою добре накладалась на досвід і традиції Візантії.

- Християнство досить органічно увійшло в життя наших предків. Відтіснивши язичництво, воно не порушило багатьох народних традицій і обрядів. Провідниками християнської віри виступали владна верхівка і заможні верстви, що відчували перевагу феодального ієрархічного ладу, стрижнем якого була релігія.

- Чи не позначились на Русі певні негативні наслідки іноземної культурної експансії? Форми візантійського феодально-бюрократичного устрою, православної монархії, безперечно могли перетворити Київ, як пізніше Москву на Третій Рим, привести до застійних явищ у культурі.

Однак, напередодні свого занепаду, внаслідок монголо-татарської навали, культура Русі все ще перебувала на підйомі, і нам не судилося побачити ті чи інші альтернативи її подальшої еволюції.

- Після 1240 року стрижень нашого феодального суспільства був зламаний, зруйновані не тільки культурні пам'ятки і центри, але втрачена духовна еліта, розпалась духовна єдність споріднених східно-слов'янських етносів. Українці, зокрема, опинились в складі і, водночас, на периферії середньовічної

західноєвропейської цивілізації, яка, намагалась їх асимілювати, долаючи культурну та релігійну ідентичність.

Історія східних слов'ян і Русі, їх традиції, звичаї, язичницькі вірування, обряди, так само, як і матеріальна культура, добре відома студентам зі школи. Надзвичайно цікавий матеріал для доповідей і рефератів на семінарах можна знайти у книжках Рибаківа, Огієнка, Брайчевського, Толочка. В лекції хотілося б зосередити увагу на тих пам'ятках давньоруської культури, які мають загальносвітове значення, є символами української духовності.

Давньоруська писемність, освіта, література.

Визначне місце в середньовічній духовній культурі займає давньоруська література. Необхідною умовою для її виникнення був розвиток писемності і освіти. Питання про те, чи мали слов'яни писемність у дохристиянську добу, з нашої точки зору, не є надто суттєвим. Можливо так, а можливо і ні. Відома сьогодні *«Велесова книга»*, сприймається крупними вченими скептично, вочевидь, що у IX столітті наші предки вже володіли невпорядкованим письмом. Як пише болгарський письменник початку X століття Чорноризець Храбр, слов'яни *«не имеху книг, но чертами и резами читеху і гадаху»*. В згадуваний час з Візантії через Болгарію русичі отримують перші абетки - ***глаголицю і кирилицю***. Вони були створені Візантійськими місіонерами Кирилом і Мефодієм на основі грецького уставу доповненого слов'янськими літерами. Мові русичів більш відповідала кирилиця, яка на протязі X ст. поступово вдосконалюється і розповсюджується, а також використовується в освіті і при написанні літературних творів. Цікаво, що Русь, отримавши писемність пізніше багатьох європейських народів, швидко опанувала її і всього за декілька десятків років створила перші визначні літературні твори. Крім того, на Русі був досить високий, порівняно з Європою, відсоток писемних людей. У Києві писемні ***графіти*** - написи на стінах, збереглися у багатьох церквах, де молилися не тільки знатні, але і прості люди, є вони і на предметах побуту – посуді, керамічних плитах, предметах домашнього вжитку. Зокрема збереглися такі написи: *«княжо есть, давидова чара»*, *«мстиславова корчага»*, *«Ярополче вино»*. Графіти на стінах Софії Київської, знайдені в час реставрації у XX столітті, сповіщають про народження у Ярослава Мудрого сина Всеволода, містять текст мирних угод між князями, покайні написи, зокрема *«господи помози рабі твоїй Олісаві»*, *«господи помози рабу твоєму Стефану, грешившему паче всіх і ділом, і помишленієм»* (останній напис, знайдений недавно на стінах Михайлівського собору Видубицького монастиря). На півночі Русі у Новгороді, Старій Ладозі, Смоленську прийнято було писати на березовій корі-бересті. На сьогодні, новгородськими археологами знайдено понад 700 берестяних грамот - тут і листи, і фінансові документи, і, навіть, освідчення у коханні.

Система освіти Русі нагадувала європейську – початкові, церковні або монастирські школи, школи вищого типу - при Києво-Печерській лаврі або в Новгороді для дітей місцевої аристократії. Тут, так само, оволодівали семи вільними мистецтвами. Щоправда, до створення університетів справа не дійшла з вже згадуваних причин.

Були на Русі і бібліотеки. На жаль, жодної з них після монголо-татарської навали не збереглося, але відомо, що у бібліотеці Ярослава Мудрого у Софійському соборі було декілька сотень томів. За підрахунками вчених Русь володіла книжковим фондом щонайменше у 130 -140- тис.томів. Існували і майстерні по переписуванню книг при монастирях і дворах найкрупніших князів. Книга була дуже коштовною річчю, на її створення йшли цілі роки, треба було виготовити пергамент, довгий час переписувати її, оздоблювати, ілюструвати. Ось як пишуть про книжну мудрість літописи і література: *«Велика ж є користь від вчення книжного»*, *«Книги - це ріки, що напувають всесвіт»*, *«а ще же пошщеже в книгах мудрості прилежно, то обрящеже велику пользу душі своїй»*. Багато книжок було перекладено з грецької і латинської мови, великої популярності набули збірки висловів античних вчених, зокрема Аристотеля, Платона, а також християнських богословів. Створювались так звані **апокрифи** (від грецького Αποκρυφος - таємниця, вигадка) – твори, де дійсні події і герої переплітались з легендами. Офіційна церква не визнавала їх, вважала єретичними.

Найдавнішою і найкоштовнішою книгою, яка дійшла до нашого часу в оригіналі, є «Остромирово Євангеліє» (1057 р.) створене у Новгороді. Збереглося також 2 «Ізборники» (Вибране) 1073 і 1075 р., які належали князю Святославу, сину Ярослава Мудрого. Найбільшу цінність становить оригінальна література, створена літописцями і письменниками Русі. Таких творів до нашого часу дійшло близько 150. Одним із перших є «Слово про закон і благодать» 30 – 40-рр. XI ст., митрополита Іларіона, сподвижника князя Ярослава. Цей твір за висловом Дмитра Лихачова, написаний у стилі «монументального історизму», поєднує релігійну проповідь з політичним трактатом. Звертаючись до померлого князя Володимира, батька Ярослава, Іларіон закликає його встати з могили і побачити ту благодать, яка зійшла від Господа на його рідну землю і місто Київ, завдяки невтомному піклуванню князя. Твір спрямований проти зазіхань Візантії на культурну та політичну гегемонію на Сході. В ньому проводиться думка про рівність всіх християнських народів і держав.

Моральним кодексом середньовіччя, втіленням християнської духовності стало «Повчання» князя Володимира Мономаха (1053 – 1125 рр.). Звертаючись до своїх дітей, а також до інших князів Русі, Мономах закликає їх припинити чвари і міжусобиці, свято виконувати всі заповіді і невтомно працювати на благо країни. Чи не актуальне сьогодні звернення до синів: *«Що вмієте хорошого не забувайте, а чого не вмієте учіться... Лінивість же всьому матір і що, хто вміє то забуде, а чого не вміє тому не навчиться... Брехні ж оберігайтесь і пияцтва, і блуду, бо від того і душа гине, і тіло. Куди не підете, де не зупинитесь, напувайте і нагодуйте бідного. Хворого відвідайте, покійника проводіть. Не пропустіть людину, не привітавшись, добре слово не мовивши...»* Високим християнським гуманізмом проникнуті ті рядки твору, в яких князь розмірковує про світ і людину, як боже створіння:

«Что есть человекъ, яко помниши и?» «Великий еси, господи, и чудна дѣла твоя, никак же разумъ человеческъ не можетъ исповѣдати чудес

твоихъ; - и пакы редемъ: велий еси, господи, и чудна дѣла твоя, и благословено и хвалио имя твое и въкы по всей земли». Иже кто не похвалить, ни прославляетъ силы твоея и твоихъ великихъ чудесъ и добротъ, устроеныхъ на семь свѣтъ: како небо устроено, како ли сонце, како ли луна, како ли звѣзды, и тамъ и свѣтъ, и земля на водахъ положена, господи, твоимъ промысломъ! Звѣрьє розноличнии и птица и рыбы украшено твоимъ промысломъ, господи! И сему чуду дивуемъся, како ли персти создавъ челоуѣка, како образи розноличнии въ челоуѣчьскихъ лицахъ, - аще и весь миръ совокупить, не вси въ одинъ образъ, но кый же своимъ лицемъ образомъ, по божии мудрости».

Останній рядок можна так перекласти: «І чому диво, тобто образ у людини, ми дивуємось, що він із праха створив людину і як, які різні образи людей і які різні їх обличчя. Скільки людей не зібрати, але кожний має свій образ, кожен має своє обличчя по мудрості.». Взагалі, XII століття - час найвищого піднесення давньоруської літератури. Справжня доба класики, коли дух Русі гартувався у боротьбі з диким половецьким степом, звучали патріотичні заклики до єдності перед лицем ворога. Незважаючи на феодалну роздробленість, Київ в цей час продовжує залишатись центром духовності і тяжіння патріотичних сил. Тут, близько 1213 року, була створена «*Повість минулих літ*» літописця Нестора. Літописи, зразки оригінальної літератури, що за свідченням дослідників почали створюватись на Русі, щонайменше, за пів століття до Нестора. Але «Повість» не лише хроніка подій, а твір високого духовного змісту, в якому Руська земля розглядається як єдине ціле, а Київ - як його центр. Крім того - це синтетичний твір, що включає і історичні свідчення життєпису князів, повчання, житія, описи явищ природи. Вершиною давньоруської літератури київської доби є «*Слово о полку Ігоревім*» (інша назва «Слово про Ігорів похід»), написане в 1185 року невідомим письменником, що, напевне, був безпосереднім учасником цього походу. Безумовно, твір є шедевром не лише давньої Русі, а всієї середньовічної європейської культури. Яскраві образи, поетична мова, патріотична спрямованість не зовсім характерні для періоду феодалної роздробленості, що викликало у деяких дослідників здивування і, навіть, скепсис стосовно того, що твір є оригінальним. Так звана «школа скептиків» у XIX столітті вважала його підробкою, а автором когось із відомих письменників кінця XVIII століття. Цікава історія знайдення «Слова». У 1790-х роках, його Список, тобто копію XVI століття знайшов відомий колекціонер давньоруських літописів Мусін-Пушкін в одному із монастирів у Ярославлі. В свою чергу, з рукопису зробили кілька копій, одну із яких урочисто піднесли імператриці Катерині II. Під час нашествя Наполеона у великій московський пожежі 1812 року всі рукописи Мусіна-Пушкіна згоріли, лишилися лише копії.

Але для сучасної науки встановити оригінальність «Слова» не є проблемою. Цьому шедевру присвячена величезна література, до нього в свій час звертались Пушкін, Жуковський, М.Шашкевич, Т. Шевченко, І.Франко, його вивчають філологи, лінгвісти, історики і, навіть, астрономи, що підтверджують факт сонячного затемнення, про яке йдеться у творі. Слово написано

давньоруською церковнослов'янською мовою, в якій, як говорять філологи, було дуже багато українізмів . Згодом, ці українізми були, значною мірою, вилучені переписувачами 15 -16 століть вже доби московської Русі. Але краще всього вслухаємось у звучання давньоруської мови Слова про Ігорів похід:

“Слово о пълку Игоревъ,
Игоря, сына Святъславля, внука Олегова”:

*Не льно ли ны бяшетъ, братие начяти старыми словесы трудныхъ
повѣстии о пълку Игоревъ, Игоря Святъславлича? Начати же ся тѣе пѣсни
по былинамъ сего времени, а не по замышлению Бояню!*

*Боянъ бо въщи, аще кому хотяше пѣснь творити, то растъкашется
мыслию по древу, сѣрымъ вълкомъ по земли, шизымъ орломъ подъ облакы,
Помняшетъ бо, рече, пѣрвыхъ временъ усобицѣ. Тогда пуцашетъ десять
соколовъ на стадо лебедѣи, которыи дотечаще, та преди пѣснь пояше
старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зарѣза Редедю предъ пълкы
Касожьскыми, красному Романови Святъславличю. Боянъ же, братие, не
10 соколовъ на стадо лебедѣи пуцаше, нъ своя въщиа прѣсты на живая
струны вѣсладаше, они же сами княземъ славу рокотаху».*

А ось як звучать ці рядки в поетичному перекладі Максима Рильського:

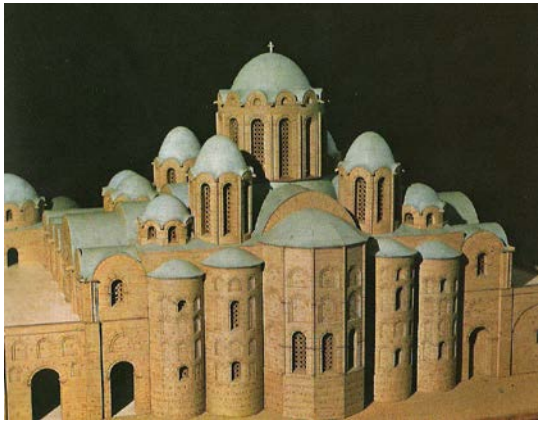
«Чи не гоже було б нам, браття,
Розпочати давніми словами
Скорбну повість про Ігорів похід.
Ігоря Святославовича?
А зачати нам отую пісню
По сьогоднішніх бувальщинах,
Не по намислу Бояновім.
Боян-бо наш віщий,
Як хотів кому пісню творити,
Розтікався мислю по дереву,
Сірим вовком по землі,
Сизим орлом попід хмарами.
Спогадає перших днів усобиці –
Випускає він десять соколів
А на зграю лебединою:

Котру сокіл доганяє,
Та перша пісню починає –
Чи старому князю Ярославові,
Чи Мстиславові хороброму,
Що зарізав Редедю
Перед полками касозькими,
А чи красному Роману
Святославовичу.
Боян же, браття, не десять соколів
Напускав на зграю лебедину, -
Накладав він на живі струни
Віщі персти свої
І самі вони славу князям рокотали

Після прийняття християнства на високий рівень підноситься архітектурне і образотворче мистецтво Русі, в якому органічно поєднуються місцеві традиції і візантійські впливи. В дохристиянські часи на Русі існували багаті традиції дерев'яного зодчества. З дерева зводились стіни міст, палаци бояр і князів, житло городян. Під час прокладання лінії метро на Подолі в Києві 1970-80 роках, археологи відкрили чимало дерев'яних зрубів будинків домонгольської доби. Давня версія про те, що прості люди жили у вбогих халупках була спростована. Знайдені будинки складались з одного, а інколи з двох поверхів, за простором не поступались сучасним квартирам, а часто і переважали їх.

Першою кам'яною спорудою Русі вважається Десятинна церква, зведена князем Володимиром у 980-996 роках. Вона стала останнім притулком киян, що боронили місто від монголо-татарів у 1240 році і була повністю зруйнована. Археологічні розкопки, що постійно ведуться на цьому місці, виявили план споруди, залишки її фундаментів, фрагменти мозаїк і фресок. Муровані споруди Русі ми можемо віднести до вже відомого романського стилю. Тут так само як у Візантії застосовується базилікальна, хрестово купольна система, більшість храмів трьохнефні, окремі – п'ятинефні.

Найдавнішими після Десятинної були Спаський собор у Чернігові і Софія Київська, збудовані в 30 - 40-х роках XI століття. Софія, так само, як «Слово о полку Ігоровім», належить до шедеврів світової культури, є однією з трьох пам'яток України, що перебуває під охороною ЮНЕСКО (інші – Києво-Печерська Лавра і центр міста Львова). Храм має 5 нефів, 13 бань-куполів відповідно до числа апостолів на чолі з Ісусом Христом. Храм призначався не лише для церковних потреб, а був резиденцією Ярослава Мудрого, місцем зустрічі послів, підписання важливих угод. В ньому містилась бібліотека, відкриті галереї для прогулянок і відпочинку. Величезний внутрішній простір церкви, якій не було в той час рівних на сході Європи, а розписували її фресками і оздоблювали мозаїками кращі митці з Константинополя. При Ярославі у храмі було 640 квадратних метрів мозаїк, сьогодні вціліло лише 260, але збереглось саме велике диво - фігура богоматері Оранта (та що молиться з піднятими вгору руками) заввишки 5.5 метрів, це найбільша давньоруська мозаїка. Своєю поставою та одягом Оранта нагадує візантійську царицю. Одягнена у голубий хітон, золотий плащ с капюшоном. Мозаїка створювалась із шматочків різнокольорового скла - смальти, виготовлення якої було складним хімічним процесом, таємницю якого знали візантійці. Для того, щоб створити ефект мерехтіння світла і переливів одягу, майстри, за свідченням дослідників надавали мозаїкам 12 відтінків голубих, 35 відтінків зелених, більше 40 жовтого і коричневого кольору. Одяг Оранти містить також 25 відтінків золотих і срібних смальт. Всі мозаїки і фрески собору створені з урахуванням законів освітлення, ефекту сприйняття фігур тими, хто стоїть внизу храму. Крім канонічних, розроблених у Візантії, біблійних сюжетів у фресках чимало світських зображень – сім'я князя, княгиня Ольга на іподромі в Константинополі, сцени князівського полювання, танцюристи, музиканти, скоморохи...

Софія Київська у XI ст. (макет-реконструкція)

Мозаїки Софії Оранта і Євхаристія

Серед інших шедеврів давньоруської архітектури, що дійшли до нашого часу, київська Кирилівська церква середини XII століття, Троїцька надбрамна церква у Печерській лаврі, Михайлівська церква Видубицького монастиря (1070-1088 рр.). У фрагментах, руїнах або після реконструкції ми можемо бачити сьогодні Золоті Ворота, Успенський собор Києво-Печерської лаври, церкву Богородиці на Подолі, оспівану в «Слові..», Михайлівський золотоверхий монастир. Серед давньоруських споруд України велику цінність мають чернігівські Борисоглібський собор і П'ятницька церква, храм Василя в Овручі.

Дмитрій Солунський (мозаїка з Михайлівського золотоверхого монастиря)

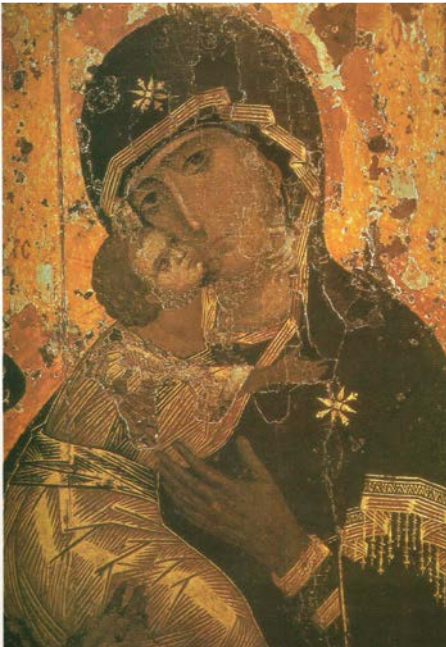
Борисоглібська церква у Чернігові

П'ятницька церква у Чернігові XII ст.

На жаль, мистецтво Русі майже деперсоніфіковане, Візантійська традиція, більш ніж у Європі, робила майстра лише виконавцем волі господньої і тому приховувала його ім'я. Ми знаємо лише по уривкам літописів ім'я легендарного зодчого Петра Милоніга, що працював у Києві і Чернігові, лаврського монаха Аліпія, який, за літописом: «ікони писати хитр був дуже». В Києво-Печерському Патерику розповідається, що сам Володимир Мономах придбав ікону Аліпія для церкви Богородиці в Ростові і заплатив за неї утричі більше, ніж іншим іконописцям. З Києвом пов'язана і одна з найкращих візантійських ікон XII століття, так звана Володимирська Богоматір. Вона була привезена з Константинополя і зберігалася у Вишгороді, резиденції князя

Андрія Боголюбського, сина Юрія Довгорукого. Згодом князь переніс свою резиденцію в місто Володимир на Клязьмі. Біля нього він знайшов ландшафти схожі на київські, місцеві річки назвав київськими іменами - Либідь, Ірпінь, Трубіж. А ікону, як пише літопис «взя нощею без отче повеления». В оточенні князя була створена легенда, що ікона постійно переміщувалась з місця на місце (не знала спокою) доки не опинилась на Клязьмі. «Пригоди» ікони на цьому не закінчились. Вона зцілювала хвороби, рятувала від смерті. Її везли літом на санях, а там де коні стали, як вкопані і три дні не рушали з місця і був збудований храм - Успенський собор міста Володимир.

Володимирська Матір Божа

Доводилось бути на Клязьмі, милуватись її краєвидами, широким полем йти до церкви Спаса на Нерлі - окраси заміської резиденції Боголюбського. Зведена у XII столітті, можливо київськими майстрами, вона є вінцем давньоруської архітектури, ідеальним образом гармонії між небом і землею.

Що ж до Володимирської ікони, то у 1345 році вона була перенесена у Москву, і саме тоді сталось нове диво - від самих стін міста відступив хан Тамерлан, а у 1521 році ікона збавила Москву від нашествия іншого завойовника - хана Мехмет-Гірея. Світ Русі ще не знав подібної святині. Сьогодні вона у Третьяковській галереї. Автор шедевру не відомий але це, безперечно, кращий візантійський майстер. «Найдавнішою піснею материнства» назвав її великий знавець іконопису

Ігор Грабар. Марія пригорнула до себе дитину і пестить її щокую, але сумні очі мадонни, вона ніби передчуває майбутні страждання сина. Образ скорботи, переданий з такою силою, яка сотні років не залишає байдужим людство.

Тема 4. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ

1. Ренесанс – загальноєвропейське і українське надбання.
2. Ренесанс в українській культурі.

Ключові слова і терміни:	аристократизм, гуманізм, реформація, протестантизм, братства, братські школи, острозький культурний центр, острозька біблія, полемізм, полемічна література
---------------------------------	---

1. Ренесанс – загальноєвропейське і українське надбання.

Під Ренесансом (від франц. Renaissance - Відродження) слід розуміти перехідну епоху в розвитку європейської культури від середньовіччя до нового часу, що охоплює період кінця XIII – XVI ст. включно. Це означає, що в культурі Відродження присутні елементи як середньовічної, так і новочасної культури.

Термін “Відродження” у точному розумінні слова стосується лише Італії XV – середини XVI ст. Саме тут ця культура набуває характеру цілісного, всеохоплюючого явища. Відродження – виняткове явище італійського творчого генія. Тому правомірно говорити “Італійське Відродження”, “епоха Ренесансу в Італії”. Одночасно Ренесанс – загальноєвропейське надбання. Вплив італійської тогочасної культури різною мірою позначився майже на усіх європейських країнах від Португалії до Московської держави, мав він місце і в українській культурі.

Ґрунтом ренесансної культури були **нові економічні відносини**, що стали формуватися перш за все в Італії наприкінці XIII ст. В цей час текстильне мануфактурне виробництво Флоренції, Мілану, Болоньї значно випереджає країни Європи, тут використовується вільнонаймана праця. В Італії створюються перші банки, лихварські контори, в хід ідуть векселі, акредитиви. Флоренція починає карбувати золоту монету – флорін, що стає міжнародною валютою. Генуя була найсильнішою в світі морською державою, посередником в торгівлі між заходом і сходом.

Формуються і **нові суспільно-політичні відносини**. Швидко зростають соціальні прошарки майбутніх буржуа – торговці, банкіри, лихварі, багаті ремісники, юристи. Значно збільшується кількість вільних міських жителів. Біля двох десятків міст Італії, найбільшим з яких була Флоренція, в середині XIII ст. Стають самостійними державами республіканського типу, громади яких називають “комунами”. В містах-комунах зростає роль органів демократичного самоврядування, політичних партій, ремісничих цехів і торговельних гільдій.

Перетворення, що відбувались в суспільному житті, приводили до влади **нових людей**. Їх основними чеснотами стають не знатне походження і титули, а підприємливість, сміливість, відвага, активна творча натура. Ці люди були чужі всіляким релігійним забобонам та куртуазним манерам.

Нова людина і світ бачила по-новому. Сміливо відкидаються старі догмати про побудову всесвіту, місце в ньому людини, очевидне прагнення до наукового пояснення явищ природи, використання практичних знань. Формуванню нового світогляду сприяли численні наукові відкриття і винаходи, кожен з яких допомагав самоствердженню нової культури і нової людини в

постійному суперництві з старими традиціями. Віднайдення раніше невідомих манускриптів з працями Аристотеля, Платона, творів давньогрецької і давньоримської літератури, розкопки старовинних архітектурних і скульптурних пам'яток щоразу доводили новим людям перевагу античності над середньовіччям, викликали прагнення бути гідними нащадками забутих предків.

Як бачимо, однією з найбільш характерних ознак епохи, що, власне, і зумовило її назву є постійне прагнення до відродження античного ідеалу.

Однак не підлягає сумніву, що Ренесанс є абсолютно самостійним явищем, не запозиченим з жодної із культур, античність була для нього лише необхідним поштовхом, внутрішнім духовним поривом до нової культури, про що свідчить більшість її характерних рис.

Характерною рисою ренесансної культури є аристократизм. Це культура суспільних верхів, буржуазної аристократії, тонкого шару інтелігенції. Культурні осередки виникають при дворах освічених монархів, пап, крупних аристократів, що виступають в ролі меценатів, оточують себе інтелектуальною і творчою елітою. Слід, однак, підкреслити, що аристократизм у тогочасному розумінні визначався не стільки походженням, привілеями, розмірами статків, а особистими якостями людини, ступенем освіченості й культури.

На відміну від античної і особливо середньовічної культури ренесансна культура мала яскраво-особистісний характер. Вільна особистість – художник, філософ, поет, що не залежить не лише від замовника, а і від цехових середньовічних норм організації та регламентації творчої праці найхарактерніша риса Відродження. Митець Ренесансу починає надзвичайно цінувати свою творчу свободу та індивідуальність, пишатися ними.

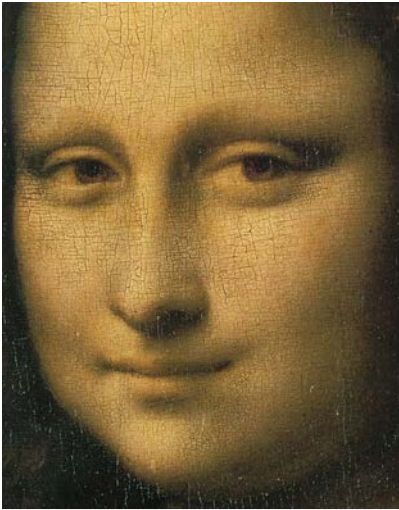
Слід відзначити і таку характерну рису ренесансної культури, як її всебічна пройнятість мистецтвом. Для людини Відродження мистецтво мало таке саме всеосяжне значення, як для людини XVIII ст. – філософія, XIX ст. – наука, XX ст. – техніка. Образами мистецтва забарвлені навіть політика, господарство, війна і дипломатія. Очевидно, що недостатня розвиненість наукових знань, мовної культури, пов'язаної із формуванням нації, залишали за мистецтвом головну царину реалізації творчого потенціалу Відродження. Серед видатних митців і сьогодні відомі всьому світу Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонарроті, Рафаель Санті, скульптори Данателло і Гіберті, архітектори Брунеллескі і Палладіо, художники Дюрер, Брейгель, Тиціан.

Пітер Брейгель Мисливці на снігу

Леонардо да Вінчі Таємна вечеря(фреска)

Леонардо да Вінчі
Мона Ліза Джоконда (фрагмент)

Мікеланджело Буонаротті
Давид

Брунелескі
Купол флорентійського собору

Рафаель
Сикстинська Мадонна

Дюрер
Автопортрет

Донателло
Кінний монумент у Падуї

Найхарактернішою рисою Відродження є розвиток гуманізму. **Гуманізм** (від лат. *humanus* – людський, людяний) – це система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність. В його основі – прагнення до свободи особистості, утвердження поваги до гідності і розуму людини, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей. Гуманісти стверджували самоцінність земного життя, можливість людини саме в ньому (а не потойбічному світі) досягти вищого блаженства.

До гуманістів, безумовно, належали всі видатні люди ренесансу, однак, крім митців тут були широко відомі у Європі і Україні філософи Еразм Роттердамський, Томас Мор, Лоренцо Валла, Ульріх фон Гуттен, письменники і поети Петрарка, Бокаччо, Шекспір.

Атмосфера ренесансу, демократичні тенденції суспільства, розвиток гуманістичної думки сприяли оновленню духовно-релігійного життя Європи, яка на початку XVI ст. вступає в добу Реформації.

Реформація (від лат. *Reformatio* – перетворення) – суспільно-політичний та релігійний рух, спрямований на оновлення католицької церкви, її реформування відповідно до духовних потреб нових суспільних верств буржуазії, інтелігенції, освіченої аристократії.

Реформісти спиралися у своїй боротьбі проти церковно-феодальної ієрархії на широкі народні верстви, зокрема ремісників та селян, невдоволених своїм становищем. Гостроту удару протестанти, як вони себе називали, спрямовували проти збагачення церкви, продажу індульгенцій¹, пишності церковних обрядів і таїнств, виступали за ведення проповідей не латиною, а зрозумілою народною мовою.

В країнах, де реформістам вдалося відстояти свої позиції – Голандії, Німеччині, Англії, Франції виникли протестантські церкви. З 1540-х рр. в країнах, де при владі лишилась католицька ієрархія, запанувала контрреформація, атрибутами якої стали добре відомі інквізиція, «полювання на відьом», релігійна нетерпимість. Особливе значення це мало для України, що вступала в добу визвольних змагань за національну та релігійну свободу. Відтак роль гуманізму і реформації в українській духовній культурі др. пол. XVI – поч. XVII ст. ст. неможливо переоцінити.

Характерною рисою ренесансної культури як культури перехідного періоду є її **суперечливість**. Так, антиклерикальна спрямованість творів гуманістів поєднується у них з глибокою вірою, гуманістичні погляди межують з містикою, а раціоналізм – із схоластикою і навіть магією та астрологією. Високі злети людського генія і духовність йдуть поруч з підступністю і аморалізмом як в особистому житті, так і у політиці (Макіавеллі). Причиною таких явищ була малорозвинена наука і техніка, застиглість форм громадських суспільних відносин, незмінність цехової ієрархії, інерція суспільної свідомості, сила релігійних догматів і традицій.

¹ Індульгенція - лат. *Indulgentia* від лат. *indulgeo* «терпіти, дозволяти» - папери, продаж яких організував Ватикан для збільшення своїх прибутків, що давали прощу земних гріхів за підписом самого Папи.

Зрештою ці причини зумовили у другій половині XVI ст. кризу, а потім і швидкий розпад ренесансної культури. Цьому посприяли також політичні чинники. В умовах тогочасної Європи, подрібненої на десятки напівбуржуазних країн та декілька великих феодальних монархій, Італія, що не була єдиною державою, стала здобиччу іноземних завойовників. Можновладна верхівка легко відмовилась від здобутків гуманізму та реалістичного мистецтва, в культурі знов запанували містика, релігійна догматика, абсолютизм, а з часом індивідуалізм та манірність. Однак, матеріальні та духовні цінності ренесансної культури, викликані потребами Нового часу знову стали європейським надбанням. В XIX ст. до них звернулись в своїх творах класики української культури Котляревський, Шевченко, Драгоманов, Леся Українка, Франко. Вони надихали українські культурні плеяди XX ст., вони є близькими і зрозумілими сучасним людям.

2. Ренесанс в Українській культурі.

Ренесанс в українській культурі був своєрідним і як історичний етап хронологічно не збігався з італійським або західноєвропейським Відродженням. Ренесанс почав торувати свій шлях в українських землях вже на початку XVI ст. Однак лише в другій половині XVI ст. та в перші роки XVII ст. прояви Ренесансу стали досить помітними. Причина такого відставання була насамперед пов'язана із занепадом внаслідок монголо-татарської навали однієї з найрозвинутіших держав Середньовіччя - Київської Русі. На українських землях була на довгий час загальмована культурна еволюція. Були знищені головні культурні центри, втрачена культурна еліта.

Упродовж усього XV ст., коли в Західній Європі розквітав Ренесанс, українська культура із заходу зазнавала асиміляції, з півдня ж - відвертого геноциду. Проте слід відзначити і позитивний польський вплив у поширенні ідей Відродження в землях України, що були в той час у складі Речі Посполитої. Спільними здобутками тут можна вважати формування нових рис гуманістичної шляхетської культури, досягнення в галузях містобудування, архітектури, скульптури, живопису. Водночас специфічна ренесансність української культури кінця XVI - початку XVII ст. полягала саме у прагненні звільнитись від польської "культурної опіки", у формуванні культури національного відродження, що так яскраво виявилось у діяльності братств, у розвитку полемічної літератури, православної освіти та книгодрукування.

Вплив містобудівної та архітектурної практики європейського Відродження позначився на українських землях вже на початку XVI ст. Кращі умови для цього були в західноукраїнських землях, де відбудовуються старі та закладаються нові міста, основою яких часто були магнатські фортеці, такі як Броди, Жовква, Бережани, Меджибож, Тернопіль та ін. Регулярне планування відповідно до ренесансних вимог характерне насамперед для Львова і Кам'янця-Подільського. У плані кожне місто мало вигляд прямокутника, поділеного на частини - місця проживання основних громад - руської, польської, вірменської. У центрі кожної частини - ринкова площа, від якої паралельно розходяться вулиці, у центрі міста - велика площа з ратушею. У Львові основні в'їзні брами сполучалися широкими магістралями, що було

одним з найпрогресивніших прикладів у тогочасному європейському містобудуванні.

Практика планування львівського середмістя була втілена у створенні центру в м. Жовква архітектором Павлом Щасливим, вихідцем з Північної Італії. Незважаючи на всі перебудови й руйнування, і сьогодні окремі площі і вулиці Львова, Жовкви, Кам'янця, Бродів залишають неповторне враження від куточків Ренесансу.

З глибоким розумінням засад ренесансного мистецтва були оновлені у другій половині XVI ст. форми середньовічного замку в м. Острозі, що перетворився на справжній ренесансний центр у Східній Європі і заслужено називався "волинськими Афінами". Найкращі споруди замку - Кругла Башта і Луцька брама без перебільшення належать до визначних споруд Європи доби Відродження.

Кругла башта замку в Острозі

Одночасно з острозьким перебудовується замок у Кам'янці-Подільському. Тут впроваджений новий тип фортифікації - бастіонна система, що включала в себе численні башти, бастіони, складні шлюзові споруди. Усі вони виконують не лише утилітарну, а й певну естетичну функцію. Споруди прикрашені кам'яною різьбою в ренесансному стилі, чорно-білими орнаментами в техніці *сграфіто* (спосіб декоративного оздоблення стін споруд шляхом продряпування певного малюнка по верхньому тонкому шару штукатурки до нижнього шару, що має інший колір), *аркатурними фризам* (ряд невеликих арок, що прикрашають стіни) тощо.

До кращих оборонних споруд, зведених на ренесансних засадах, належать також замки у Бережанах, Староконстантинові, Старому Селі, велика фортеця у Меджибожі, укріплений монастир у Межиріччі біля Острога, унікальна церква замок у Сутківцях на Поділлі. В останній споруді до головного майже квадратного в плані нефу прилягають чотири циліндричні башти із стрільницями для кругового обстрілу, розташованими по двох ярусах.

Церква-фортеця у Сутківцях

На початку XVII ст. європейські, переважно італійські і французькі архітектори зводять для українсько-польських магнатів нові типи укріплених

Підгорецький замок

резиденцій, в яких поєднуються

оборонні і репрезентативні функції. Паркові алеї і споруди, палаци і каплиці входять в єдиний ансамбль із казематами, бастіонами, ровами. Найповніше такий тип ренесансної споруди втілений у замку в Підгірцях (1635–1640), зведеному за проектами Андреа дель Акви і Гійома де Боплана. Як загальний вигляд цього комплексу так і безліч його окремих фрагментів – порталів, брам, аркад, кам'яних різьблених візерунків, вражають нас вишуканим ренесансним стилем.

На 70-90-ті роки XVI ст. припадає найбільший розквіт громадянського та культового будівництва в ренесансному стилі у Львові. Створюється ансамбль будинків на площі Ринок, перлиною якого вважається "Чорна кам'яниця" (1588-1589, архітектор П. Римлянин та ін.), Успенська церква (архітектори П. Римлянин, А. Прихильний), вежа Корнякта архітектор П. Барбон), каплиця Трьох Святителів (архітектор П. Красовський).

Чорна кам'яниця у Львові

Каплиця Трьох Святителів Руської церкви у Львові

З архітектурою був пов'язаний розвиток українського кам'яного різьблення. Найхарактернішим прикладом гармонійного поєднання архітектури, скульптури, орнаментів з каменю, де сполучаються ренесансні та українські народні мотиви, є львівські усипальниці

Інтер'єр каплиці Боїмів у Львові

- каплиця Кампіанів та каплиця Боїмів (обидві - початок XVII ст., архітектори і скульптори П. Римлянин, А. Бемер, Г. Горст та ін.).

Каплиця Боїмів – одна із найцікавіших пам'яток львівського та й усього українського ренесансного мистецтва. Поставлена на території кладовища, поруч із кафедральним собором, вона призначалась як усипальниця для роду Георгія Боїма – одного з

найбагатших у місті купців. Архітектура споруди, зведеної у 1606–1611 рр. поєднує ренесансний стиль з традиціями українського народного зодчества. Втім у 1612–1615 рр. зовнішність каплиці та її інтер'єр було повністю перебудовано з урахуванням засад модного на той час у Львові маньєризму, що був принесений митцями із північної Європи. Стіни як в середині так і назовні вкриті суцільним візерунком орнаментів та скульптури що створює відчуття перевантаженості, надмірності. Разом з тим дослідники визначають надзвичайно цікаву галерею реалістичних образів, наділених рисами і властивостями свого часу. У пророках, святих і персонажах Євангелія проглядаються риси місцевого патриціату та купецтва, що незважаючи на своє багатство і пиху нещодавно вийшли з простого люду. Демократичність типажів і реалізм їх трактування, безумовно, слід віднести до ренесансних традицій.

Купол будівлі завершує ліхтар із зображенням скульптури “Христа скорботного”. Цей сюжет, що походить із часів Візантійського середньовіччя, був поширений в Європі в часи ренесансу та реформації. Скорботні роздуми Христа після зради учнів та ув'язнення, були близькі простому народові, ставали символом його нелегкої долі. За пластичним рішенням скульптура Христа близька до творів народної дерев'яної скульптури та різьблярства.

В інтер'єрі каплиці значніша частина робіт належить Яну (Йоганну) Пфістеру (1573–1642) – одному з кращих скульпторів в Середній Європі. Німець за походженням, він прибув до Львова із Вроцлава на запрошення Катерини Синявської, став придворним скульптором Синявських, водночас мав майстерню і учнів у Львові, виконував численні

замовлення
львівського

патриціату. До кращих робіт майстра належать оформлення каплиць Боїмів та Кампіанів, інтер'єру Бернардинського Костьолу, виконання надгробків Адама Єроніма Синявського та трьох його синів. Доля останніх робіт на жаль трагічна. В роки радянської Західної України, замок і каплиця в Бережанах, де зберігались ці шедеври були сплюндровані, а скульптури розбиті. Окремі їх фрагменти нині знаходяться у львівській картинній галереї.

Надгробний пам'ятник в усипальниці королів, магнатів, багатих городян стає одним з характерних зразків реалістичної ренесансної скульптури як в Італії, так згодом і в Україні. З XVI ст. було вироблено навіть певну систему

Ліхтар купола каплиці Боїмів

Залишки скульптур каплиці в Бережанах

(фото 1961 р.), нині втрачені

такого монумента, що складався з скульптурного зображення померлого, який ніби спочиває, лежачи на саркофазі, обрамленому вибагливими архітектурно-орнаментальними композиціями. До кращих зразків такої скульптури належать надгробки князів Синявських з церкви-усипальниці м. Бережани (70—80-ті роки XVI ст., скульптор Й. Пфістер та Г. Горст), князя К.Острозького (1579), що знаходився в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. У надгробку Ганни Синявської з Бережан органічно злилися традиції українського національного мистецтва з новими ренесансними принципами. Образ цієї жінки, яка померла в молодому віці від пологів, зворушує гармонією духовних

Скульптура Ганни Сенявської з Бережан (музей замку Олесько)

якостей, грацією форм, декоративним ритмом трактування одягу, що ніби почерпнутий із джерел іконописного мистецтва.

У другій половині XVI ст. ренесансні впливи стають відчутними і в українському малярстві. У цей час основними його видами залишаються настінний розпис та іконопис, однак поряд з ними виникають нові жанри - портрет, історичний живопис, в іконах і фресках зростає інтерес художника до реалістичного зображення персонажів, показу побутових сцен, краєвиду. На жаль, кращі фрескові розписи того часу майже не збереглися. Водночас навіть у такому консервативному виді мистецтва, як іконопис ознаки Ренесансу очевидні.

Наприкінці XVI ст. вже не тільки священнослужителі визначали ідейно-художню скерованість іконопису, а й активні демократичні верстви - українське міщанство, що об'єднувалось у братства.

Іконостас церкви Св. Духа в Рогатині

Ця суспільна і культурна сила внесла в живопис нове світосприйняття, наповнила його громадянськими ідеями, пафосом національно-визвольної боротьби. Про значне поширення реалізму в малярстві свідчить те, що він знаходить місце у творчості майстрів навіть з провінції. Так, невідомий художник, який створив іконостас церкви села Раделичі Львівської області (1620), у багатьох релігійних сценах зображує сучасний йому одяг, передає ренесансні деталі архітектури, прагне передати психологізм персонажів, виявляє немалу обізнаність в анатомії і законах перспективи.

Справжніми шедеврами українського мистецтва початку XVII ст., пронизаними ідеями Відродження, є три іконостаси: П'ятницької та Успенської церков у Львові та церкви Святого Духа в Рогатині. У створенні обох львівських іконостасів, ймовірно, брали участь видатні українські майстри Лаврентій Пухало і Федор Сенькович. Художники були активними членами братств. Л. Пухало мав дружні стосунки з першодрукарем Іваном Федоровим. До завершення Успенського іконостасу пізніше приєднався талановитий маляр, учень Ф. Сеньковича Микола Петрахович. Живописна досконалість, політична актуальність сцен цих іконостасів демонструють передові суспільні та естетичні позиції їх творців. Образи Ісуса, апостолів, інших персонажів П'ятницького іконостаса надзвичайно реалістичні, окремі євангельські сцени відверто трактуються в дусі боротьби з католицизмом та уніатством. Пасійний ряд Успенського іконостасу (авторська робота Петраховича) належить до найзріліших і найдовершеніших в українському мистецтві творів, що розкривають ренесансну красу, шляхетність людських почуттів і набувають високого громадського звучання.

В образах Святодухівського іконостасу ренесансний гуманізм як свідчення духовної сили особистості досяг своєї найвищої вершини в українському малярстві. У створенні цього мистецького шедевра брали участь невідомі майстри львівської школи другої чверті XVII ст., але вони, без сумніву, були обізнані із західноєвропейським ренесансним мистецтвом. Центральна постать іконостасу - Христос - активна особистість, людина імпульсивної думки і палкого темпераменту; образи архангелів сповнені молодечого завзяття та героїчного пориву. З великою майстерністю передано образ біблійного мудреця Мельхіседека. Його фігура випромінює внутрішню силу, впевненість у собі, тверді переконання.

Портретний живопис другої половини XVI ст. поступово висувається на одне з провідних місць у малярстві. Серед відомих світських портретів, виконаних у реалістичному ренесансному дусі, - зображення Стефана Баторія (1576), створене львів'янином Стефановичем, портрети воєводи Івана Даниловича (1620), знатних міщан Костянтина та Олександра

Портрет воєводи І. Даниловича

Корняктів (20-30 роки XVII ст.), намальовані невідомими майстрами. До останніх зразків ренесансного портрета відносять також твори київської художньої школи 40-х років XVII ст. - це зображення Петра Могили, Захарія Копистенського, Єлисея Плетенецького та інших видатних діячів української культури того часу.

Поширенню ренесансної культури в українських землях сприяв насамперед розвиток освіти. Наприкінці XV-XVI ст. помітно зростає прошарок українців, що здобули освіту в кращих західноєвропейських університетах - Краківському, Празькому, Болонському та ін. У списках студентів Краківського університету того часу знайдено понад сто імен вихідців з України. Деякі з них були провідниками загальноєвропейського ренесансу. Зачинателями гуманістичної культури в Україні і визначними гуманістами XV-XVI ст. вважаються *Юрій Дрогобич*, *Павло Русин* та *Станіслав Оріховський*.

Юрій Дрогобич, або *Ю.Котермак з Дрогобича* (1450-1494), вчився в Краківському та Болонському університетах. Після здобуття ступеня доктора філософії та медицини у Болоньї викладав там у 1478 - 1482 рр. астрономію та математику, а в 1481 -1482 рр. займав посаду ректора університету медиків та вільних мистецтв. Повернувшись до Кракова, працював професором медицини і астрономії. Праці його відомі в Італії, Франції, Німеччині, Угорщині.

Павло Русин із Кросна (1470-1517) вчився в Краківському та Грейсфельдському (Німеччина) університетах. У 1506 р. переїхав до Кракова, де працюючи магістром університету, викладав курс античної літератури. Русин - перший поет-гуманіст в українській літературі, водночас засновник гуманістичної латинської поезії в Польщі.

Станіслав Оріховський (*Роксолан*; 1513-1566) народився в с. *Оріховці* поблизу Перемишля. Вчився в Краківському, Віденському, Віттенбергському, Падуанському, Болонському університетах. Повернувшись на Батьківщину 1543 р., брав активну участь у суспільному житті, в промовах та публіцистичних творах піднімав питання про згуртування європейських народів проти турецької експансії. Оріховський - найвизначніша постать у східнослов'янській культурі доби Відродження. В Західній Європі його називали "русинським Ціцероном, "сучасним Демосфеном". Його твори з питань історії, філософії були відомі в Італії, Іспанії, Франції, Німеччині. Оріховський належав до еліти європейських гуманістів та діячів Реформації, спілкувався з Мартіном Лютером, дружив із Дюрером, Кранахом, Ульріхом фон Гуттеном, італійським гуманістом П. Рамузіо; великий вплив на нього справила творчість Е. Роттердамського. Оріховського можна віднести до перших *полемістів*, які виступали проти папства, догматів католицизму. В дусі Реформації він відстоював примат королівської та світської влади, яка повинна працювати на благо суспільства, громадянина, освіти і виховання народу.

Наприкінці XVI - початку XVII ст. освіта стає одним з найважливіших засобів у боротьбі проти полонізації і окатоличення, за збереження етнічної цілісності України. Діяльність, що її започаткували і розгорнули в цей час братства на ниві освіти, науки, книгодрукування, дає право віднести їх до громадських організацій нового, ренесансного зразка.

Братства - це всестанові, загальнонаціональні організації, що створювались навколо церкви, сприяючи культурно-національному відродженню. Братства - це світські організації, які відстоювали релігійні, політичні, національні, культурні права українців, їм належали великі заслуги у справі збереження української православної традиції, становленні громадянського суспільства, його етнонаціональній консолідації, підвищенні рівня освіти та культури.

Об'єднуючи освічених міщан та шляхтичів, братства розуміли необхідність розвитку української науки й літератури і залучали до своїх установ діячів культури з різних частин України. Саме при братствах почали свою діяльність найвизначніші представники української культури кінця XVI - початку XVII ст. Стефан і Лаврентій Зизанії, КирилоТранквіліон Ставровецький, Іов Борецький та ін. Усі вони як тогочасні керівники братств є типовими людьми Відродження. Це яскраві, багатогранні індивідуальності, водночас - керівники суспільного руху та культурні діячі широкого діапазону - вчителі, вчені, письменники.

Найстарішим і найвпливовішим було Львівське Успенське братство, розквіт діяльності якого припадає на 80-ті роки XVI ст. Від 1585 р. його покровителем став князь К. Острозький, а згодом - князі Вишенські, Ружинські, Потоцькі, а також заможні купці та ремісники. Зокрема Костянтин Корн, який заповідав львівському братству 4 тис.золотих. Усього в братській скарбниці в той час була досить значна сума - близько 50 тис. золотих.

Організаційне оформлення Львівського Успенського братства в 1585 р. збіглося із заснуванням школи та викупом друкарні у Івана Федорова з метою забезпечення її навчальними підручниками. *Львівська братська школа* - це був перший в Україні утримуваний на громадські кошти всестановий навчальний заклад, у якому початкове навчання поєднувалося зі школою вищого типу. Успенське братство підняло свою школу на такий щабель, що в перший період свого існування вона зайняла провідне місце серед українських навчальних закладів. Навчальна програма передбачала викладання предметів класичного тривіуму та квадрівіуму, значна увага надавалася вивченню слов'янської граматики, грецької мови та латини. Знання останньої давало учням змогу ознайомлюватися з досягненнями західноєвропейської науки та літератури. Організатори братської школи глибоко замислювалися над педагогічними проблемами і вирішувати їх, на противагу ієзуїтським школам, у демократичному, гуманістичному дусі.

Слідом за Львівською братською школою почали з'являтися навчальні заклади і в інших містах західноукраїнських земель та Правобережжя. Міщани розуміли потребу ґрунтовної освіти, тим більше, що в XVI ст. з-поміж них були вже високоосвічені люди. Луцьке братство також створило школу вищого типу, що стала культурним осередком усієї Волині. За зразками Львівської та Луцької шкіл діяли братські школи в Галичі, Рогатині, Комарному, Перемишлі, Ярославі, Меджибожі, Холмі.

Найсприятливіші умови для розвитку української освіти створилися в Києві, оскільки школи тут були під захистом козаків. Київська братська школа,

заснована близько 1615-1616 рр., одночасно із організацією Київського Богоявленського братства. Школа перебувала під постійною опікою Петра Сагайдачного, Петра Могили, Івана Борецького (пізніше - митрополита Йова Борецького), Мелетія Смотрицького, Касіяна Саковича та інших просвітителів, які взяли активну участь у її реформуванні в Києво-Могилянський колегіум (1632 р.), що за своєю навчальною програмою був близьким до західноєвропейських університетів. Київський колегіум у першій половині XVII ст. став центром згуртування найкращих національних сил у науці, літературі, філософії.

Наприкінці XVI ст. польська та українська шляхта, подібно до італійської верхівки, почала широко займатись меценатською діяльністю, створюючи в своїх маєтках центри освіти і мистецтва, збираючи навколо себе інтелектуальну еліту. Найвідомішим зразком таких інституцій була академія в Замості, куди перемістився центр освіти з Кракова. Італійськими архітекторами був здійснений у Замості великий проект міського будівництва - ідеального ренесансного міста з чіткою забудовою, плануванням вулиць, суспільних приміщень, палаців.

Культурно-освітні центри створювались у маєтках волинського воєводи Олександра Чарторийського, житомирського старости Костянтина Вишневецького, брацлавського воєводи князя Романа Сангушка. Найбільшим і найвпливовішим в Україні був *культурно-освітній центр в місті Острозі*, створений у 1576 р. під патронатом *Костянтина-Василя Костянтиновича Острозького* (1526-1608) - великого магната, відомого мецената, нащадка самого Володимира Святославича². Центр складався з колегії, або "триязичного ліцею", - *слов'яно-греко-латинської академії*, друкарні та науково-літературного гуртка.

Острозька школа акумулювала в собі всі течії і напрями тогочасної культури в Україні, орієнтуючись на смаки та запити різних верств суспільства. В основу її діяльності було покладене традиційне для середньовічної Європи вивчення "семи вільних наук". Проте новостворений навчальний заклад відрізнявся від західноєвропейських чи польських шкіл такого типу використанням греко-візантійської культурної спадщини та виразним національним спрямуванням.

На відміну від інших елітних центрів, в Острозі прагнули відродити в душі реформації ідеї східного християнства та слов'яно-руської духовності й культури. Активна ідеологічна діяльність Острозького центру припадає на кінець XVI ст. - час підготовки і прийняття Брестської унії. На початку XVII ст. це вже була переважно наукова та освітня діяльність. Завершення роботи центру відносять до 1636 р., коли він був ліквідований онукою Острозького Анною-Алоїзою Ходкевич, вихованою ієзуїтами.

Велике значення Острога полягає в тому, що тут виховувалась духовна еліта української нації, визрівали ідеї національної незалежності. Фундатором

² Історія української культури: У 5-ти т. – /Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – Т.2.–К.: Наук. думка, 2001.– С.540.

навчального закладу та його першим ректором став Герасим Смотрицький (р.н. невідомий - 1597) - письменник-полеміст, поет. У 1594 р. до Острога приїздить Кирило Лукаріс, знавець давньогрецької мови, латини, що здобував освіту в Падуї та Венеції, слухав лекції Г. Галілея. Ймовірно, Лукаріс викладав в Острозі у 1594-1596 рр., припускають, що він був ректором колегії після Г. Смотрицького. Після участі у Брестському соборі 1596 р. Лукаріс виїхав з України до Німеччини і Швейцарії, згодом він обирався Олександрійським та Константинопольським Патріархом, був позбавлений патріаршого сану за розповсюдження протестантизму.

Визначними вчителями та книжниками Острога були Клірик Острозький – церковний діяч та письменник, Дем'ян Наливайко - публіцист та філософ, Іоан Лятош - доктор філософії і медицини Краківського університету, Андрій Римша - поет і перекладач. Серед вихованців колегії - Йов Борецький, Петро Сагайдачний, Мелетій та Степан Смотрицькі, Йов Княгиницький.

Навчальна програма острозького закладу була подібна до програми Львівської братської школи. Велику увагу тут приділяли вивченню іноземних мов, граматики, діалектики, риторики, арифметики, геометрії, музики, астрономії. Особливо на високому рівні був поставлений хоровий спів. Заклад мав прекрасну бібліотеку, в якій було чимало європейських видань. Серед тих, що збереглися і донині "Трагедії" Евріпіда (Базель, 1551), "Промови" Ціцерона (Франкфурт, 1591), латинський словник (Базель, 1562) та багато інших.

Потреbam Острозького культурно-освітнього осередку слугувала друкарня, яка за європейською традицією створювалась при школах вищого типу та науково-літературному осередку вчених. Для потреб школи друкарня підготувала в 1578 р. видання греко-церковнослов'янської "Азбуки" (Букваря) - підручника для вивчення двох мов, у 1580 р. - Нового Завіту та Псалтиря, у 1581 - "Хронології" Андрія Римши - суто шкільного видання, де містився перелік назв місяців року церковнослов'янською та гебрайською мовами. Вершиною діяльності Острозького культурно-освітнього центру став вихід Біблії (1581).

Офіційно Острозька академія була навчальним закладом середнього типу, хоч у найкращі роки свого існування за наявності висококваліфікованих фахівців вона впроваджувала курси академічного рівня. Практика іменування академією за відсутності формальних підстав була досить поширеною в Європі. За тих умов, що склалися в Україні, навіть впливовий магнат К.- В. Острозький й не зміг би добитися для своєї школи, антикатолицької за спрямуванням, прав академії, тобто прав вищого навчального закладу. Однак формальна невизначеність статусу закладу, його приватний характер сприяли започаткуванню в Україні світської публічної освіти, незалежної від держави і церкви.

Розвиток друкарської справи в Україні є найкращим підтвердженням благотворного впливу ренесансної культури. У перший період свого існування наприкінці XVI - початку XVII ст. більшість друкарень, що створювались при братствах, видавали літературу переважно світського спрямування. Поширення освіти спричинило великий попит на навчальну і наукову літературу. Перші книжки "Октоїх" та "Часословець", надруковані кирилицею, з'явилися в Кракові

1491 р., де були досить значними українська і білоруська громади. До цих видань прилучився німець за походженням *Швайпольт Фіоль*. Мовні українізми його книжок можна пояснити тим, що Фіоль користувався допомогою українських книжників та був виконавцем їхніх замовлень³. Однак початок книгодрукування безпосередньо в українських землях пов'язаний з *Іваном Федоровим*.

Переїхавши до Львова у 1572 р. і будучи вже досвідченим фахівцем друкарської справи, І. Федоров за допомогою міщан заснував друкарню і протягом 1574 р. видав перші українські "Апостол" і "Азбуку", що мало величезне значення не лише для розвитку інфраструктури української культури, а й для формування національної самосвідомості. Але справжнього розмаху ренесансна особистість Федорова набула в Острозі під патронатом К.-В. Острозького - Лоренцо Медичі⁴ української культури. Однією з шести книг Івана Федорова, що побачили світ в Острозі, є знаменита Острозька біблія (1581), що стала шедевром друкарського мистецтва XVI ст.

Текстовою основою Острозької Біблії була Геннадіївська Біблія, складена в Новгороді наприкінці XVI ст. і подарована царем Іваном Грозним князю К.-В. Острозькому. У текст вводилися нові розділи, перекладені з грецької, латинської і чеської мов. І. Федоров намагався дати зразок шрифтів церковнослов'янських літер, що був у широкому вжитку серед усіх східнослов'янських народів. Для цієї книги вперше в історії світової поліграфії створено новий шрифт шести видів і під час набору на 1256 сторінках не зроблено жодної помилки. У художньому оформленні видання органічно поєднані риси ренесансного орнаменту з орнаментальними мотивами українського народно-декоративного мистецтва. Підкреслюючи символічне значення цієї книги для всієї нації, видатний український культуролог Євген Маланюк писав: "Острозька Біблія і закурений порохом мушкет недавнього "низовця" (козака) - це могло б бути гербом тієї вікопомної доби на переломі XVI-XVII ст."⁵

Важко переоцінити роль у становленні книгодрукування в Україні особистості І. Федорова. Після смерті першодрукаря 1583 р. його справу продовжило Львівське Успенське братство. Наступними виданнями братської друкарні були граматика "Адельфотис" (1591) і видана 1596 р. Лаврентієм Зизанієм "Граматика словенська". Ці видання стали основою для знаменитої "Грамматики Славенськія" Мелетія Смотрицького (1619), що була єдиним підручником з граматики в східнослов'янських землях аж до XVIII ст. Своєю працею М. Смотрицький заклав основи не лише української, а й східнослов'янської філології як науки.

У першій половині XVII ст. книгодрукуванням займалися в різний час монахи Пафнутій Кулчич, славетний український лексикограф Памво Беринда,

³ Історія української культури: У 5-ти т. – /Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – Т.2. – С.402.

⁴ Медичі – сім'я флорентійських банкірів і меценатів культури XV – XVI ст.ст. Один з найвідоміших її представників Лоренцо (Чудовий) – 1449 – 1492 – поет, філософ, меценат доби відродження.

⁵ Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К.:Обереги, 1992. – С.49.

Іван Кунотович, Михайло Сльозка. У другій половині XVII ст. видавнича діяльність братств занепадає, друкування книжок зосереджується в руках монастирів, що призводить до зменшення кількості світських видань.

Характерною ознакою ренесансного часу був розвиток графічного мистецтва, тісно пов'язаного з друкарством, що стало швидко поширюватись в Україні з кінця XVI ст. Після Федорова, який був засновником книжкової графіки, це мистецтво поширюється в друкарнях Києва, Крилоса, Дермані, Унева, Стрятина. Велика кількість художників-граверів працює над оздобленням книжок, створенням гравюр не лише на церковні, але і жанрові теми.

Високим художнім рівнем відрізнялись видання львівського Ставропігійського братства, Стрятинської та Крилоської друкарень. Велика група граверів працювала у Києві, де провідною в Україні стає друкарня Печерської лаври. Київські гравери виконували чималу долю світських

Гравюра: Сагайдачний на коні

замовлень. До книжки "Віршів на жалосний погреб ... гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного" було створено три гравюри широко відомі сьогодні: "Сагайдачний на коні", "Здобуття Кафи", "Герб запорозького війська". Перша гравюра ймовірно повторювала портрет гетьмана з його надгробної хорогви, у другій відтворено батальну сцену, третя гравюра – постать козака з шаблею і рушницею стала одвічним символом козацтва, відбитком героїчної боротьби народу проти іноземних загарбників.

Європейська гуманістична думка XV-XVI ст. мала значний вплив на формування поглядів передових діячів українського

письменства. Мотивами ренесансного гуманізму проникнута творчість таких **письменників-полемістів**, як Герасим і Мелетій Смотрицькі, Іван Вишенський, Василь Суразький, Клірик Острозький, Христофор Філалет, Захарія Копистенський. Всі вони протистояли духовному наступу католицизму на український народ. Полеміка між православними і католиками досягла своєї кульмінації в період підготовки і підписання Брестської Унії 1596 р. Питання літургії в цій полеміці були другорядними, на перший же план виходило відстоювання права українців на свою віру, мову, культуру. Полемісти гнівно звинувачували верхівку православного духовенства в зраді національних інтересів народу, моральному занепаді, багато уваги в своїх творах приділяли розвитку духовності, народній освіті, вихованню. Герасим Смотрицький в книзі "Ключ царства небесного" (1587 р.), пронизаний ідеями суспільної рівності, свободи віросповідання та патріотизму, дав гостру відсіч претензіям ідеолога ієзуїтства В.Гербеста на духовне панування над українським народом.

Визначний полеміст Хрістофер Філарет, якого вважають одним із найбільш яскравих прибічників протестантизму та реформації в Україні у своєму “Апокрисі”, написаному у відповідь на книгу ієзуїта Петра Скарги «Брестський собор» дає ідеологічне обґрунтування права українців на власну віру і культуру.

В надісланому в Україну з Афону “Посланні єпископам - відступникам від православ'я” Іван Вишенський (близько 1545-1620 рр.) – український релігійний діяч і яскравий письменник - полеміст – таврує верхівку церкви і можновладців-панів за знущання над простим народом, одним з перших підносить голос проти кріпосної неволі.

Поряд з полемічною літературою розвивається поезія. В кращих поетичних творах, що належать Памві Беринді, Касіяну Саковичу, Мелетію Смотрицькому, Транквіліону Ставровецькому передається краса людських почуттів, з великою силою звучать патріотичні мотиви.

Таким чином, ренесанс в українській культурі став результатом складного і тривалого процесу взаємодії вітчизняної та зарубіжної культури. І хоч українські митці не сформували цілісної ренесансної культури або стилю, проте, творчо переробили кращі досягнення західної Європи, насамперед Італії, використали їх для розвитку власної нації, формування власної державності. ”Так само, як Січ здолала створити на території чужої держави мілітарну республіку, - пише Є.Маланюк, - так суспільство здолало школами, братствами і безупинною боротьбою – створити “державу в державі” – “Руську річ посполиту”.*

Своєрідність і драматизм Ренесансу в Україні полягає і в тому, що своєї вершини він досягає а період кризи західного гуманізму, панування контрреформації, національних і релігійних воєн, в одній із яких український народ виборював своє право на існування.

Зазнавши свіжого підходу європейського Ренесансу українська культура розвивалась своїм шляхом, трансформуючись в культуру національного відродження, що стала основою державного відродження в добу Хмельницького та Мазепи.

Тема 5. КУЛЬТУРА ДОБИ БАРОКО І ПРОСВІТНИЦТВА

1. Європейське бароко: світоглядні засади, характерні риси, шедеври і генії.
2. Просвітництво. Енциклопедизм.
3. Українське бароко.

Ключові слова та терміни:

Бароко, новий час, контрреформація, просвітництво, деїзм, католицьке бароко, світоглядний песимізм, розумний егоїзм, суспільний договір, енциклопедисти, рококо, класицизм, козацьке бароко, парсуна, інтермедія, вертеп

* Є. Маланюк, там само. С. 50.

Доба бароко і Просвітництва охоплює майже двісті років Європейської історії і культури(від початку 17-ого до другої половини 18-ого століття). Щоб краще зрозуміти цей час і розібрати цілий комплекс непростих, але надзвичайно цікавих і важливих питань культурного розвитку, спробуємо вдатися до певної систематизації і структуризації.

Насамперед зазначимо, що бароко і просвітництво явища цілком протилежні, водночас, нерозривно пов'язані.

Бароко – назва епохи, стилю мистецтва, музики, літератури, комплекс світоглядних засад, норм поведінки.

Сутність Просвітництва визначають переважно такі чинники як розвиток освіти, науки, природознавства, соціальної теорії і практики.

У вузькому розумінні, бароко – це лише мистецький стиль, в широкому – модель Всесвіту, яку відкрили європейці на рубежі 16-17-ого століття, і намагались науково та чуттєво-емоційно осмислити на протязі наступних ста і більше років. Вчені, що вивчають історію науки, техніки, аналізуючи перебіг історичних подій можуть зовсім не згадувати про бароко, для них ця епоха – Новий час, а культура – Новочасна. Натомість дослідники духовної культури здебільшого послуговуються термінологією бароко. Ми ж повинні об'єднати обидва підходи і зазначена тема лекції дає нам таку можливість. Спробуємо чітко окреслити різноманітні чинники, що формують нову епоху, визначають її світоглядні засади, характерні риси і особливості.

Бурхливі соціальні і економічні перетворення, що відбуваються в Європі: Нідерландська революція(1566 – 1609рр.) призвела до формування моделі буржуазної республіки, звільнення країни з-під влади іспанської монархії.Англійська революція (1640 -. 1688р.) – потужний удар по засадам феодалізму, парламентський устрій і конституційна монархія. Основу економічного устрою у передових країнах становлять буржуазні відносини, приватна власність, наймана робоча сила, мануфактура, підприємництво.

В світі відбувається **наукова революція**, або науковий переворот рисами якого були:

- Відокремлення наук від загального природознавства, вихід їх з-під опіки церкви(секуляризація науки, від лат. Saecularis – світський, не підпорядкований церкві).
- Формується новий вид академічної науки. На чолі її стоять Академії(Лондонська, Паризька-обидві відносяться до другої половини 17-ого століття) – державні фундації, що об'єднують вчених професіоналів, мають свої наукові товариства, журнали, листуються і обмінюються думками по всій Європі. Схоластичне мислення поступається місцем емпіричному - раціональному, дослідницькому, математичному.
- Справжній прорив у науці здійснюють відкриття таких вчених як Френсіс Бекон(1561 – 1626рр.) – методи раціонального аналізу, індукції(від простого до складного і загального), використання результатів науки у практичних цілях, заради добробуту суспільства. Вченому належить знаменитий вислів **«знання - сила»**.

Йоганн Кеплер(1571 – 1630pp.) – підтвердження теорії Коперника, математичні розрахунки руху планет.

Рене Декарт(1596 – 1650pp.) – філософ, математик, природознавець, що обґрунтував основний засадничий принцип пізнання «*Cogito ergo sum*»(Я мислю – отже існую). На думку вченого, наука повинна стати знаряддям панування людини над силами природи.

Ісаак Ньютон (1643 – 1727pp.) – англійський фізик, астроном, математик, засновник класичної механіки, закону всесвітнього тяжіння, що на декілька століть уперед визначили напрям розвитку природознавства, започаткували науково-природничу картину світу, безкінечного в часі і просторі.

Лише за декілька десятиліть 17-ого століття європейські вчені залишили далеко позаду наукові знання середньовіччя, зробили великі кроки вперед порівняно з античною наукою.

Релігійний поділ Європи – чинник, що, чи не найсуттєвіше впливав на розвиток всієї епохи. Німецька реформація на чолі з Лютером на початку 16-ого століття порушила основи католицької ієрархії, в Голландії, Англії, Франції десятки років точилась гостра боротьба між католиками і протестантами. Там, де перемогли прибічники папського престолу (Іспанія, Італія, Польща, Чехія) з середини 16-ого століття запанувала **КОНТРРЕФОРМАЦІЯ**, на чолі якої стала римська інквізиція, орден отців ієзуїтів, сили феодальної реакції. Гуманізм, вільнодумство, наукові відкриття в цих країнах були поставлені поза законом і переслідувалися (згадаймо виклик Галілея на суд інквізиції і його привселюдну відмову від своїх ідей; спалення Джордано Бруно в 1600р.).

Таким чином, світогляд людини епохи бароко і Просвітництва формувався під впливом різноманітних, суперечливих та інколи незбагнених чинників. Відкриваючи для себе безмежжя всесвіту, пише автор книги „Світло українського Бароко” Анатолій Макаров,- розум 17-ого століття загубився в ньому як у пустелі. Якщо Земля, на думку Паскаля, лише піщина в пустелі, то чого варта сама людина, який сенс її існування? Психологічно комфортний світ християнської теології розпадався з кожним новим науковим відкриттям. Церква шукала опори і допомоги від „сильних світу цього” у постійних чварах і війнах, намагаючись зберегти і зміцнити свої позиції серед вірян, примусити інтелектуалів до покори. «**Світоглядний песимізм**» став основною рисою у настроях багатьох, особливо освічених людей. Характерними його ознаками були меланхолія, сум, трагедійність, драматизм. Люди уподібнювалися до акторів у театрі, які як маріонетки грають свої ролі, не знаючи змісту і фіналу п’єси. Недарма девізом епохи стали слова Шекспіра «Весь світ театр, а люди в ньому актори!». Дещо інші відчуття панували серед аристократів і дворян, що зневірялися не тільки у Богові, але й у своєму майбутньому. Сакраментальний вислів короля Людовіка 14-ого «після мене хоч потоп» став їх життєвим кредо.

В моду знову входить античний гедонізм, згідно з яким єдиний сенс існування – насолоджуватися життям. В такий спосіб формувалася «барокова свідомість», постала людина бароко, в мистецтві виник новий стиль, який яскраво відображував новий світогляд. Сам термін **Barocco** (іспан.,італ.) – може бути визначений як щось дивне, химерне, зіпсоване і неправильне.В жаргоні моряків

давно використовувалася назва «**PEROLA BAROCCA**» - перлина неправильної форми, чудернацький витвір природи. Як вже було в історії з готикою негативна естетична оцінка, яскрава характерність стали науковим терміном, даючи можливість порівняння різних епох та стилів. Для вчених кінця 18-ого середини 19-ого століть, що вважали античність, ренесанс і класику взірцями, сам дух, естетика епохи сумнівів і зневіри були смішними і неприйнятними. Це може бути проілюстровано наступною таблицею:

Світогляд і стиль класицизму (античність, ренесанс, класицизм)	Бароковий світогляд і стиль
Антропоцентризм, гуманізм (людина – центр Всесвіту, творіння Бога з безсмертною душею)	Людина піщина у космічній пустелі, місце Бога не відомо, він творець, який залишив людину напризволяще
Впевненість, спокій, велич, симетрія, гармонія, врівноваженість, простота, ясність, пропорційність	Розгубленість, неспокій, динамізм, асиметрія, дисгармонія, диспропорція, складність, загадковість
Реалістичність	Містика, міфологізм
Лаконічність, відсутність зайвого	Пишність, декоративність, безліч прикрас

Крім того бароковим художнім творам були притаманні *гіперболічність* (перебільшення), *метафоричність* (перенесення змісту, приховане уподобання – «король Сонце...»), *пафос* (пристрастний, емоційний вираз).

Перш ніж проаналізувати найбільш видатні твори бароко, задамо собі питання, яке неодмінно постане. Як в епоху математичного раціоналізму, великих успіхів науки, експериментального природознавства, могло існувати таке нераціональне мистецтво, занадто пишна і ускладнена література, навіть, врешті, розумні люди носили всі ті чудернацькі перуки і камзоли, панталони і шляпи з довгим пір'ям?

В своїй книзі Анатолій Макаров пише, що мистецтво бароко стало механізмом психологічного захисту моральної свідомості людини від світоглядних криз. Людина шукала порятунку не в світоглядних концепціях природознавства, а на краєчку власного розуму, де з давніх-давен знайшло собі притулок мистецтво зі своїм неоднозначним, інколи алогічним мисленням. В інтимному світі духовних цінностей людина заховалася від раціоналістичного скептицизму.

Долаючи страх перед земною стихією, відкриваючи невідомі досі землі, населені тубільцями, європейці стали більше цінувати цивілізацію, відокремлювали себе від некультурних людей – дітей природи. Все, що було пов'язано *Naturo* сприймалося зверхньо, ототожнювалося з дикістю, невіглаством.

Ось чому «культурні» дами носили штучну високу зачіску, корсети, ходили на високих підборах, чоловіки вдягали напудрену перуку, користувались парфумами, голили бороди і вуса. В моду увійшов галантний

стиль. Серце дами можна було завоювати не героїчними подвигами і перемогами на рицарських турнірах, а умілим фліртом, манерами, поведінкою *джентльмена* (gentle англ. – м'який, ніжний, приємний). До чого сила, коли «вбивають» словом, або пострілом з пістоля.

Неофіційною духовною доктриною, фактично релігією освічених людей, поступово стає **деїзм**, в якому бог мислиться лише як Великий архітектор, механік, що, подібно до годинникаря, створив і запустив світовий механізм. Відтоді Бог віддалився від земних справ і спочиває, тому не варто очікувати страшного суду, а пекло і рай – лише абстракції. Такому Богу не варто молитися, в нього треба лише вчитися.

Що ж до барокового стилю, то тут необхідно дати декілька коротких тез.

1. Бароко – вершина художньої культури, найбільш універсальний після класики, і останній великий стиль Європи.
2. Бароко – результат гармонійного синтезу кращих надбань попередніх культур: античної міфології, християнської містики, елліністичної пишності і вишуканості, ренесансної майстерності і техніки.
3. На відміну від Ренесансу, здебільшого італійського явища, барокова культура утворила цілий ряд яскравих національних шкіл. Це, зокрема, італійське, іспанське, фламандське, голландське, чеське, польське, українське бароко тощо.

Значний поштовх до розвитку барокового мистецтва в католицьких країнах дала **Контрреформація**. Напевне, католицька ієрархія і отці ієзуїти, даючи замовлення на будівництво пишних храмів, оздоблених скульптурою, фресковим живописом, дорогоцінними культовими речами, хотіли підкреслити велич церкви, її силу справити вплив на віруючих. Справжнім генієм **католицького бароко** був Лоренцо Берніні(1598-1680рр.) – архітектор і скульптор, творець грандіозного ансамблю собору св. Петра в Римі. Йому належать задум і створення інтер'єрів, скульптур, соборної площі і колонади, папської катедри (ківорія). Хрестоматійним твором майстра є скульптура **Свята Тереза** у церкві Санта Марія делла Вітторія в Римі(інколи цю композицію називають Екстаз Св. Терези). Віддана Богові, молода монахиня, дійсно впадає у екстаз, втрачає свідомість перед Ангелом, що готовий пронизати її серце стрілою святого одкровення. Таких скульптур ще не знала історія. Це справжня містика, суцільна зосередженість на духовній миті. Посилює настрій і техніка виконання твору: мармур робиться гнучким, як віск, а фігури ніби рухаються, випромінюючи енергію і неспокій.

Свята Тереза Берніні

Не меншим ніж Берніні майстром архітектурних містифікацій був Франческо Борроміні(1599-1667рр.), що також працював у Римі. Стіни і інтер'єри споруджених ним церков

характеризує неспокій, бурхливий ритм, куполи спіралями звиваються до неба.

Творцями так званого **ієзуїтського бароко** були архітектори Віньола і Делла Порта. Збудована ними в Римі церква ІльДжезу(Ісуса)(1575) – головний храм ордена ієзуїтів стала взірцем для подібних споруд по всій Європі – від Португалії до Польщі.

Фасад церкви в Римі
архітектора Борроміні

Найбільш ушавленим живописцем, що виконував замовлення католицької церкви, був Мікеланджело да Караваджо(1573-1610рр.). В розписах церков, вітарів і картинах він вперше застосував прийом різкого контрасту світла і тіні, що надавало творам загадковості і емоційної напруги.

Так само, художники Гвідо Рені, Пьетро да Кортоні писали в церквах гігантські фрески, створюючи ілюзію безмежного неба, заповненого фігурами ангелів і святих.

Крім італійського, особливою пишністю і багатством відзначалося португальське, іспанське, чеське, віденське бароко. Навіть сьогодні, перебуваючи в інтер'єрах барокових храмів, людина переживає справжній культурний шок, не в змозі досягнути всього побаченого.

Іншим був напрям бароко в протестантських країнах. Архітектура тут позбавлена

пишності, а інтер'єри багатства. В живописі(саме писанні живого життя, а не святого

Караваджо Зняття з хреста
(Віденська картинна галерея)

образу)який повністю витіснив іконопис, неперевершена роль майстрів Голландії і Фландрії(нинішня Бельгія).В цих країнах вперше з'являються нові мистецькі жанри – автопортрет, сімейний і груповий портрет, натюрморт, пейзаж, марина(морські сцени).

Фламандець Пітер Пауль Рубенс(1577-1640рр.) не тільки геніальний художник, але, в повній мірі, *людина бароко*. Його творчість і особисте життя – яскравий феєрверк. Він залишив по собі величезну мистецьку

Рубенс портрет дружини Г'анни
Фурман із сином

спадщину і багатство, мав десятки учнів, виконував замовлення королів, церкви, аристократів, був дипломатом. Останній раз одружився у віці близько 60 років на 16 річній красуні, яка народила йому дітей.

Голландець Рембрандт Харменс ван Рейн(1606-1669pp.)для багатьох фахівців – фігура номер один в усій історії мистецтва. Кількістю «рембрандтів» неофіційно визначається місце в суперництві найбільших музеїв світу. Доля художника була не простою: пізнавши багатство і славу, він все втратив і помер бідняком, поховавши за життя двох дружин і сина. Про творчість Рембрандта написані романи, створені цикли документальних і художніх фільмів.

Хотілося б лише привернути увагу молоді до таких шедеврів як «Нічна варта», «Даная», «Повернення блудного сина», «Вірсавія», цілої низки чудових автопортретів художника, зображень його друзів і рідних. Рембрандт був одним з найкращих граверів свого часу, його офорти, навчаючись в академії мистецтв, вивчав і копіював Тарас Шевченко.

Рембрандт Нічна варта

Рембрандт

17 століття називають золотим віком голландського мистецтва. Крім вже згаданих епоха висунула цілу плеяду видатних художників: Франса Хальса(1580-1666pp.) неперевершеного портретиста; Яна Вермера(1632-1675pp.), що вперше в мистецтві застосував камеру обскура – попередницю фотокамери, для вдосконалення перспективи і освітлення, малих голландців(Пітер де Хох, Якоб ван Рейсдаль, Герард Терборх, Ян Стен та інші), які у невеликих за розмірами полотнах майстерно відтворювали життя та побут бюргерів і простого люду.

Веласкес Інфанта Маргарита (Музей Ханенків у Києві)

Художником короля і королем художників називають іспанця Дієго Веласкеса(1599-1660pp.). Весь час перебуваючи при дворі іспанських монархів, Веласкес поруч із їх офіційними портретами створив надзвичайно реалістичні(не зовсім барокові) портрети їх слуг – карликів, гувернанток, ткаць,

але з особливою любов'ю він ставився до маленької принцеси – інфанти Маргарити. Усі дев'ять портретів дівчинки у віці 6-9 років, які встиг написати художник до своєї раптової смерті, збереглися у королівському палаці. Загадковим чином один із цих безцінних шедеврів сьогодні знаходиться в експозиції київського музею імені Ханенків.

Література Бароко зовсім не така яскрава і геніальна як мистецтво. Вона, як уже відзначалося, ускладнена, перевантажена метафорами і гіперболами, надмірно символічна і пафосна, її надзвичайно складно сприймати сучасному читачеві. Використовуючи театральні прийоми, письменники і поети намагаються перенести людину в ілюзорний, фантастичний світ або далеке минуле. Справжні літературні шедеври, як правило, відносять не до бароко, а до Просвітництва.

Барокова ж музика – явище абсолютно унікальне. Порівнюючи її здобутки із попередніми епохами, можна сказати, що музичне мистецтво стало загальнолюдським надбанням і духовним стрижнем сучасного людства лише з барокової доби. Від появи опери(драми для музики) на рубежі 16-ого 17-ого століття і до смерті геніальних Баха і Генделя у середині 18-ого століття тріумфально підноситься *музичне бароко*. Воно являє собою космологію і теологію, сповнену сокровенних таємниць, царство поліфонії(багатозвучності), пишної орнаментики, сильних пристрастей та почуттів.

Безсмертна творчість і геній Іогана Себастьяна Баха(1685-1750pp.) автора близько 300 духовних кантат(**пісеноків**), чисельних ораторій, що виконувались під час богослужіння(у 2000 році силами оркестру, хору, балету Національної опери України була поставлена ораторія Пристрасті Христові за Матвієм(1729р.). У цьому феєричному дійстві брало участь понад 250 виконавців.).Крім того композитор писав твори для органу, клавесину, скрипки, фортепіано. Музика Баха пережила віки, сьогодні її слухають в усьому світі, постійно вона виконується артистами опери, філармонії, в церквах і органних залах, на класичних концертах і в аранжуванні популярних і рок музикантів.

Георг Фрідріх Гендель(1685-1759pp.) на відміну від Баха, не лише славить небеса, але й міцно стоїть на землі. Він подекуди вдається до міфологічних та історичних сюжетів,є автором понад 40 опер та чисельних ораторій.

П'єси для клавесина писали англієць Генрі Пьорселл(1659-1695), французи Франсуа Куперен(1668-1733), Жан Батіст Люллі(1633-1687). Взагалі музика бароко за виключенням творів геніїв, про яких згадувалось вище, продовжувала носити придворний характер, нею супроводжувались урочисті події, бали, церемоніали.

Просвітництво. Енциклопедизм.

У другий чверті 18століття бароко, ще залишається мистецьким образом епохи, починає поступатись Просвітництву. Передові ідеї і винаходи дедалі більше поширюються в суспільстві, картина світобудови починає впорядковуватись і перестає бентежити розум. Найбільш помітними нові тенденції були у Франції і Англії. Сам термін **ПРОСВІТНИЦТВО** вперше

зустрічається в працях філософів і вчених кінця 18-19 ст. Вольтера, Гердера, Канта. В науці його характеризують як вік розуму, філософів.

Сутність Просвітництва можна звести до наступного :

1) Епоха поширення знань, освіти серед широких суспільних верств. *просвітительство*. Спираючись на науку, раціональні методи пізнання, просвітителі намагаються реформувати систему освіти, вирвати її з під впливу церкви і схоластики, зробити широко доступною усім верствам суспільства. З'являються перші, утримувані державним коштом школи - інженерні, політехнічні, ремісничі де могли навчатися усі діти віком до 14 років. Починають діяти перші публічні бібліотеки.

2) Послідовна критика основ феодального ладу, станових привілеїв, кріпосницьких порядків. Ідея суспільної рівності і відповідальності усіх перед одним законом. На противагу "божественній владі монарха" висувається *ІДЕЯ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ*- юридично оформленої угоди між монархом і всіма станами суспільства(фактично конституційна монархія), тако ж ідея освіченого абсолютизму, тобто форм правління які спираються не на насильництво і примху, волю монарха, а на поради філософів, науковців, об'єктивні закони розвитку.

3) Просвітництво, яке вже згадувалось, проголошувало розум основою буття людини, вся поведінка і мораль якої будується на принципах здорового глузду і "*розумного егоїзму*". Останній, основним критерієм суспільного служіння і доброчинності індивіда вважає насамперед "любов до себе". Героями нової доби стають люди розумні, розсудливі, винахідливі, підприємливі та ініціативні. В літературі такий образ втілений у Робінзоні Крузо Даніеля Дефо(1719), Гулівері Джонатана Свіфта(1726), численних персонажах Д.Дідро, Вольтера, Прево, Річардсона, Бомарше та інших.

4) Що ж до світогляду, то просвітництво проголошує свободу совісті, віротерпимість, які, однак, поєднуються з гострою критикою церковної ієрархії, релігійних забобонів та фанатизму.

Значним поштовхом в розвитку європейського Просвітництва у др.

Дені Дідро

половині 18 ст. стала підготовка і видання французької *Енциклопедії* (Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел), що виходила протягом 1751-1772рр. Головним редактором Енциклопедії був Дені Дідро(1713-1784)- видатний мислитель, письменник, людина надзвичайного темпераменту., пристрасті і енергії, блискучий організатор. Геній Дідро творив епоху. Його статтями до енциклопедії, такими як "Людина", "Громадянин", "Тиран", "Привілеї", "Законодатель" захоплювались усі мислячі люди Європи від вчених до монархів. Навіть Катерина II , прагнучи бути освіченим монархом, запросила мислителя у Петербург, як дорадника

і головного бібліотекаря, заплативши жалування на 50 років уперед.. Щоправда, після двох років, проведених у Петербурзі(1773-1774), Дідро, пізнавши справжню суть російської монархії, повернувся додому.

Навколо видання Енциклопедії Дідро об'єднав інтелектуалів Франції. Членами редколегії та авторами багатьох статей були математик Д'Аламбер, історик Тюрго, архітектор Блондель, скульптор Фальконе, природознавець Гольбах, знавець права Монтеск'є(загалом 183 автори). Центральними постатями Просвітництва серед **енциклопедистів** були Вольтер і Руссо. Марі Франсуа Аруе Вольтер(1694-1778) драматург, прозаїк, науковець, філософ. Його роль у просвітництві можна порівняти з Леонардо да Вінчі у Ренесансі. Гострий критичний розум, в'їдлива іронія та гумор з якими він викривав вади феодального суспільства забезпечили йому славу і шанування серед численних прибічників від Англії до Росії, а також ненависть у феодально-клерикальних колах. Вольтерівські сентенції "*роздавіть гидоту*", "*якщо бога не було б, його слід було б вигадати*" стали ідейним закликком до переустрою суспільного ладу не тільки Франції, але і всієї Європи.

Жан-Жак Руссо(1712-1778)- письменник і філософ, що висунув теорію **суспільного договору**, парадоксально поєднує в своєму світогляді природу і Бога, деїзм і атеїзм. Гострій критиці він піддавав сучасну йому цивілізацію засновану на нерівності, марнотратстві природних ресурсів, розбещенні людей." Плоди земні належать всім,- казав Руссо,- земля ж-нікому." Про величезний вплив ідей Руссо на суспільну свідомість свідчить вже те, що після смерті філософа, його пам'яті і праху у Пантеоні поклонялись як королева Марія Антуанетта, так і вождь революції Робесп'єр, або імператор Наполеон.

Незважаючи на заборони цензури, невдоволення короля і церкви, численні судові процеси і переслідування Дідро та його однодумці видали 28 томів Енциклопедії(17 текстових, 11- карти та ілюстрації) тиражем 4 тис. примірників, які, попри досить високу ціну, розійшлись вмиль. До 1789р. вийшло ще 5 видань більшими накладками, але доступніші і дешевші, що стало потужним засобом розповсюдження передових просвітницьких ідей.

Отже Просвітництво започаткувало новий етап в історії і культурі людства. Воно підготувало ґрунт для Великої Французької революції(1789), війни за незалежність у Північній Америці(1775-1783), сприяло створенню перших європейських конституцій, його ідеї і практика заклали фундамент сучасної освіти, науки, демократії.

В епоху Просвітництва в європейській художній культурі крім бароко виникають течії рококо і класицизму. Батьківщиною **Rococo**(від фр. rocaille-мушля) була Франція. Нова художня течія відповідала потребам королівського двору і аристократії, характеризуючи їх світогляд і стиль життя. В рококо практично відсутні релігійні пристрасті і героїка, натомість оспівується приватність, камерність та інтимність, культ кохання і галантні манери. Естетика нового стилю базувалась на декоративності, вишуканості, екзотиці і манірності. В моду входять так звані *шінуазері*,- східні китайські та японські порцеляна, меблі, живопис на шовку, гобелени. Основним стильовим елементом стає *рокайль*-декоративна мушля, або манірно вигнуте стебло

рослини. яскраві фарби замінюються ніжними пастельними тонами. В садах і парках з'являються казкові печери, гроти, мисливські будиночки для усамітнення і розваг. В живописі набуває популярності *пастораль*(сцени з "пастухами і пастушками", що віддаються флірту і коханням на природі).

Серед видатних живописців епохи рококо французи Антуан Ватто(Паломництво на острів Кифера), Франсуа Буше(виконавець численних замовлень Людовика 15 та придворної знаті), Огюст Фрагонар(учень і послідовник Буше), італійці Джамбаттіста Тьєполо, Антоніо Каналетто та Франческо Гварді - співці казкової Венеції з її буднями, святами і карнавалами.

Франческо Гварді Канал у Венеції

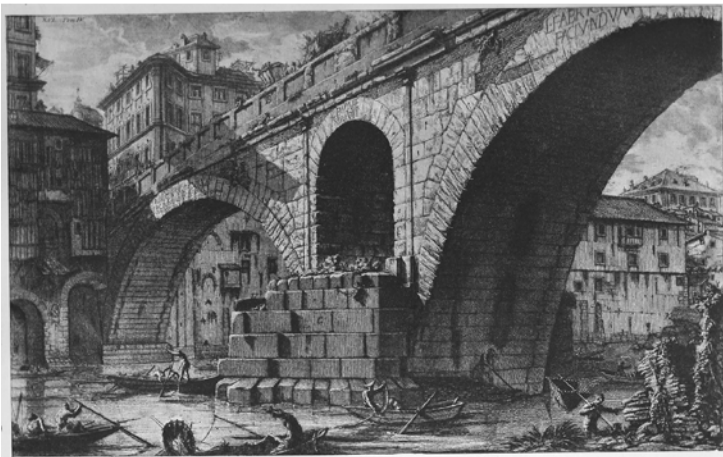
Попри всю здавалося б камерність, рококо стало значним явищем в історії культури, що не мало прототипів і справило вплив на розвиток архітектури, живопису, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва багатьох європейських країн - Німеччини(палаці Сан Сусі у Потсдамі та Цвінгер у Дрездені, мейсенська порцеляна), Франції(Версаль), Росії(Царськосільський, Петергофський та Оранієнбаумський палаці), Австрії, Польщі, України. У другій половині 18-

го ст. в середовищі європейської аристократії рококо виходить з моди. На зміну йому приходить класицизм.

Під **класицизмом**(у Західній Європі послуговуються терміном неокласика) слід розуміти епоху розвитку і художній стиль які встановлюють свою спорідненість з класикою античності, вважаючи її взірцем як суспільного розвитку, так і мистецької досконалості. Ми вже знаємо, що у переломні епохи розвитку європейських країн класика неодноразово виступала чинником стабілізації, збирання сил нації, втілення суспільних ідеалів, навіть гегемоністських претензій правителів. Такими були епоха Ренесансу в Італії, епоха Людовика 14-ого у Франції. Навіть в період розквіту бароко, при дворі Короля-Сонця класичним взірцям віддавалась перевага за їх строгу ієрархічність і впорядкованість, підконтрольність владі. Прикладом драматургії була творчість П. Корнеля, Ж.Расіна, Мольєра, в мистецтві - живопис Н.Пуссена та К. Лоррена. Але в період панування Просвітництва, класика вже не могла бути лише примхою влади, чи модою аристократії, вона живилась потребами суспільства, підґрунтям якого ставали раціоналізм, антропоцентризм і демократія. Величезний вплив на цивілізованих європейців справили археологічні відкриття античних міст Помпеї та Геркуланума,(1750р), вихід "Історії мистецтв" Й.Вінкельмана (1764) "Розмов про мистецтво" Ж.Ж.Руссо, трактату "Лаокоон" Г.Лессінга, "Салонів" Дідро. У названих працях мистецтво перетворювалось на науку, а античні твори на взірці суспільно-громадського звучання і виховання.

Класицизм, як явище загальноєвропейське набув розвитку вже на рубежі нового 19-ого століття(про це йде мова в наступній темі), але і у 18 столітті залишив чимало шедеврів. В архітектурі - ансамбль паризької площі Concorde ("Згоди"), палац Малий Тріанон у Версалі(Ж.Габріель), паризький Пантеон(Ж.Суфло), т.зв. " Катерининський класицизм " у Петербурзі і Москві(ціла плеяда видатних імен архітектури - Чарльз Камерон, Юрій Фальтен, Василь Баженов, М.Казаков; скульптори - М.Козловський, Ф.Шубін, Е.Фальконе, художники-Ф.Рокотов, Д.Левицький, В.Боровиковський, Ф.Щедрін та ін.).

В Англії провідником неокласицизму в архітектурі був Р.Адам, в мистецтві майстерно поєднували класицизм з реалізмом Уільям Хогарт, Джошуа Рейнольдс. Унікальну серію офортів у 4 томах під назвою "Римська давнина" створив італієць Джованні Баттіста Піранезі(1720-1778). Гравюри Піранезі справжня

Піранезі Офорт із серії Мости Риму

симфонія класичних форм - мостів, гробниць, скульптур, колон, храмів. Окрім зображення давніх руїн, майстер своєю фантазією відтворює зниклі пам'ятки, надає їм подекуди грандіозної величі, пробуджуючи ностальгію за великим минулим. Послідовниками Піранезі були художник Гюбер Робер(1733-1808), театральний декоратор Піетро Гонзага(1751-1831). Їх

капричіо (італ. саргіссіо - фантазія, каприз, примха) на античні теми викликали загальне захоплення у просвітницьких колах.

3.УКРАЇНСЬКЕ БАРОКО.

В історії кожної нації є вершини, на які вона сходить завдяки максимальній концентрації своїх матеріальних і духовних сил, акумуляції всієї енергії на творенні, а не руйнації. Усвідомлення народом своєї єдності, коріння, етнічних витоків завжди супроводжувалось злетом культури, створенням справжніх шедеврів людського генія, які і через віки вражають нащадків, служать предметом гордості і шанування, збуджують до творчості нові покоління.

Саме таким, золотим віком української культури, була друга половина 17-ого середина 18-ого століття - доба гетьманщини, або епоха українського бароко.

Назва питання, яке ми пропонуємо у лекції, безумовно, не вичерпує усіх проблем культури зазначеного періоду. Дехто з дослідників навіть вважає некоректним застосовувати європейський термін **БАРОКО** в характеристиці національного культуротворення і пропонує термін **УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ**, вважаючи, що дійсний ренесанс нації відбувався не у 16 ст., а в добу від Хмельницького до Розумовського. Залишимо вченим ці проблеми, для нас важливо не те, коли з'явилося бароко в Україні, і що в ньому є запозиченим із Заходу, а що своєрідним. Нам треба зрозуміти, яким чином українська ідея знайшла вираз у шедеврах світового рівня, що і в 21 столітті залишаються духовним стрижнем нації.

До **українського бароко** ми відносимо такі надбання як загальний рівень культури, розвиток освіти, досягнення в образотворчому мистецтві, літературі, творчість геніїв. Оскільки стрижень національної культури формувався в Гетьманщині слід, з нашої точки зору, основну увагу приділити її пам'яткам. Що до бароко в Західній Україні, яке розвивалось, переважно в річищі європейської, католицької культури, пропонується цю проблему опрацювати самостійно. Теми творчих завдань та рефератів можна присвятити таким непересічним явищам як львівське бароко, творчість Івана Пінзеля, Бернарда Меретина, Августа Мощинського, Фасінгера тощо. Усім, хто насправді хоче заглибитись у пізнання краси бароко, радимо звернутись до праць визначних українських мистецтвознавців та істориків культури Ф.Ернста, Г.Лукомського, М.Макаренка, М.Цапенка, Г.Логвина, П.Білецького, В.Вечерського, А.Макарова та ін.(див. Список літератури). В працях, що виходили в радянський час, цензура, вочевидь, намагалась вилучити сам термін українське бароко, щоб не зосереджувати увагу на якійсь відмінності української культури, так само уникали згадки імен найвизначніших меценатів -Мазепи, Апостола, Самойловича, Розумовського. Замовчувались і питання про причини знищення, або жалюгідний стан багатьох пам'яток.

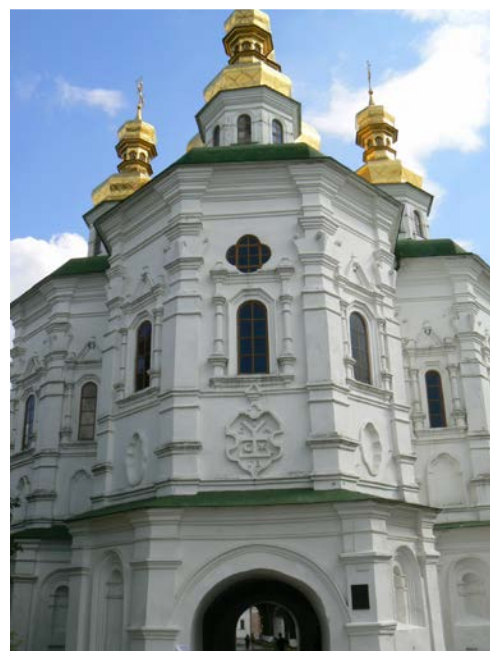
Першим періодом розвитку бароко в Лівобережній Україні були 1650-1680р.р. Цей час називають добою **КОЗАЦЬКОГО, АБО СТАРШИНСЬКОГО БАРОКО**. Після Визвольної війни та Руїни поступово відроджувалось життя, налагоджувались стосунки з іншими країнами. Європейський бароковий стиль з характерним пафосом боротьби, пластичною експресією і багатством мальовничих композицій якнайкраще відповідав піднесенню національної свідомості українців, тріумфові перемоги і створення власної держави. Країна відроджувалась, гарнішала на очах. "Поки що на обрії ось-ось майорів стяг перемоги, веселковими фарбами малювалося майбутнє,- пише П.Білецький. -Породжене цими надіями натхнення живило українську культуру кільканадцяти десятиліть, було тим сонцем, що опромінювало "козацький ренесанс." . У щоденниках Павла Алепського, сина антіохійського патріарха, що у 1654 та 1656 роках з посольством подорожував Україною передаються враження, що справили на мандрівника, прості українці. Він із захватом говорить про їх гостинність, охайність в одязі та побуті, щирість і співочість, дивується високою, як на той час ,освіченістю. Алепський змальовує багато красивих міст, містечок і сіл, що трапляються дорогою, густі гаї, рясні сади

Іллінська церква в Суботіві

архітектури, вдягається у камінь, прикрашається різьбленням, орнаментованими дерев'яними іконостасами. Від тої доби до нас дійшли Іллінська церква у Суботіві (1653р.)-

усипальниця Богдана Хмельницького, Успенський собор Єлецького монастиря, храм 12 століття, відреставрований за бароковою модою у 1670 рр. У Чернігові і Седньові, де були родинні маєтки полковника Лизогуба, збереглись дві унікальні

Всіхсвятська церква Києво-Печерської лаври

"лани усякого збіжжя заввишки людини, неначе то море безкрає...о яка це благословенна країна, що за благословенний народ! Який він численний!" - завершує автор свій опис.

Ще не почалася Руїна, про яку ми прочитаємо у Самійла Величка:" Видах многіє гради і замки безлюдніє...поля і долини запустелиє...много костей человеческих, сухих і нагих, только небо покровом себе імущих..." Але і рани Руїни швидко загоювались, козаки вміли порядкувати на своїй землі. Образом мирної доби стає козацький собор, що, майже не змінюючи простих форм січової дерев'яної

Кам'яниця Лизогуба в Чернігові

кам'яниці- старшинські помешкання (за планом хата на двоє сіней) і фортеці водночас із товстими стінами, вікнами-бійницями, підземним ходом.

З середини 17-ого століття посилюються демократичні мотиви у мистецтві. В гравюрах лаврської друкарні поруч із церковними сюжетами з'являються реалістичні портрети, світські елементи.

Рубіж 17-18-го ст., відомий в історії як **доба Мазепи**, був часом найвищого піднесення українського бароко. Воно набуло своїх неповторних рис і досконалості, увібрало кращий європейський досвід. Православне духовництво і козацька верхівка в той час не відділяли себе від народу, охоче демонстрували єдність з ним своїх смаків та інтересів. Шедеврами архітектури цієї доби є церква Всіх

святих над Економічною брамою Київської лаври (1696-1701), Катерининська церква у Чернігові (1715), Покровський собор у Харкові (1689) та Георгієвський собор Видубицького монастиря (1696-1701). Всі вони у плані повторюють дерев'яні козацькі церкви трьох або п'ятиглаві, хрестоподібні, вони не мають чітко визначеного фасаду - рівні на всі боки, стрункі, пронизані світлом числених вікон, з незкінченим кам'яним орнаментом на стінах. "Собор ніби не має стіни,-пише А. Макаров, - бо те, що було в його давньоруського попередника стабільною, надійною, чітко окресленою в просторі стіною, в даному разі починає саме розчленовуватися, подрібнюватися, вигинатися під різними кутами. Храм ніби прагне розчинитися у просторі, а простір намагається проникнути у нього, злитися з ним. Храм чимось нагадує живу і рухливу в кожному її вигині хмару. Хмару, що зпустилася на землю і ще не встигла застигнути, скам'яніти, відокремитись від повітря, що її породило". Ось в такий спосіб і постало наше національне диво, образ незалежності, наш Парфенон.

Разом з тим, в добу Мазепи, приходять нові ідеї про одноосібність, монархічність гетьманської влади, концентрацію всієї сили в одних руках, знову ж таки, заради зупинення чвар і розбрату.

Ось як це звучить у пісні-Думі,що належить гетьману:

*Гей, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано всеє знати,
І річами керовати.
На корабель поглядімо,
Много людей полічимо:
Однак стерник сам керуєть,
Весь корабель управуєть*

*Пчулка бідна матку маєть,
І оноє послухаєть.
"Чом ти братов не учила,
Чом од себе їх пустила?
Ліпше було пробувати
Вкупі лихо одбувати!"*

Ідея національної монархії знайшла свій вияв, насамперед, в архітектурі - монументальній, державній. На кошти Мазепи наприкінці 17ст. зводиться величний Микільський (т.зв.Військовий) собор, будівля Чернігівського колегіуму(1700-1702), здійснюється капітальна перебудова київської Софії-храм набуває пишного барокового оздоблення, до нього прибудовується Велика дзвінниця,завершується будівництво стін Києво-Печерської лаври, реставрується Успенський собор.

Обов'язковою умовою здійснення державницьких проєктів був розвиток освіти. Перші цеглини в її фундамент заклали діячі братств кінця 16 ст., гетьман П.Сагайдачний, отаман війська запорозького І.Петражицький, митрополит П.Могила. Поширення освіти в добу гетьманщини, її демократичний характер було найсуттєвішим виявом національної ідеї. Вочевидь, що система початкової освіти складалась наприкінці 17 ст. Є дані, хоч і неповні,що у 1732 р. в Слобідській Україні було 129 шкіл, а в 1740-1748 рр. в 7 з 10 полків гетьманщини діяло 866 початкових шкіл.

Таким чином, освіта в гетьманщині була доступна якщо не всім, то широким колам дітей козацтва, міщанства, навіть селян, не говорячи вже про

шляху. Звичайно, рівень багатьох шкіл, де викладали дяки був не високий, але люди навчались рідної мови, навчання тісно пов'язувалось з глибинними пластами народної культури. Яскравим прикладом може служити вченість Григорія Сковороди і Тараса Шевченка. В ній органічно поєднуються низова народна культура, церковні традиції, шкільна грамота. Феномен шевченкової мови в поезії деякі дослідники пояснюють тим, що в роки дитинства Тараса в школах надніпрянщини ще існували школи дяківки, справжні релікти шкільної системи започаткованої братствами і могилянською академією. В цих школах і в сім'ї Шевченко познайомився з «Мінеєю» Туптала, віршами Сковороди, народними піснями, псалмами.

Феноменом українського бароко була і *Києво-Могилянська академія*. Один із перших загальноосвітніх вищих навчальних закладів Східної Європи, вона бере свій початок від Київської братської школи (1615 р.), яка, як відомо, об'єдналась із школою при Печерській лаврі (1632 р.) і отримала назву Києво-Могилянської колегії. Сучасники прирівнювали колегію до академій (університетів) хоча офіційний статус і назва академії була закріплена лише в 1701 р. В період найвищого піднесення Академія налічувала 1,7 тис. учнів (1700 р.), в середньому ж, з кінця 18 до початку 19 ст. тут вчилось 800-1000 учнів. Значну їх частину складали сини міщан, козаків, селян. Навчання продовжувалось 12 років (8 класів), вищу ступінь складали 2-х річна школа філософії, 4річна богослов'я, школи риторики і поетики. В різний час в Академії вчилися десятки іноземних студентів, тут була бібліотека, що налічувала близько 12 тис. томів, особисту бібліотеку у 2 тис. книжок передав закладу Петро Могила. В стінах Академії вчилися і працювали професорами визначні люди епохи, просвітителі І.Гізель, Ф.Прокопович, С. Яворський, Г. Кониський, М.Ломоносов (1734р.), С.Полоцький, Д.Туптало, Л.Баранович, Г.Сковорода. Про те наскільки високим був рівень вченості і попит на українських академіків свідчить той факт, що після заснування першого вищого навчального закладу Росії Московської слов'яно греко-латинської академії в 1701 і до 1762р. в ній працювало близько 100 професорів з Києва, а з 21 ректора 18 були могилянцями. Один із ректорів Феофан Прокопович став радником Петра 1 і фактично очолив православну церкву.

З посиленням тиску російського самодержавства на Україну академія втрачає своє значення і у другій пол. 18ст. перетворюється у суто релігійний заклад. Втрачає національні ознаки і система початкової освіти.

Українське друкарство, так само, постійно переслідувалося самодержавством.

Діяльність Києво-Печерської та Чернігівської друкарень, які випускали богослужбні книги і твори тогочасних письменників Інокентія Гізеля, Антонія Радивиловського, Лазара Барановича, Дмитра Туптала та інших авторів, після підпорядкування київської митрополії московській патріархії (1686) зазнало переслідування з боку московських обскурантів.

Московським патріархам у київській книжковій продукції не подобалось «елінскія і франкскія мудрованія» («грецькі і французькі мудроші»). В зв'язку з цим на соборі 1690 . було засуджено твори Симеона Полоцького, Петра

Могили, Іоанікія Галятовського. За наказом царя і патріарха в Москві було спалено усі книги Кирила Ставровецького (Транквіліона).

Остаточо діяльність Києво-Печерської та Чернігівської друкарень перервалася з відомим указом Петра I, який 5 жовтня 1720 р. наказав, що... з огляду на те, що в цих друкарнях: «книги печатают несогласно с великороссийскими печатли... книг никаких, кроме церковных, прежних изданий не печатають.» А для тих книг, що друкувалися, було встановлено сувору цензуру. З того часу Києво-Печерська і Чернігівська друкарні занепадають, втрачаючи свій український характер.

Помітне місце в українському бароко посідає світський портрет «парсуна». Нова українська шляхта, багаті міщани, бажаючи залишити слід в історії і запам'ятатися нащадкам, так само, як дворянство в західній Європі, замовляють художникам свої «персональні» портрети. Оскільки великих портретистів в Україні майже не було, замовлення виконували місцеві «богомази», відтак у цих творах сильний вплив іконопису, вони прості, наївні але щирі і відверті. Кращі з них – портрети Богдана Хмельницького, полковників Миклашевського, Сулими і його дружини, генерального обозного Родзянка, міщанина Гудими добре передають дух епохи.

Портрет-парсуна полковника Семена Сулими

Засновниками українського барокового стилю у граверстві були брати Олександр і Леонтій Тарасевичі, що вже досвідченими художниками прибули в Україну з Вільно. Вони мали величезний вплив на художню гравірувальну школу Київської лаври. Олександр, ставши ченцем присвятив свою творчість релігії, Леонтій, мандруючи по Україні, Росії, Литві залишив велику спадщину – портрети видатних осіб, книжки, церковні фоліанти, підготував ряд талановитих учнів, зокрема Інокентія Щирського.

Найбільш поширеним видом мистецтва в Україні був іконопис та фресковий живопис. Особливою майстерністю відрізнялись роботи художників Лаврської іконописної школи, яка виконувала замовлення не лише для

Києва, але для церков в інших регіонах.

Більшість фресок, нажаль, не збереглась, тому значну цінність мають роботи, виконані у Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської Лаври (майстри Павловський, Максимович, Якубович, Галик).

Зайшовши у Лавру, піднімаємося крутими сходами до надбрамної церкви. З її стін та іконостасів на нас дивляться святі і мученики, зображені у візантійській традиції, в сінях – чудові орнаменти, сплетіння квітів і рослин, голівки янголів і пташки. А ось, ціла процесія священнослужителів, що

прямують у Рай за Іоаном Предтечею. Навпроти – Богоматір, що веде до Раю придворних дам. В її образі легко упізнати царицю Єлизавету. Алімпій Галик, що створив цей шедевр, вочевидь, передає враження від урочистої церемонії відвідання лаври імператрицею, свідком якої він був у 1747 році. Образи і кольорова гамма фрески створені у модному стилі рококо.

Українське бароко чудово репрезентують різьблені дерев'яні із позолотою іконостаси. Скільки їх згоріло в пожежах і було знищено в добу боротьби з релігією невідомо. Серед тих, що збереглися, особливою граціозністю, пишністю і багатством відзначаються іконостаси Елецького та

Фрески Троїцької надбрамної церкви

Троїцького Соборів в Чернігові, Спасо-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях, св. Софії Київської і Печерської Лаври.

Українська література кінця 17-18-ого століття також розвивається в рамках європейського барокового стилю, хоча і з певними відмінностями: перевага духовенства серед носіїв літературної творчості ті відсутність суто наукових центрів, брак власної державності

або її занепад призвів українську барокову літературу до мовної розбіжності. Поряд з літературною українською або церковною мовою існувало багато видань латинською, а також польською мовами.

Найглибшою за змістом є українська віршована поезія. Насамперед, духовні вірші, призначені для співу, їх тематика дуже різноманітна: прославляння Христа та Богородиці, пісні на честь свят (Різдва, Великодня), окремих ікон (наприклад, у «Руні орошенному» Д. Туптала, 1680) або святих. Багато пісень із світською тематикою, що вихваляють кохану жінку, висловлюють жаль з приводу нещасного кохання.

Кінець 17-ого початок 18-ого століття були останнім періодом розквіту народних дум та пісень про «козацьку славу». Після народно-визвольної боротьби розвиток дум припиняється. Занепад козацького життя призвів і до занепаду героїчного епосу. Проте самі думи жили в народі і були й пізніше популярними.

Менш розвиненим був епос. Збереглися вірші про видатні події – битву під Берестечком, під Хотиним, оборону Відня. В зображеннях подій вплетене міркування та виражено почуття.

Досить широко в українському бароко була представлена прозова новела. Сюди відносять багато оповідань оригінальних, переважно релігійного змісту. Це оповідання про святих та їх чудеса. Зібрав такі оповідання Петро Могила, видав велику збірку «Небо новое»(1665) І.Галатовський. Велике значення мало видання «Патерика Печерського»(1661, 1678, 1702). Монументальну збірку життя святих «Четьї-Мінеї» в 12-ти частинах уклав Дмитро Туптало (1689, 1700, 1705).

У літературі бароко значне місце посідають історичні твори. Це літературно оформлені щоденники: борця проти унії Атанасія Филиповича (близько 1650, записки Якова Марковича, Миколи Ханенка, автобіографії Іллі Турчиновського та інших.

Центральне місце в цій літературі займають так звані «козацькі літописи»: «Самовидця» (доведений до 1702 р.), Григорія Грабянки (після 1709 р.), який використовував наукові джерела і писав піднесеним стилем, Самійла Величка (закінчений після 1720 р.), що зберігав історичні події як повчання сучасникам.

Спроби систематичної обробки української історії з найдавніших часів можна простежити в «Синописі» (1674), в «Густинському літописі» (1670), у «Хроніці» Т. Сафоновича (1672), в «Обширному синописі руському» П. Кохановського (1682). У 1674 р. випущено перший підручник історії – відомий «Синопис» Гізеля.

Широкої популярності в Україні набули музика і театр. Українська барокова музика, враховуючи обставини розвитку гетьманщини, зовсім не тяжіла до європейських барокових жанрів(опера, симфонія, інструментальний концерт), вона була дійсно народною, демократичною. Численні музичні колективи розвивали традиції церковного мелодичного співу, хорової музики **АКАПЕЛО** (без супроводу інструментів), багатоголосого *партесного* співу (з окремими партіями для солістів). Провідним центром музичної культури була Києво-Могилянська академія, в якій діяв високопрофесійний хор і оркестр. Тут здобували музичну освіту українці Максим Березовський(1745-1777) та Артемій Ведель(1770-1818), які разом із Дмитром Бортнянським(1751-1825), вихованцем глухівської школи, стали зачинателями не тільки українського, але російського хорового співу, авторами числених хорових, оперних і симфонічних творів, відомих всій Європі завдяки унікальному поєднанню барокового, а наприкінці століття вже класичного стилю, з багатими традиціями народної мелодики і фольклору.

Театр, так само як музика був здебільшого народним і демократичним. Надзвичайного розвитку набули шкільні театри, де ставили п'єси як знаменитих, так і місцевих драматургів, до кожного свята готувались концерти, декламації, вдосконалювались і перероблялись з додаванням світських елементів старі релігійні містерії і мораліте. Найбільш улюбленими серед школярів і студентів були т.зв. **шкільні драми**, авторами найвідоміших були Г.Кониський("Воскесіння мертвих"), Ф.Прокопович("Володимир"), Д.Туптало("О причащенні святих тайн") та ін. До них додавались "**ІНТЕРМЕДІЇ**" та "**ІНТЕРЛЮДІЇ**" - короткі одноактні комічні

песи, що ставились у антрактах між діями основних п'єс для розваги і відпочинку. Тут звучала колоритна народна мова, згадувались персонажі анекдотів і сатиричної літератури.

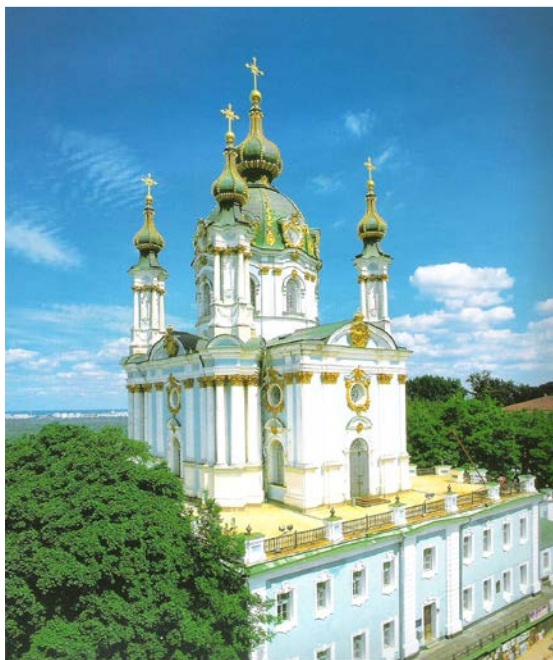
Ще більш давню історію має український **ВЕРТЕП**- різновид лялькового театру, що міг виставлятися не тільки в приміщеннях, але й на базарах, ярмарках. Декорація складалась із двох поверхів. У верхньому - відбувались події євангельського змісту, після чого у нижньому- сцени з народного життя. Виконавці, що сиділи за стіною вертепу, водили ляльками і говорили за них різними голосами.

В останній період

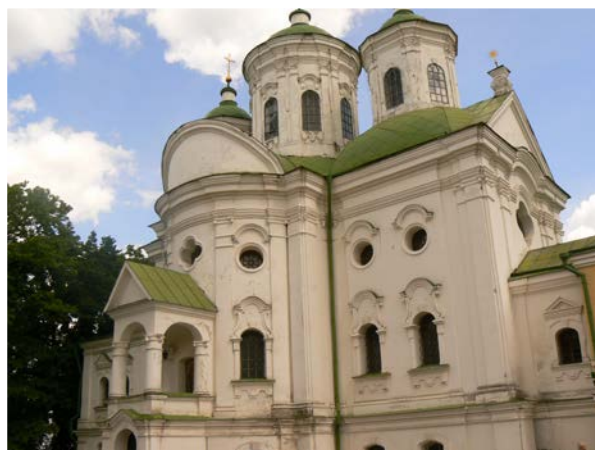
Брама Заборовського (фото 2012р.)

дзвінницю Києво-Печерської лаври – найвищу у той час споруду на теренах Російської імперії (96 метрів). Брама

Андріївська церква Растреллі

свого розвитку українське бароко помітно європеїзується, втім воно так ніколи і не втрачало своєї народної основи. Навіть у такому "офіційному" виді мистецтва, як архітектура продовжує зберігатись національний колорит. Добрим прикладом є творчість видатного німецького архітектора Йогана Готфріда Шеделя(1680-1752), який довго працював у Росії, а під час тривалого перебування у Києві в 1731-1752р.р. створив такі шедеври українського бароко як Брама Заборовського і будинок митрополита у Софійському соборі,

Покровська церква на Подолі

служувала колись парадним в'їздом до Софії, але після недолугої забудови вулиці у др. пол. 19ст. опинилась у глухому завулку, була закладена цеглою. У 2009 році почалась її капітальна реставрація, що завершилася у 2011р., повернувши пам'ятці її автентичність. Приходиться лише дивуватись, як зумів німець, так досконало передати стан української душі, створивши "лебедину пісню козацького бароко"? Соковитий орнамент, маски, герби

створюють суцільну килимову композицію, казковий образ нашої давнини. Велика дзвінниця так само, шедевр генія, що завдяки майстерності і блискучій техніці, гармонійно вписав гігантську споруду у бароковий ансамбль Лаври.

Активну участь у створенні лаврського ансамблю брали також українські майстри. Степан Ковнір(1695-1786)-корпуси келій, дзвінниця на Близьких печерах, Іван Григорович-Барський(1713-1785)-проект дзвінниці Дальніх печер. Григоровичу-Барському- останньому великому архітектору бароко в Києві належать такі шедеври як фонтан Самсон на Контрактовій площі, та Покровська церква біля підніжжя Андріївського узвозу(1765). Покрова є вже ностальгією за козацькими часами: пластичні форми, орнамент у надвіконнях, входи-ганки, здвоєні круглі вікна, що нагадують широко розплющені очі. Піднявши голову вгору, до вершини пагорба, ми бачимо на ньому Андріївську церкву славетного Растреллі(1747-1767р.р.), чудове європейське рококо. Тут уважний спостерігач може лише посміхнутись. Адже обидві пам'ятки розмовляють одна

з одною. Їх пропорції, об'єми, силуети - частина одного цілого. З гори на нас дивиться європейська аристократка, внизу-знатна козачка, із своїм гонором і почуттям гідності.

То що ж таке українське бароко, міф чи реальність? Спочатку міф, який треба розповідати дітям і дорослим. А реальністю воно стане для тих, хто на власні очі побачить золото церковних бань, іконостасів, вибагливі візерунки і орнаменти, хто, затамувавши подих, роздивиться тьмяні портрети-парсуни і фрески на стінах. Подарувавши українське бароко собі, ми будемо дарувати його світу.

Тема 6. УКРАЇНА ТА УКРАЇНЦІ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ 19 СТОЛІТТЯ

1. Місце культури в житті суспільства і людини.
2. Визначні художні феномени, епохи та стилі 19ст.
3. Європейська культура на рубежі століть.

Ключові слова та терміни:

Інтелігенція, лібералізм, класицизм, академізм, романтизм, реалізм, історизм, неоготика, неовізантизм, еkleктика, імпресіонізм, символізм, сецесія, декаданс, срібна доба.
--

Концепція теми побудована на вирішенні, насамперед, таких проблем як показ українських культурних досягнень у межах європейського процесу, виявленні загальних закономірностей розвитку, спільних художніх течій та стилів, взаємозв'язків і взаємовпливів між школами і митцями. В той же час такі унікальні культурні надбання українців як література від Котляревського до Франка, магія імені і творчості Тараса Шевченка, зусилля Руської трійці, кирило-мефодіївців, діячів просвітянсько-громадівського руху, описані в численних шкільних і вузівських підручниках мають бути винесені на самостійну роботу, семінарські заняття, теми рефератів. Рекомендуємо скористатись матеріалом навчального

посібника «Культурологія: теорія та історія культури», підготовленого авторським колективом викладачів НУХТ(Видання: К., 2004, 2005, 2010 р.)

1. Місце культури в житті суспільства і людини.

Рамки Європейської культури 19 століття хронологічно можна розмістити між Великою Французькою революцією(кін. 18ст.) та Першою світовою війною(1914 – 1919). Це був час величезних потрясінь і переворотів, колосального економічного, соціального, наукового прогресу. Обсяг культурних здобутків на європейських теренах перевершив усі попередні епохи. І разом з тим фінал століття був трагічним.

Геніальний Федеріко Фелліні у фільмі «І корабель пливе» (E la nave va, 1983) порівняв 19 століття із гігантським кораблем, схожим на «Титанік», що так красиво і урочисто відправлявся у свою подорож і так зненацька і безглуздо загинув. Феллінієвська картина зовсім не документальна розповідь про відому катастрофу океанського лайнера (1912 р.), але метафора, у якій культурний фон має надзвичайну роль. Герої фільму у фіналі йдуть на дно, не помічаючи загибелі, не метушаться у пошуку порятунку, а урочисто співають арії з опери улюбленого композитора Джузеппе Верді.

Чому ж європейці, не зуміли застерегти себе від катастрофи? Здавалося б, порівняно з попередніми епохами, це століття набуло надзвичайний і неперевершений досвід. В ньому були розуміння краси античності і ренесансу, наукові винаходи і просвітницькі ідеї, технічний прогрес і соціальні реформи. Культура дійсно була дзеркалом суспільства, його рушієм. В жодну з попередніх епох духовні питання і проблеми не піднімалися на таку височінь, не відігравали такої надзвичайної ролі у формуванні особистості. Ніколи і ніде більше імена творців культури не сприймалися як знаки пророків і месій. Десятки тисяч людей проводжали в останню путь Шевченка, йшли за труною Толстого, Верді. Шалена популярність була у знаменитих композиторів, художників, артистів. Словам земних пророків вірили, їх обожнювали. Втім, неможливо не помітити, що віра в культуру, в значних колах передових, освічених людей витісняла віру в Бога, віддаляла їх від церкви. Розвиток природничих наук, секуляризація освіти, в свідомості соціального прошарку, який, в Російській імперії, називали інтелігенцією, зводила бога , переважно, до культурної традиції.

Інтелігенція формувала новий тип європейської культури. Їй був притаманний не лише інтелект (intellectual – розум), але і такі риси як демократизм, опозиційність до влади, індивідуалізм, **лібералізм** (libero – вільний, особиста свобода, інтелектуальна незалежність цінується понад усе), прагнення здійснити соціальні реформи, просвітити народ, підняти його культурний рівень. Європейська інтелігенція складалась з чиновників, службовців, людей з освітою і статками, культурної богеми. Т. зв. дрібна інтелігенція – вчителі, лікарі, службовці невисокого рангу були настроєні більш демократично і навіть революційно. В Російській імперії, зокрема в Україні, основним був прошарок народницької інтелігенції. З певної частини радикального налаштованих народників Росії у др. пол. 19 ст. формувались «професійні революціонери», терористи, люди здатні пролити кров за ідеї.

Типи таких людей виводить у своєму романі «Біси» Ф.Достоевський. Як відомо, абсолютна більшість української інтелігенції, народників не була схильна до терору і зосередила свою увагу на просвітництві.

Становлення інтелігенції, як нового соціального прошарку, відбувалось поступово, на протязі другої половини 19 ст. За цей час змінилось, щонайменше, три покоління інтелігентів. Поява першого припадає на 60 – 70 рр. – добу революцій, реформ і промислового перевороту, коли в Європі значно зросла потреба в освічених кадрах. Наступне покоління (80 – 90 рр.) вже є носієм певних традицій, згаданих вище норм поведінки і моралі. Інтелігенція третього покоління (рубіж 19 – 20 ст.) достатньо чітко структурована на еліту – т. зв. «аристократів духу» - творців визначних філософських і художніх феноменів, середній клас і дрібних чиновників та службовців, що за своїм соціальним статусом мало в чому відрізнялись від простого люду. Навіть на початку 20 ст. інтелігенція в Російській імперії становила незначний прошарок (бл. 5% населення), що до тих, хто був носієм української культури, яку намагався поширювати і пропагувати, то їх частка становила не більше відсотка. Про «брак національно-свідомої інтелігенції, що могла б стати до державної роботи» постійно згадувати майже всі провідники Української революції 1917 – 1921 рр., аналізуючи причини поразки визвольних змагань.

Слід однак зазначити, що попри свою малочисельність українська інтелігенція XIX ст. виконувала величезний обсяг роботи на культурній ниві. Вона сформувала на протязі століття українську класичну культуру, духовний образ нації здатної посісти в Європі почесне місце, створила такі культурні цінності, які не загубились серед європейських шедеврів.

Провідне місце в європейській культурі 19 ст. посідає література. Проаналізуємо список самих видатних імен

1. Г. Х. Андерсен	11. О. Пушкін
2. М. В. Гоголь	12. В. Скотт
3. В. Гюго	13. М. Твен
4. О. Бальзак	14. Л. Толстой
5. Ч. Діккенс	15. Байрон
6. Ф. Достоевський	16. Ж. Верн
7. Е. Золя	17. Р. Кіплінг
8. Ф. Купер	18. Г. Флобер
9. Г. Мопассан	19. О. Уайльд
10. Е. По	20. А. Чехов

Імена не взяті навмання, а відбирались для бібліотеки Всесвітньої літератури провідними фахівцями на основі таких критеріїв як тиражі видань, переклади різними мовами народів світу, включення творів до освітніх програм в більшості країн тощо. Кожне з імен не тільки всесвітньо відоме, але є символом нації, яку представляє. Тут найбільше французів (Гюго, Бальзак, Золя, Мопассан, Верн, Флобер), представників англо-американців, яких можна вважати носіями однієї європейської традиції (Діккенс, Купер, По, Скотт, Твен, Байрон, Кіплінг, Уайльд), чимало росіян (Гоголь, Достоевський, Пушкін, Толстой, Чехов) і лише один данець Андерсен, казки якого досі читають в усьому світі, як діти так і дорослі. Переважно, це автори романів (масштабних творів в яких життя людей постає на широкому суспільному фоні, серед історичних подій, у складних духовних і світоглядних пошуках). Цими творами більшість європейців захоплювались упродовж усього наступного століття, їх герої слугували камертоном моральності і життєвого сенсу. По одному лише роману Толстого «Війна и мир» в різних країнах поставлено більше десятка кіноверсій. Європейська і світова кінодраматургія, театр, музика постійно звертаються сьогодні до образів цих авторів.

У 2010 році, зокрема, п'єси Антона Чехова, за статистикою, були найпопулярнішими у театрах країн світу.

Надзвичайне значення літератури в житті суспільства та її високий рівень можна пояснити тим, що у 19 столітті завершувався процес формування європейських націй, формувалась їх мовна культура, остаточно склалась літературна мова Німеччини, Італії, Росії... (як тут не згадати знаменитий вислів провідного російського критика Вісаріона Белінського: «Уся російська література вийшла із «Шинелі» Гоголя»). Цікаво, що українець Гоголь завершив формування російської літературної мови. Так само як його сучасник Тарас Шевченко в набагато складніших обставинах сформував мову нової української нації. «Українське письменство, маючи в своїх рядах Шевченка вже не потребувало ніякої рекомендації, ніяких доказів свого права на існування», - писав один з російських критиків, епохи Кобзаря).

Поза всяким сумнівом, кращі зразки світової культури формували художній смак і майстерність українських письменників 19 століття, однак, враховуючи стан нації, вони здебільшого творили літературу в руслі народницької, демократичної традиції, віддаючи їй перевагу над філософічністю та елітарністю. Величезний духовний потенціал несе створена упродовж 19 століття музична культура. Вже давно стала класикою симфонічна і оперна музика, видатні твори якої не сходять з сучасної сцени. Оберемо із величезного списку композиторів, так само, як з літератури, лише 20 найвідоміших імен

1. Л. Бетховен (1770 – 1827)
2. Р. Вагнер (1813 – 1883)
3. П. Чайковський (1840 – 1893)
4. М. Римський-Корсаков (1844 – 1908)
5. М. Мусоргський (1839 – 1881)
6. Е. Гріг (1843 – 1907)
7. Ф. Шопен (1810 – 1849)

8. Ж.. Бізе (1838 – 1875)
9. Д. Верді (1813 – 1901)
10. Д. Пуччіні (1854 – 1924)
11. І. Штраус (1804 – 1849) батько І. Штраус (1825 – 1899) син
12. Г. Берліоз (1803 – 1869)
13. Ф. Ліст (1811 – 1886)
14. О. Бородин (1833 – 1887)
15. А. Дворжак (1841 – 1904)
16. М. Глінка (1804 – 1857)
17. Ф Мендельсон (1809 – 1847)
18. Ф. Шуберт (1797 – 1828)
19. Й. Брамс (1833 – 1897)
20. Г. Малер (1860 – 111)

Серед наведених імен творці, переважно ,серйозної музики – симфоній, інструментальних концертів, опер. Їх важко порівняти з відомими серед масового загалу сучасними композиторами. В музиці 19 століття ми знайдемо відображення глибоких духовних пошуків, які торкалися основ людського буття, заставляли замислитись над долею людства, втілювали загальнолюдські гуманістичні ідеали. До таких творів відносять 9 симфонію Бетховена (її частина «Ода Радості» є музичним гімном країн Європейського союзу), 5 і 6 симфонії П. Чайковського, твір М.Мусоргського «Картинки з виставки», численні симфонічні твори Берліоза, Брамса, Малера.

Надзвичайного поширення набула оперна музика. В 19 столітті її сприймали серед широкого загалу майже так, як сьогодні сприймають попкультуру. У більшості крупних європейських міст упродовж століття були побудовані оперні театри, які приймали тисячі шанувальників симфонії, опери та балету. З елітарної, придворної, якою була опера 17 – 18 ст., вона перетворюється на демократичний загальнодоступний заклад. Чимало шанувальників опери було серед студентства. Щоправда, статки дозволяли студентам займати місця лише під самим дахом на гальорці. Однак молодь була найкращім рецензентом успіхів або невдач спектаклю. Гальорка своїм тупотінням і свистом могла зірвати виступ будь якої знаменитості, разом з тим, успіх вона підтримувала не лише шаленими оплесками, але і гойданням тріумфатора, якого інколи несли на руках через усе місто. В Україні в цей час були побудовані приміщення одних із найкращих у Європі оперних театрів – Львівського, Одеського, Київського, Чернівецького.

Одеський оперний театр

В жанрі оперної класики починають працювати українці С. Гулак Артемовський (1813 – 1873), М. Лисенко (1842 – 1912), М. Аркас (1852 – 1909). Створені ними опери «Запорожець за Дунаєм», «Різдвяна ніч», «Наталка Полтавка», «Катерина» та інші дійшли до українського загалу лише після 1907 р., коли вони були поставлені на сцені музичної драми М. Садовського у Києві.

Слід відзначити, що саме через жанри народної музичної культури - збирання пісенного фольклору, творчість кобзарів (Остап Вересай, Гнат Гончаренко, Андрій Шут та ін.), створення самодіяльних та професіональних колективів музикантів, співаків, артистів (славетна капела О. Кошиця), українська нація консолідувалась попри всі утиски і заборони царського уряду.

Видатний російський літературознавець і культуролог Дм. Лихачов, ім'я якого неодноразово згадаємо у лекціях, порівнюючи культурні надбання XIX і XX століть, наголошував, що у формуванні європейської духовності перше з них є неперевершеним. В ньому були не лише високі злети письменства, музики але й унікальні освітні заклади і програми навчання. Загальноєвропейським і, безумовно, українським надбанням стали університети, гімназії, ліцеї, професійно-технічні училища. Створені в Україні Харківський (1805р.), Київський (1834р.), Одеський (1865 р.) університети, Київський політехнічний інститут (1898 р.), ліцеї в Кременці (1805 р.), Одесі (1817 р.), Ніжині (1820 р.) десятки гімназій вже ні у чому не поступились своїм європейським прототипам, а здобута в них освіта конвертувалась як європейська. Вищі освітні заклади ставали насправді науковими і культурними центрами, при них існували бібліотеки, музеї, лабораторії, оснащені передовим обладнанням, тут працювали видатні вчені зі світовими іменами серед яких можна згадати В. Каразіна, П. Гулака-Артемовського, М. Костомарова, М. Максимовича, Є. Патона, Д. Менделєєва, М. Остроградського, М. Бекетова, І. Мечнікова, М. Гамалію, М. Пирогова, В. Антоновича, М. Грушевського... Освіта, попри свою імперську спрямованість, європеїзувала українське суспільство, формувала патріотичну інтелігенцію, здатну очолити національне відродження.

Мистецтво (архітектура, живопис, скульптура) в XIX столітті також відігравало значну роль в духовному житті. На відміну від попередніх епох, коли його шедеври були надбанням, переважно аристократів, мистецтво демократизується, його суспільне значення стрімко зростає. Упродовж століття у європейських країнах були реалізовані проекти створення публічних музеїв, колекції котрих формувались як із зібрань аристократів минулих епох, так і меценатів нової буржуазної доби. Так, рішенням французького Конвенту королівський Лувр, перетворився на публічний музей (1793р.), доступними широким верствам стали лондонський Британський музей (сер. XIX ст.), лондонська Національна галерея (1824р.), музей королеви Вікторії та принца Альберта (1862-1866рр.), мюнхенські Гліптотека (1834р.) та Пінакотека (1836р.), санкт-петербурзький Новий Ермітаж (сер. XIX ст.), московські Третьяковська галерея та музей Граціозних мистецтв (початок XX ст.). Визначну культурно-мистецьку роль відігравали створені в Україні Музей

старожитностей Катеринославської губернії (др. пол. XIX ст., нині – Дніпропетровський музей ім. Д. Яворницького), Харківський міський художній музей (1886р.), Київський музей старожитностей і мистецтв (1899р., нині – Музей українського образотворчого мистецтва), приватні зібрання сімей Терещенків, Ханенків, Харитоненків. Визначними музеєзнавцями і науковцями, що не лише збирали і досліджували, але і поширювали мистецтво серед широкого загалу були Вікентій Хвойка, Богдан Ханенко, Микола Терещенко, Микола Біляшівський, Дмитро Щербаківський, Федір Ернст та ін.

Виставки творів мистецтва, подекуди, ставали помітними подіями громадського життя, а сюжети окремих картин сприймалися як ознаки часу, спонукали до роздумів над історією країни і гострими питаннями суспільства.

Куїнджі Місячна ніч на Дніпрі

В Україні великий резонанс завжди викликали виставки художників передвижників (повна назва: Товариство пересувних художніх виставок) – об'єднання, до якого входили як російські так і чимало українських митців. Крім Петербурга, Москви, передвижники неодмінно виставляли свої твори у Києві, Одесі, Харкові. Глибокою народністю, демократизмом були проникнуті такі кращі передвижницькі твори на українську тематику як «Запорожці

пишуть листа турецькому султану» Іллі Рєпіна (1880), «Українська ніч» (1876), «Місячна ніч на Дніпрі» (1880) Архипа Куїнджі, знаменитий портрет Т. Шевченка Івана Крамського (виконаний по фотографії у 1871р. портрет дивовижно передавав живий образ народного кобзаря, став справжньою іконою для російських і українських демократів). Українські імена та сюжети не потрібно довго шукати серед визначних європейських творів живопису. Це, насамперед, І. Похитонов, М. Ярошенко, О. Мурашко, С. Васильківський, І. Труш, В. Орловський, К. Крижицький, М. Пимоненко, Г. Світлицький, К. Трутовський, Г. Нарбут, О. Новаківський, М. Самокиш. Їх об'єднує високий рівень художньої майстерності, набутої у різних

М. Пимоненко Побачення

В. Кричевський Наречена

європейських країнах, де вони не лише навчалися але постійно брали участь у виставках, здобували престижні нагороди.

Сучасне світове мистецтвознавство з усіх художників XIX ст. віддає перевагу таким явищам:

1. Делакруа (1798-1863)
2. Енгр (1780-1867)
3. Каспар Фрідріх (1774-1840)
4. Тернер (1775-1851)
5. Коро (1796-1875)
6. Констебль (1776-1837)
7. Прерафаеліти (об'єднання англійських художників др. пол. XIX ст.)
8. Курбе (1819-1877)
9. Жеріко (1791-1824)
10. Барбізонська школа (французькі пейзажні реалісти).

Вони (майже виключно французькі та англійські, лише один німець) дійсно, витримали перевірку часом, їх художні відкриття і сьогодні сприймаються як новаторські. Цікаво, однак, що ціла плеяда колишніх «великих» знецінена сучасниками, зведена на позиції «творців салонного пустого живопису», «епігонів минулих епох». (Ханс Макарт, Арн. Бьоклін, Франс Штук, Альма Тадема, Г. Семирадський...). Відзначимо, що імпресіоністів (про них буде окремо) як публіка так і критика XIX століття не хотіли помічати, віддаючи своє захоплення вище наведеним іменам.

Архітектура XIX століття вражає, як кількістю споруд, так і своїми масштабами. Процес урбанізації у Європі приводив до здійснення великих містобудівних проектів. Докорінно реконструювались старі міста, на очах зникли залишки кріпосних стін, вузькі вулички, невеликі будинки. Париж, Відень, Будапешт, Мюнхен прикрасили широкі проспекти, багатоповерхові будинки, величні ансамблі громадських споруд, меморіалів. Монументальність і велич притаманна архітектурі імперського Лондона (Трафальгарська площа, будівлі Парламенту), Санкт-Петербурга (Двірцева і Сенатська площі, Ісааківський собор). Масштабні проекти міської забудови і реконструкції здійснювались також і в українських містах: Києві (Університет Св. Володимира, інститут шляхетних дівчат, реконструкція Подолу після пожежі 1811р.), Одесі (формування ансамблю центральних вулиць, площа з пам'ятником Рішельє, Потьомкінські сходи), Севастополі (Графська пристань, Військово-Морські меморіали), Полтаві (Кругла площа, меморіали Російсько-Шведської війни).

Скульптура, здебільшого, виконує допоміжну роль у формуванні міських ансамблів, створюючи чисельні символи подіям та іменам національної історії. Варто згадати ім'я лише одного «скульптора скульпторів», за висловом Альфреда Мюссе, це Огюст Роден (1848-1917). Його твори («Вічна весна», «Бронзовий вік», «Поцілунок», «Мислитель», «Ворота пекла») як і кращі шедеври літератури та музики спонукають до роздумів над долею людини і людства.

Роден Поцілунок

Роден Мислитель

На наше переконання, в XIX столітті, попри відсутності власної держави, українці розвивались як європейська нація, якій були притаманні усі закономірності і тенденції економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку континенту. Українська інтелігенція стала найважливішим чинником національного відродження увібравши в себе ідеї європейського просвітництва, народництва і демократизму.

2. Визначні художні феномени, епохи і стилі XIX ст.

Стрімкі соціальні і економічні перетворення, що відбувалися упродовж століття призвели до декількох кардинальних світоглядних зрушень у Європі, що не могло не позначитись на розвитку художньої культури. На протязі століття послідовно виникли три великі художні епохи, для кожної з яких були характерні відповідні художні стилі. Наступна таблиця дає можливість краще зорієнтуватись у цьому матеріалі на прикладі найхарактерніших європейських та українських творів.

Епохи і стилі культури XIX ст.

	Епоха класицизму і романтизму кін. XVIII – 40 рр. XIX ст..	Епоха реалізму 1840-і – 1860-і рр..	Епоха символізму др. пол. XIX – поч. XX ст.
Світоглядні чинники	Класицизм: ідеали просвітництва, державницькі проекти абсолютизму, бюрократизація культури. Романтизм: прагнення до свободи	Поширення освіти, демократизація суспільства, революційні настрої, просвітництво, ідеали суспільної справедливості.	Усвідомлення кризи і занепаду культури, розчарування, безвихідь, індивідуалізм, відсторонення від буденності, пошук містичного ідеалу.

	особистості, інтерес до народного минулого.		
Носії передового світогляду	Дворянство, культурна еліта.	Різночинці, народники-демократи, ліберали, інтелігенція першого та другого покоління.	Містики, декаденти, культурна богема, інтелігенція третього покоління «аристократи духу».
Пануючі стилі	Класицизм (неокласицизм), романтизм, ампір, академізм.	Історизм, еклектика, натуралізм, реалізм, імпресіонізм.	Стиль модерн (ART Nouveau, сецесія, югендстиль).
Стильові ознаки і прийоми	Класицизм: нормативність, ієрархічність, виховна роль, рівняння на античні зразки і форми. Романтизм: емоційність, драматизм зображення минулого, фольклорність.	В літературі: правдиве, конкретне зображення дійсності, ідеї гуманізму і свободи Еклектика – спроба поєднати всі досягнення попередніх епох в гармонійний образ.	Символіка, вишуканість, декоративність, еротизм, містицизм. Теми смерті, страждання.
Визначні імена і твори світової культури	Класицизм: Давид «Клятва Гораційів», «Смерть Марата». Скульптура А. Канови. Архітектура: Т. Джеферсон, Л. Кленце, Вороніхін, Т. Томон. Романтизм: поезія Байрона, романи В. Скотта, живопис Т. Жеріко «Пліт медузи», Е. Делакруа «Свобода, що веде на барикади».	Творчість Ч. Діккенса, О. Бальзака, Е. Золя, Л. Толстого, Ф. Достоєвського, А. Чехова. Живопис: (російських «передвижників» І. Шишкіна, В. Верещагіна, І. Рєпіна, В. Перова). картини французів Курбе, Мілле (Анжелюс), О. Дом'є.	Ш. Бодлер «Квіти зла», О. Уайльд «Портрет Доріана Грея», Е. По (оповідання, поезія). Живопис: Г. Клімт (Австрія), А. Бьоклін (Швейцарія), М. Врубель («Демон»), Архітектура: В. Орта, Е. Гімар, А. Гауді. Музика: Клод Дебюссі.
Імена і твори в українській культурі	Класицизм: архітектура Беретті (Університет Св. Володимира), А. Меленський, Скульптор І. Мартос. Романтизм: Кобзар Т. Шевченка, альманах «Русалка Дністрова», М. Гоголь (Українські оповідання)	Шевченко: «Сон», «Кавказ». П. Мирний «Хіба ревуть воли, як ясла повні», М. Вовчок «Народні оповідання». Живопис: С. Васильківського, О. Мурашка, М. Пимоненка.	Леся Українка «Лісова пісня», «Contra spem spero», М. Коцюбинський «Фата Моргана». Живопис: В. Кричевського, А. Маневича. Архітектура: В. Городецький, львівська сецесія.

Епоха класицизму і романтизму

Течії класицизму і романтизму в європейській культурі, з нашої точки зору, представляли одну епоху, оскільки їх творцями і носіями передового світогляду виступають одні і ті ж суспільні прошарки – аристократія, дворянство, нечисленна культурна еліта. Ці «вершки суспільства» ще досить відокремлені від широких народних верств. Щодо **класицизму** (в західноєвропейських країнах побутує термін Neoclassic (неокласика) то він є своєрідною традицією європейської еліти підтримувати постійний зв'язок і спорідненість з греко-римською культурою (класика). В основі класики – цінності демократії, антропоцентризму, гуманізму та раціоналізму. Відродження класики відбулося на ґрунті Просвітництва та енциклопедизму XVIII ст.. Французька революція завершила цей світоглядний поворот, перетворивши класику на загальноєвропейську тенденцію розвитку. На основі нового мислення виник новий мистецький стиль, одна із найбільш універсальних художніх систем, яка мала розповсюдження практично у всіх видах культури: живописі, архітектурі, скульптурі, поезії, літературі, музиці, театрі, навіть декоративно-ужитковому і садово-парковому мистецтві. Стильові форми класицизму не є повністю новими, оскільки запозичені з античності, однак в них вкладається і зміст нової епохи – патріотичні почуття національно-державні ідеали і навіть гегемоністські претензії окремих монархів і держав. Свого апогею європейський класицизм досягає у першій чверті XIX ст..

Тріумфальна арка Наполеона в Парижі

спочатку у наполеонівській Франції, а також у Британії, Росії, Німеччині. В імперії Бонапарта (1799-1815), що вела постійні війни, класика досить швидко переродилася на штучно-насаджуваний, помпезний, войовничий імперський стиль, так званий, **Ампір** (стиль імперії). Характерними ознаками якого були символи перемоги та війни – римські орли,

зброя, тріумфальні арки тощо.

Прагнення до величі і ореолу слави Риму вело митців шляхом сліпого копіювання мистецтва минулого (архітектори Персьє, Фонтен, скульптор Канова). Великим класиком у живописі був Ж. Л. Давид, якому належать парадні портрети Наполеона та його наближених, картини на античні сюжети («Клятва Гораційів»). Хрестоматійною є «Смерть Марата» (1793), де один з очільників якобінців показаний як герой, що поклав життя на вівтар свободи.

Давид Смерть Марата

Російська держава, що перемогла Наполеона і утвердилася як одна із наймогутніших імперій, з легкістю перейняла ампір, який за умов самодержавно-кріпосницької системи виявився доволі штучним і фальшивим. Щоправда, в архітектурі вдалось створити визначні ансамблі Петербурга архітекторами А. Вороніхіним (Казанський собор 1811), К. Россі (Арка головного штабу 1830 р.), О. Монферраном (Ісаакієвський собор – 1850), у Києві- будівля університету (арх.. В. Беретті, 1834). Видатним скульптором епохи був українець І. Мартос, уродженець Ічні на Чернігівщині (1754-1835). Крім пам'ятника Мініну і Пожарському на Червоній площі Москви (1818). Він створив надгробок гетьмана Розумовського у Батурині (1805), пам'ятник герцогу Дюку де Рішельє в Одесі (1823-1828рр.).

Іван Мартос Пам'ятник Мініну і Пожарському в Москві

Різновидом класицизму і своєрідним стилем є **академізм** – метод навчання в академіях, а також художньої практики згідно з строгими канонами і непорушними правилами. Академічна класика в літературі чи мистецтві повинна була виявляти інтерес лише до вічного, незмінного, відкидаючи випадкові, індивідуальні ознаки. Потрібно було дотримуватись чіткої ієрархії жанрів: високих (ода, трагедія), низьких (комедія, байка), ставити за мету виховну, повчальну роль твору. Згодом така система приводила культуру до застою, а академізм ставив синонім штампів і стереотипів.

Наприкінці 18ст. в літературно-мистецьких колах Німеччини, Англії, Франції формується течія **романтизму**, що заперечує раціоналізм просвітництва, відмовляється від нормативності властивій класицизму, натомість відроджує в творчості культ почуттів і пристрастей, індивідуального і суб'єктивного, проголошує свободу особистості.

Суспільними причинами формування нової течії було розчарування в наслідках соціального і економічного прогресу, поразці французької революції, коли на зміну демократичним ідеалам прийшли імператор з його бюрократією, а згодом і європейський імперський абсолютизм.

Романтизм ніколи не був мистецьким стилем, оскільки не прагнув до створення правил і канонів, це, скоріше, світовідчуття митця, що знаходить прояв у різних художніх течіях та стилях. На думку Ш.Бодлера „справжній романтик виявляється не у виборі сюжету чи епохи, а у сприйнятті світу.” Виникають образи розчарованих героїв, бунтарів, тих хто нехтує суспільними справами (Чайльд Гарольд Байрона, Онегін – Пушкіна, Печорін – Лермонтова). Ідуть пошуки ідеалу, подекуди не на європейському ґрунті, а в екзотичних країнах, народному середовищі, фольклорі, виявляється інтерес до минулих

часів. Серед найбільш відомих живописних творів романтизму картина француза Т.Жеріко „Пліт Медузи” (1819).

Теодор Жеріко Пліт Медузи

Її поява у Луврі у буквальному розумінні сколихнула Францію. Серед бурхливого моря на плоту з потонулого корабля рятуються люди. Одні вже мертві, деякі впали у відчай, інші плекають останню надію, побачивши вдалині ледь помітний парус. Таких пристрастей і емоцій ще не знало мистецтво. „Сама Франція, саме наше суспільство показане на плоту Медузи,”—писав

про картину видатний історик Ж.Мішле. У трагедії „Медузи” нація відчула крах власних ідеалів і надій, відтоді порятунок стали шукати лише в світі приватного і особистого. Щоправда, мине лише десять років і послідовник Жеріко, Ежен Делакруа напише „Свободу, що веде народ”(1830) де у символіко-романтичному образі жінки з республіканським прапором у руці, фрїгійському ковпаку знову поведе Францію на барикади революції.

Ежен Делакруа Свобода, що веде народ

Яскравий вияв знайшов романтизм у європейській поезії. Знаковою тут є постать Д.Г.Байрона (1788-1824), англійського аристократа, лорда, нащадка старовинного роду. Як власною поведінкою, так і вчинками героїв своїх творів (поєми „Паломництво Чайльд Гарольда”, драми „Манфред”, „Дон Жуан”, „Мазепа”, збірки віршів „Станси до Августини”) поет кидає виклик традиційним нормам моралі та релігії, виявляє зневагу до монархії та буржуазності,

закликає до боротьби за свободу і національну незалежність. Так званим „байронізмом” захоплювались Пушкін, Лермонтов, Гете, А.Міцкевич, Ю.Словацький, в музиці його мотиви звучать у Берліоза, Шумана, Чайковського...

В літературі доби романтизму виникли такі нові жанри як лірична пісня та романс, балади, історичні романи і драми. Так само, як Байрон в поезії, інший британець Вальтер Скотт (творець низки історичних романів з доби середньовіччя, зокрема „Роб Рой” (1818), „Айвенго” (1819) мав у Європі та світі

безліч послідовників та шанувальників. Зацікавленість у національному фольклорі привела до появи літературної казки. В цьому жанрі найбільшої популярності зазнали крім вже згаданого Андерсена, німці брати Грімм (сер. 19ст.), Е.Т.Гофман (1776-1822).

Течія романтизму набувала найбільшого поширення у тих європейських країнах, які в той чи інший спосіб боролись за національну незалежність. Українці тут не були виключенням.

Романтизм в українській культурі був не лише опозицією до імперської ідеології та русифікації, але, в певній мірі, протистояв наявним традиціям бурлеску і травестії (спробам говорити про національне минуле жартома та з усмішкою).

Першими виявами українського романтизму були видання у Петербурзі української граматики О.Павловського (1818), збірки українських пісень М.Цертелева, фольклорні видання, здійснені М.Максимовичем (1827, 1834, 1849), публікації історичних праць Д.Бантиш-Каменського, М.Маркевича, О.Бодянського (1846-48, зокрема козацьких літописів й „Історії Русів”).

До т.зв. „харківських романтиків” 20–30х рр. на чолі з І.Срезневським, А.Метлинським, М.Костомаровим, приєднується Руська трійця – М.Шашкевич, І.Вагилевич, Я.Головацький, із програмною працею „Русалка Дністровая” (1837).

Напевне, вихід шевченкового „Кобзаря” (1840), можна вважати центральною подією в розвитку українського романтизму, що вже існував на міцному підґрунті. Після розгрому Кирило-Мефодіївського братства, з його романтичною слов’янофільсько-християнською програмою доба романтизму в Україні йде до завершення, хоча численні вияви цієї течії, як в літературі, так музиці, живописі, театрі існували до кінця століття.

Із сорокових років 19 століття у європейській культурі утверджується **реалізм** (від лат. *realis* – дійсний, суттєвий) що визначається як стиль і метод в літературі та мистецтві, а також філософська теорія, згідно з якою навколишній світ існує об’єктивно, незалежно від людського сприйняття і пізнання. На відміну від романтиків, що віддавали перевагу індивідуальному, суб’єктивному, уявному минулому, а також класицистів, що цінували порядок, канон та ідеал, реаліст зображує світ таким, яким він є об’єктивно. Базовими принципами світосприйняття стають життєвість, правдивість, гуманізм та демократичність, подекуди гостра соціальна критика. Найперше ознаки реалізму з’явилися у французькій літературі, що описувала бурхливе двадцятиліття між революціями 1830 і 1848р. Цей термін літературна критика використовує при аналізі прози від Бальзака до Золя. Оноре де Бальзак (1799-1850) відомий всьому світу, як автор серії романів, що об’єднані загальною назвою „Людська комедія”. Письменник аналізує життя, побут, звички, характери широких соціальних верств Франції, показує типи людей, що стають рабами грошей, заручниками аморальних вчинків, здійснених в бездумній гонитві за успіхом і соціальним престижем. Так само, Стендаль (псевдонім Анрі Марі Бейля 1783-1842) у романі „Червоне і чорне” (1831), написаному на основі кримінальної судової хроніки, виводить образ Жюльєна Сореля,

здатного піти на злочин заради багатства і кар'єри. Еміль Золя (1840-1902) у 20томній серії романів „Ругон Маккари”, описує низку драм і трагедій „маленьких людей”, співчуючи їх пасивності, покірності долі, християнському смиренню.

Слава одного з найбільших європейських реалістів належить англійцю Чарльзу Діккенсу (1812-1870). Із блискучим гумором описавши життя „старої доброї Британії” у „Посмертних нотатках Піквікського клубу” він став відомим серед англійців. Однак справжній шок в суспільстві викликали його романи „Пригоди Олівера Твіста” (1838р.) та „Девід Коперфільд” (1849-50) де соціальна несправедливість була показана з такою силою, що не залишила байдужими навіть уряд і парламент, які заходилися до активних реформаторських дій. Велику суспільну місію виконувала література в Російській імперії. Імена представників її реалістичного, народницького напрямку М.Гоголя, І.Тургенєва, Т.Шевченка, М.Вовчка, І.Нечуя-Левицького, Л.Толстого, Ф.Достоевського, В.Короленка, І.Франка та ін. були добре знамі серед освічених росіян та українців.

Своєрідну стилістику виробив реалізм в образотворчому мистецтві. Він, так само як і романтизм, не склався у повноцінний художній стиль, бо уникав особливих стильових прийомів. Найперші ознаки реалізму з'явилися в художників Франції, що в добу революційних зрушень стали звертатися до тем природи та повсякденного людського життя. Поява таких картин як „Дробильники каменю” Г.Курбе (1850), „Анжелюс” та „Збиральниці колосків” Мілле (обидві -1857) спочатку викликали відразу у публіки та критики. Художників звинувачували у приниженні мистецтва, передачі потворності і злиденності людських буднів. В „Анжелюсі” двоє селян, чоловік і жінка, чи то у молитві, чи у задумливості стоять над результатом своєї тяжкої денної праці – кошиком картоплі з давно виораного поля. Вдалині заходить сонце, кидаючи на

Жан Мілле Анжелюс

землю останні промені, виділяючи на горизонті темний силует церковної дзвінниці. Настав час вечірньої молитви, про яку сповіщає церковний дзвін „анжелюс”, але нема ні сил ні часу йти до церкви.

Найзначніше виражені соціальні мотиви у творчості таких європейських реалістів як француз Оноре Дом'є, росіяни І.Крамської, В.Перов, І.Рєпін, українець М.Ярошенко. Живопис російських реалістів добре представлений в колекції Київського музею російського мистецтва, яку зібрав Микола

Терещенко. Крім згаданих імен тут є твори В.Поленова, М.Ге, І.Шишкіна, В.Верещагіна. Відвідуючи музей, варто звернути увагу на полотно І.Шишкіна „Среди долины ровныя”, одноіменне з назвою народної російської пісні. Серед

рівної долини, як могутній богатир стоїть одинокий кремезний дуб, ніби народ, що замислився над своєю долею.

Починаючи з епохи реалізму в європейській художній культурі та мистецтві вирувало ціле розмаїття стилів і напрямків. І це не дивно, адже внаслідок бурхливого розвитку економічних і соціальних процесів європейська культура стала являти собою складний організм, де діяли різноманітні чинники та інтереси.

Все більшої ваги в художній творчості набував принцип *історизму*, обґрунтований романтиками, згідно з яким знання про минуле робиться ніби загальною основою і єдиною умовою будь якого знання. Інтелект, помножений на знання історії, відчуття свободи творчості приводив майстрів до пошуку і вибору найрізноманітніших форм і стилів з минулого. Так, інтерес до середньовіччя і готики, привів до поширення т.зв. **неоготичного** стилю (або псевдоготики) надзвичайно поширеного в католицьких країнах і громадах (Англія, Франція, Німеччина...). Якщо у першій третині 19ст. в неоготичному стилі зводились, переважно будинки аристократів, королівські та царські резиденції (палац Миколи I „Котедж” у Петергофі 1826, церква Шапель та Вокзал, у царському селі – 1827), то з середини століття рис готики набувають громадянські приміщення театрів, музеїв, особняки буржуазії, церкви (один з кращих зразків – Київський костел архітектора В.Городецького). Різновидом неоготики був т.зв. **вікторіанський стиль** в Англії – мистецтво періода правління королеви Вікторії (1830-1901). В ньому зведені будівлі Парламенту із вежею Біг Бен у Лондоні (1836-1860), міст Тауер на Темзі (1894). В руслі готичних стилізацій працювали художники Прерафаеліти, вважаючи за необхідність повернути англійську культуру до щирості і святості докласичних (дорафаелівських) часів.

Будівля Парламенту в Лондоні

У православних країнах надзвичайного поширення набув т.зв. **неоросійський**, або **неовізантійський стиль**. У самодержавній монархії Миколи I він став офіційною демонстрацією, висунутої графом М.Уваровим програми „самодержавіє, православіє, народність”. Окрім офіційних кіл, цей стиль підтримували також представники ліберальної опозиції – слов’янофіли, а також частина народників. Неовізантизму завдячують

своєю появою у Києві, „матері міст руських”, побудовані на кошти імперії, пам’ятки. Володимирський собор (1862-1896, арх. І.Штром, П.Спарро, В. Ніколаєв, розписи В.Васнецов та ін.). пам’ятник князю Володимиру (1853, скульп. В.Демут-Малиновський, П.Клодт, арх. К.Тон.),

Пам'ятник князю Володимирі

Покровський жіночий монастир (1889-1906, арх. В.Ніколаєв). Добу історизму, справедливо вважають епохою **еклектики** (від грецьк. eklektikos – вибирати), коли твір мистецтва поєднує в собі суміш стилів різних епох, віртуозне володіння якими подекуди, приводить до створення гармонійних, високохудожніх творів (Київський оперний театр, 1901, арх. В.Шретер). Національний Банк України (1902-1905, арх. О.Кобелєв, О.Вербицький), т.зв.

Шоколадний будинок, на Печерську (1880-ті рр.. з унікальними інтер'єрами арх. В.Ніколаєва). Втім, значна кількість еклектичних споруд не має високої художньої цінності, демонструючи лише фантазію їх багатих замовників.

Унікальним явищем європейської культури другої пол. 19ст. є французький **імпресіонізм**. Сьогодні його оцінюють як справжній світоглядний прорив європейців до свободи художнього мислення, експерименту, соціальної незаангажованості. Імпресіоністи в своїй творчості намагались уникнути філософії, символіки, дидактики та пафосу. Краща порада у пізнанні цих творів – не звертати увагу на їх назву, а сприймати безпосередньо, емоційно, чуттєво. В основі художнього методу імпресіоністів лежить **враження** (франц. Impression*), яке митець намагається передати глядачу, фіксуючи окремий епізод, неповторну мить у мінливому

К. Моне Враження. Сонце, що сходить

Будівля Національного банку України (до реконструкції)

житті. Результат досягається завдяки тонкому сприйняттю живописних співвідношень світла й тіні, переливів кольору, але, головне, **плєнеру** (plain air

– вільне повітря) коли картина створювалась як безпосередній етюд з натури. Такими є славетні серії картин К.Моне „Руанський собор”, „Парламент на Темзі”, „Стоги сіна”, де зображені одні й ті ж предмети у різну пору дня при різному освітленні. Очевидний вплив справили на імпресіоністів як досягнення природничих наук, натуралізму, так і відкриття в галузі оптики та поява фотографії. В коло їх уваги включені будь-які епізоди повсякденності –

куточки природи, міські вулиці і кав'ярні, студії балету та кінські перегони, героями стають звичайні люди – пралі, танцівниці, жокеї, безробітні, навіть куртизанки. Технікою імпресіонізму блискуче володів Олександр Мурашко створивши в ній неповторні сповнені українського колориту образи.

О. Мурашко Селянська родина

Прийоми імпресіонізму використовувалися у скульптурі, намагаючись передати плинність форм людського тіла (О.Роден, Г.Голубкіна, П.Трубецький), музиці, що відтворювала миттєвості настроїв, швидкоплинних вражень, казковий світ природи К.Дебюссі („Післяполуденний відпочинок Фавна”, „Весна”), М.Равель („Гра води”, „Дафніс і Хлоя”), літературі (Е.Золя, Т.Манн, А.Чехов, І.Бунін...).

Розвиток буржуазно-капіталістичних відносин, поява інститутів громадянського суспільства (громади, парламенти, вільна преса, конституції, судова система...) чимало посприяли лібералізації передових

європейських країн згасили революційні настрої. Криза народництва, хоч і в меншій мірі торкнулася як Росії так і України, разом з тим згас і соціальний пафос реалізму, який став сприйматися в передових колах (інтелігенція третього покоління) як надокучливий, надто спрощений і застарілий. Європа вступала у добу символізму.

*У 1874р. молоді художники К.Моне, О.Ренуар, К.Пісарро, А.Сіслей, Е.Дега, Б.Морізо, П.Сезанн, ігноруючи журі офіційного паризького Салону, що віддавав перевагу класиці та академічному реалізму влаштували власну виставку. Критики зневажливо назвали їх імпресіоністами, за найменуванням однієї з картин К.Моне „Враження. Сонце, що сходить”, яку тлумачили лише як ескіз, а не завершений твір.

3. Європейська культура на рубежі століть.

Наприкінці XIX – початку XXст. Європа переживала черговий, але найбільш глибокий світоглядний переворот, пов'язаний вже не з революціями та економічними перетвореннями, а з осмисленням їх небезпечних наслідків для суспільства та людини. Ставало все більш очевидним, що технічний, промисловий і науковий прогрес випереджає розвиток соціуму, подекуди заводять у пастку бездуховності. Парадоксально, на перший погляд, що в добу найвищого економічного підйому Європи, передові люди відзначають її глибоку духовну кризу, намагаються застерегти від неминучої катастрофи.

Філософському осмисленню кризових явищ багато уваги приділили Ф.Ніцше, К.Ясперс, О.Шпенглер, російські релігійні філософи М.Бердяєв, С.Соловйов, П.Флоренський, С.Булгаков та ін.

На думку вчених, криза є обов'язковим і закономірним етапом у розвитку культури, знаходить вияв у зміні стереотипів свідомості і поведінки людей, приводить до девальвації традиційних норм соціального життя та моралі. У такі періоди знижується рівень соціальної інтегрованості, людина

залишається у колі індивідуальних проблем та інтересів. Криза є переломним моментом, який веде культуру або до загибелі, або стимулює її внутрішні сили до самооновлення, трансформації і розвитку, відтак – спонукає виникненню нової якості.

З найбільшою гостротою проблему кризи культури поставив Ф.Ніцше, визначивши її формулою „загибель Бога”. Найхарактернішими ознаками кризового стану Ніцше вважав деформацію свідомості європейця, в якій правда та істина втратила всякий сенс і витісняється брехнею, лицедійством, дурманом. Основну провину філософ покладає на середньовічне християнство, яке, з його точки зору, згубило самосвідомість античності та еллінізму, де існували зародки сучасної науки і освіти, замінивши їх абстракціями. Пророкуючи можливість нового злету людства, вчений покладав надію на сильну особистість, закликав максимально мобілізувати людський дух.

Під зовсім іншим кутом зору розглядала цю проблему російська релігійно-філософська думка. Її предтеча, письменник Ф.Достоевський, у багатьох своїх творах, показуючи одержимість „передової” інтелігенції ідеєю руйнування та антихриста, в „Братах Карамазових” поставив питання: „Якщо Бога немає то значить все дозволене?” Яку високу мету не переслідувала б людина, якою величною чи сильною вона не хотіла б бути, але зрікшись християнської моралі, підкоряючи засоби меті вона готує загибель людству і своїй душі. В численних публіцистичних виступах, зокрема в збірці „Віхи” (1909) російські релігійні філософи закликали інтелігенцію повернутись обличчям до Бога напередодні апокаліпсису. Однак у той час мало хто прислухався до пророцтв.

О.Шпенглер, у своїй знаменитій праці „Занепад Європи”, (завершена у 1918 р.) пише про циклічність кризових явищ, визнаючи термін існування кожної культури у тисячу років. На останньому етапі свого розвитку, пише філософ, культура переростає у цивілізацію і помирає. Цей процес може тривати десятки, а інколи і сотні років. Так, періодом переходу відкультури до цивілізації в античному світі вчений вважав добу між еллінізмом та римською імперією, у Європі – XIX століття, вказуючи на такі його руйнівні сили як техніка, механізація, мілітаризм, влада грошей, масова свідомість.

Європейська творча еліта достойно відповіла на виклики кризового часу. В напруженій духовній атмосфері європейського «FIN de SIECLE»(фр. кінець епохи) виникли такі унікальні культурні феномени як символізм, декаданс, сецесія(стиль модерн), російська «срібна доба», модернізм.

Символізм (від фр. SYMBOL- знак)у повній мірі відповідав духу кризової епохи. Ця літературно – мистецька течія передавала настрої розчарування у соціальних і економічних реаліях, намагання творчої особистості вирватись із полону буржуазного практицизму, грубого натуралізму, замкнутись у власному «Я», як у «башті із слонової кістки».

Найхарактерніші риси символізму – пріоритет духовного над матеріальним, уявного над реальним, бажання відійти від повсякденності у романтичний світ ідеалів, почуттів.

Символ стає головним художнім засобом передачі настрою митця, його бачення світу. Їм може бути зображення (хрест, квіти, зламане стебло, фігура дівчини), слово або фраза, мелодія. Він використовується як натяк на таємничі, непізнані людиною загадки світу. Його шукають у богові, природі, людських почуттях (емоції, страждання, скорбота, страх смерті, пристрасть кохання...)

Символістів інколи називають новим поколінням європейських романтиків, а сам напрям – неоромантизмом. Втім, якщо романтики кінця XVIII – початку XIX століття були представниками дворянсько – аристократичних кіл, то символісти- інтелігентами третього покоління, елітою не за походженням, але за духом.

Символізм у європейській культурі тісно переплетений із *декадансом* (від фр. *decadent* – занепад) – образом мислення і поведінки, що проникнуті крайнім песимізмом, культом відчаю, безнадії, загибелі. Біля витоків символізму і декадансу творчість французького поета Ш.Бодлера, який у збірці поезії «Квіти зла»(1857)майстерно передав настрої втомленості, пригніченості, душевного розладу, що викликають у хворобливій уяві фантоми смерті. Настрій душевного сум'яття, розчарувань і прихованого суму виражені також у видатних поетичних творах французьких символістів П.Верлена (1844 -1896), А.Рембо (1853-1892), С.Малларме (1842 - 1898). Як тут не згадати, один із кращих у європейській поезії віршів «*Contra spem spero*»(Без надії сподіваюсь – лат.) Лесі Українки (1890) символіка якого співголосна духу епохи:

Я не дам своєму серденьку спати,
Хоч кругом буде тьма та нудьга,
Хоч я буду сама почувати,
Що на груди вже смерть наляга.

* * *

Так, я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити буду!Геть думи сумні!

При усій схожості символізму і декадансу ці явища не слід ототожнювати. Останній, скоріше спосіб поведінки, яскравий вираз протесту проти існуючих правил, їх епатаж. У численних дискусіях, які на рубежі століть точилися в літературі та мистецтві, ярлик декадента навішувався найбільш неординарним особистостям та творам. До таких відносили англійця О.Уайльда (що скандальною поведінкою нагадував героя свого твору «Портрет Доріана Грея»), російську поетесу З.Гіппіус, художників Г.Клімта, М.Врубеля, О.Редона, Леопольда фон Захер – Мазоха (1836-1895) автора роману «Венера в хутрі», доктора Зігм.Фрейда, що досліджував вади людської психіки. В російській імперії офіційні кола відносили до декадентів навіть релігійних містиків та філософів, в той час як останні називали декадентами художню бегему, за надмірний, з їх точки зору, естетизм та відверненість від бога.

Найбільш яскравий вираз знайшов символізм у образотворчому мистецтві. Пошуки нових, протилежних реалізму та еклектиці художніх засобів, що відповідали б новому світосприйняттю тривали досить довго. Цікаво прослідкувати їх на прикладі колекції живопису паризького музею Орсе. Музей Орсе (d'Orsay) – унікальна збірка творів французького мистецтва від 1848 по 1914р. в ньому представленні такі течії як реалізм, символізм, імпресіонізм, пост імпресіонізм, стиль АР-НУВО, одне із найбільших зібрань фото та декоративного мистецтва. Розташований у приміщенні колишнього залізничного вокзалу, перетвореного у музей за ініціативою президента Ж. Помпіду (1986р).

В 1856 р. класицист та академік реалізму Енгр пише полотно «Джерело» в

Гюстав Моро Видіння

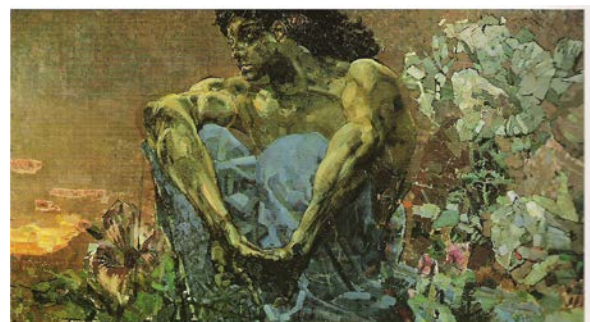
якому зображена оголена дівчина з кувшином, з якого витікає вода. На полотні 1870 р. «Істина» худ. Ж.Лефевра, знову оголена жінка із дзеркалом у руці (саме в ньому, вочевидь, потрібно побачити істину). На картині Г. Моро «Орфей» (1866) молода фракіянка тримає на лірі голову загиблого співця Орфея, знайдену у річці. Настрій картини проникнутий глибокою скорботою, духом смерті. Ще більш містична картина Моро «Видіння» (1876), в якій перед Саломеєю постає в загадковому сяйві відрублена голова Івана Хрестителя. В картинах Пюві де Шаванна (1870), Оділона Редона (1890) постає світ міфічних персонажів, казкових створінь.

Не меншою популярністю ніж французькі символісти, користувались у Європі кінця століття швейцарець А. Бьоклін (« Острів

мертвих», «Битва кентаврів», « Святий гай»), італієць Дж. Сегантіні («Ave Maria», «Альпійський триптих»), німець Ф. Штук («Гріх», «Охоронець Раю»), росіянин М. Врубель (« Царівна лебідь», «Пан», « Демон»).

Символізм став підґрунтям нового «великого стилю», що остаточно сформувався на рубежі віків і швидко поширився по Європі і в США. У кожній країні він мав свої національні особливості і навіть назву – в Німеччині та Австро-Угорщині – Сецесія (Secession або Jugendstyle), в Англії – Modern Style, у Франції – «ART Nouveau» (ар – НУВО), у Росії – стиль модерн. Стилистиці *сецесії або модерну* (сьогодні ці назви найбільш поширені в українській культурології) властиві символічність, декоративність, культ природи, краси, намагання створити образи небуденні, індивідуальні та неповторні.

Форми модерну асиметричні, криволінійні, пластичні, із безкінечними природними варіаціями (стебло рослини, гілки дерева, квіти) антропоморфними

М.Врубель Демон

і зооморфними образами. Серед творців нового стилю архітектори і дизайнери В.Орта (Е.Гімар, А.Ван де Вельде, Ч.Р. – Макінтош, А.Гауді, Ф.Шехтель, А.Муха. Так, Ектор Гімар стилізує металеві

Гімар станція метро в Парижі

решітки, фурнітуру вікон і дверей однієї із станцій паризького метро у вигляді рослин і коріння дерев, а ліхтарі, що освітлюють вхід до станції, нагадують бутони казкових рослин, які звисають з манірно вигнутого стебла. Антоніо Гауді створив у Барселоні цілу низку дивовижних будинків та інтер'єрів, що поєднують у пластичний образ природні

форми і людську фантазію. Подібним є київський «Будинок з химерами»

архітектора В.Городецького, на стінах якого – казкові русалки, що намагаються упіймати у тенета морські чудовиська, велетенські жаби і змії, в інтер'єрах – вісьминоги, що звисають зі стелі.

Г'ауді будинок у Барселоні

Стиль модерн завжди носив суперечливий характер, оскільки пропагував високу духовність в епоху масового буржуазного виробництва і споживання. Відтак, в ньому створювались не тільки високохудожні речі, а величезна кількість другорядних стилізацій, модних предметів широкого вжитку (орнаментика в архітектурі, інтер'єри готелів, ресторанів, реклама, книжкові палітурки, шпалери, одяг). Врешті модерн перетворився на стиль панства, «успішних людей», став сприйматися інтелігенцією з іронією і відразою, а після I Світової війни та революції був осміяний, як буржуазний, і надовго забутий (поступовий процес відродження інтересу до модерну у світі та Україні спостерігається з кінця 1970 рр.).

Городецький будинок з химерами в Києві

До кращих зразків української сецесії належить архітектура Києва, Одеси, Львова, Чернівців, Івано – Франківська, Ужгорода (тут створені цілі ансамблі вулиць, площ, будівель європейського рівня), будинок Полтавського земства (1903-1908) арх. В.Кричевського, інтер'єри якого оформлені в

«українському стилі» художниками С.Васильківським та М.Самокишем, унікальні церкви на козацьких могилах у Берестечку (Волинь) 1911-1914, Пархомівці біля Білої Церкви (1903-1908), Наталіївці на Харківщині (1911), Почаївській лаврі (1912), художні розписи церковних інтер'єрів київської лаврської іконописної майстерні, керованої І.Їжакевичем. В українському живописі найбільш послідовно втілювали риси символізму та сецесії С. Васильківський, К.Костанді, М.Бурачек, А.Маневич, І.Труш, О.Кульчицька, М.Самокиш, Г.Нарбут, О.Новаківський.

Непересічним явищем «на зламі століть» є т.зв. «срібна доба» (серебряний век) російської культури. Термін з'явився у 20-30 рр. ХХ ст. у емігрантських колах в наслідку осмислення багатої культурної спадщини дореволюційного часу, що фатально гинула в радянській тоталітарній державі і ностальгії за втраченими цінностями. У вузькому сенсі, «срібною добою» називають літературу та поезію новітніх течій – символізму (В.Брюсов, А.Белый, К.Бальмонт, О.Блок), акмеїзму (М.Гумільов, А.Ахматова, О.Мандельштам), футуризму (В.Хлебников, О.Кручених), імажинізм (С.Єсенін, М.Ердман), які прийшли на зміну класичній та реалістичній літературі «золотої доби» (О.Пушкін, М.Гоголь, Л.Толстой, Ф.Достоевський, А.Чехов). В широкому розумінні, явищами «срібної доби» слід вважати усі російські культурні феномени кінця ХІХ ст. – початку 1920 рр. принципово протилежні позитивізму і реалізму, соціальній прагматичності і революційності, які мають за основу філософський ідеалізм, містику, символізм, проголошують культ «мистецтва для мистецтва».

Сьогодні інтерес до вивчення культури «срібної доби» у світі значно зростає, різноманітні спецкурси з цієї проблематики читаються на кафедрах славістики усіх країн світу. Загально визнано, що попри всю неоднозначність, суперечність і кризовий стан культури на російському ґрунті йшов найбільш інтенсивний і плідний, порівняно з іншими країнами, пошук нових шляхів духовного розвитку людства. У філософії його вели вже згадувані релігійні містики М.Бердяєв, С.Франк, П.Струве, В.Ільїн, П.Флоренський, Л.Шестов, О.Лосєв, Г.Шпет...у літературі, поезії – десятки, крім згаданих, імен тих, які не втратили актуальності. В мистецтві це, насамперед об'єднання художників під назвою «Мир искусства» (1898) - блискуча плеяда талантів: О.Бенуа, Л.Бакст, С.Дягілев, К.Сомов, І.Грабар, І.Білібін, М.Врубель, Г.Нарбут, М.Добужинський, С.Малютін. Художня спілка «Союз русских художников» (1901) до якої належали понад сто видатних осіб серед яких В.Серов, К.Коровін, М.Періх, М.Нестеров, Ф.Малявін, О.Архипов, А.Васнецов, К.Юон.

Художники об'єднання «Голубая роза» (1907) – В.Борісов – Мусатов, П.Кузнєцов, М.Сар'ян.

В театральному мистецтві корифеями були К.Станіславський та В.Немирович Данченко (Запроваджена Станіславським система навчання і гри акторів досі вважається провідною у світі), В.Комісаржевська, О.Таїров, видатним майстром театральної антрепризи вважають с. Дягілева. У 1909 р. Дягілев розпочав у Парижі – тодішній столиці культурного світу, т.зв. «Російські сезони» - щорічні гастролі музикантів, співаків, артистів балету. До оформлення декорацій запрошував своїх друзів по «Миру искусства», музику писали І.Стравінський, К.Дебюссі, бралась і краща музична класика. На сцені публіка уперше

побачила геніїв балету А.Павлову, Т.Карсавіну, В.Ніжинського, І.Рубінштейн... Це був справжній культурний шок для вишуканої паризької публіки. Гастролі не припиняють ні на рік до самої смерті Дягілева у 1929р.

Неможливо і, напевне, не потрібно перераховувати усі імена, можна лише стверджувати: якщо «золотий вік» був входженням Росії у світовий духовний простір, то «срібна доба» є найвагомим внеском її у світову культуру. Висловлюючи захоплення цією епохою, не обійдемо і її зв'язків з Україною. Потужними центрами срібного віку в Україні є Київ, Одеса, Харків, Вінниця, Полтава де вирували розмаїття навчальних закладів, мистецьких гуртків та об'єднань, виставок, концертів, часописів, критики. У цій атмосфері формувалася, нехай не широкий, але міцний прошарок української інтелігенції. Кожен український інтелігент по різному усвідомлював співвідношення національного та космополітичного, але йому, як непересічній особистості «срібної доби» були притаманні такі риси як європейська освіченість, інтелектуальна свобода, лібералізм. Особлива, та навіть містична роль у «срібній добі» належать Києву. Тут народився, закінчив гімназію, та три курси університету найбільш відомий філософ доби Микола Бердяєв, тут вчилася Анна Ахматова (Горенко), звідси походить Вацлав Ніжинський, якого увесь світ вважав богом танцю, тут саме сестра Вацлава Броніслава вчила майбутнього балетного мага київського гімназиста Сержа Лифаря. Молодий Михайл Булгаков, увібравши в себе дух срібної доби, із своєрідною містикою і трагізмом передав його у київському романі «Біла гвардія» - одному з кращих творів світової літератури, де образ земного «Міста» підноситься до метафори «Града небесного».

XIX ст. породило оригінальні літературно – мистецькі течії, які відбивали сум'яття почуттів, нестабільність тогочасного суспільства.

У суперництві і співпраці митці шукали істину та високе призначення людини. Складні соціальні колізії з надзвичайною силою загострили почуття особистості, індивідуальності, поставили проблему цінності людського життя, індивідуальної свободи і водночас відповідальності людини за долю світу і майбутнє людства. У культурному житті почав визначатися новий рівень історичного синтезу глобалізація людської історії.

Перша світова війна і подальші події XX ст. остаточно підтвердили думки про те, що доля людини, народу, нації нерозривні з долею людства, і пошук шляхів виходу з глобальної кризи все людство повинно шукати спільно. Символічно, що саме в Україні, в Києві, в роки громадянського лихоліття остаточно визріло і сформувалось одне з найбільш яскравих філософських вчень про долю людства – вчення про *ноосферу* В.Вернадського. Людство, на думку вченого, повинно подолати глобальну кризу завершенням еволюції біосфери і входженням у сферу планетарного розуму і душі – ноосферу.

Тема 7. НОВІТНЯ УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XX СТОЛІТТЯ.

1. Українське культурне відродження.
2. Український модернізм.
3. Культура в протистоянні тоталітаризму.

Ключові слова і терміни:	Модернізм, експресіонізм, абстракція, супрематизм, дадаїзм, футуризм, авангард-авангардизм, конструктивізм, розстріляне відродження, соцреалізм, культурна відлига, шістдесятники, конформізм
---------------------------------	---

1. Українське культурне відродження.

На початку XX ст. українська культура розвивається в контексті європейського та світового культурного процесу. Протягом усього XIX ст. зусиллями передової інтелігенції, корифеїв української культури готувався ґрунт для духовного відродження нації, відновлення її державності. В системі української культури на той час означилися практично всі основні ділянки – література, театр і драматургія, мистецтво та архітектура, музика, народна культура і фольклор, започаткований розвиток науки, освіти, преса, книговидавництва.

Блискуча плеяда українських митців XX ст. гідно продовжила працю своїх попередників сформувавши **національне відродження** в надзвичайно складний і суперечливий час. Українське відродження триває принаймні до рубежу 20-30-х років і завершилось трагедією нації та її еліти. В ньому слід виділити три періоди: перший – від початку століття і до революції, другий – доба визвольних змагань (1917–1920), третій – період НЕПу, українізації аж до так званого “розстріляного відродження” (30-і роки XX ст.).

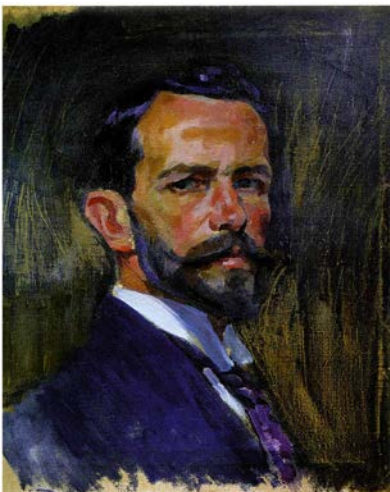
У перший період яскраво позначаються новітні тенденції в розвитку української культури, яка спираючись на фундамент класичних надбань XIX ст. прагне до модернізації і європеїзації. В творчості І.Франка, Л. Українки, М.Коцюбинського, О.Кобилянської, М.Вороного, В.Винниченка очевидне прагнення йти в руслі провідних надбань європейського модернізму – символізму, експресивності, психологізму, суб’єктивізму. За словами І.Франка, нова генерація прагнула “цілком модерним європейським способом зобразити своєрідність життя українського народу”⁶. Поруч з названими, вже досвідченими письменниками, дізнають визнання молоді – М.Яцків, Г.Чупринка, М.Філянський, Б.Лепкий, М.Рильський, П.Тичина та ін.

Яскраві особистості європейського рівня постають у цей час в українському мистецтві. Високий артистизм і символічна манера притаманні творчості Олени Кульчицької (1877–1967). Вихованка віденської художньої

⁶ Цит. з кн. ”Історія української літератури XX ст. Кн.1. К.,1993.с.10.

школи, вона прекрасно володіла технікою олійного живопису, гравюри та офорту.

Імпресіонізм притаманний творчій манері Івана Труша (1869 – 1941), картини якого здебільшого присвячені природі та людям Закарпаття. До золотого фонду українського мистецтва увійшли роботи Олекси Новаківського (1872 – 1935) однаково майстерні в стилях сецесії, імпресіонізму та експресії. Центральною постаттю в мистецтві початку XX ст. є, безумовно, Олександр Мурашко (1875 – 1919). Глибоко засвоївши традицію реалізму, про що говорить перша його відома картина “Похорон Кошового”(1900), художник в подальшому скористався всіма досягненнями сучасних європейських художніх шкіл.

О. Мурашко Автопортрет

Виставки О. Мурашка з успіхом проходили у Парижі, Мюнхені, Петербурзі. З 1907 р. Мурашко живе і працює у Києві, в роки революції докладає великих зусиль до згуртування національних художніх сил, у 1919 р. він був обраний ректором української академії мистецтв, однак трагічно загинув від рук надісланого вбивці. В Українському національному художньому музеї зберігається чималий доробок творчості митця.

Почесне місце в історії українського мистецтва посідають брати Федір та Василь Кричевські. Федір Кричевський (1879 – 1947) свій великий талант художника монументаліста втілював у створення народних образів. Картини “Наречена”(1910), “Три віки”(1913) стали символами вроди та духовної краси української жінки. Василь Кричевський плідно працював як архітектор (будинок Полтавського земства, 1903), театральний художник, графік, оформлювач мистецьких видань (Ілюстрована історія України, 1913).

Одним із найталановитіших графіків Європи всього XX ст. можна без перебільшення назвати Георгія Нарбута (1886 – 1920). Оформлені ним ілюстровані видання (книжки для дітей, мистецькі альбоми, поетичні збірки) сьогодні цінуються як музейні раритети. Нарбут видається чи не єдиним художником України який найбільш плідно працював в буремні роки війни та революції, ним створена унікальна ілюстрована українська абетка, ілюстрації до “Енеїди” Котляревського, здійснені графічні ескізи втілені у першій українській гривні, він є творцем українського національного стилю у графіці.

Г. Нарбут.
Архитектура фантазія. 1919.

Графічні композиції Георгія Нарбута

Г. Нарбут був також ректором Української академії мистецтв 1918р. Художник помер у віці 35 років після захворювання на тиф. В роки радянської влади творчість Нарбута замовчувалася, його меморіальна дошка лише зовсім недавно з'явилась на будівлі ректорату Київського національного університету, де він працював.

Піднесення охоплює також сферу українського музичного та театрального мистецтва. В 1904 р. М. Лисенко започатковує у Києві музично-драматичну школу, з 1907 в Києві починає діяти перший стаціонарний український театр М.Садовського, в 1915р. організовується

Товариство українських акторів, діють численні театри і трупи як в Наддніпрянській Україні так і в Галичині, які опановують світову драматургічну класику, звертаються до п'єс сучасних європейських авторів.

Зразки зрілого національного стилю в музиці що поєднує класику і сучасність демонструють молоді композитори М.Леонтович, К.Стеценко, Я.Степовий, О.Кошиць.

Могутнім поштовхом до розквіту національної свідомості і культури були ті демократичні процеси що стали здійснюватись після російської революції 1905р. Скасування заборони на український друк, свободу слова і політичної діяльності призвели до створення великої кількості газет і часописів, що друкували матеріали з питань культури, літературні і публіцистичні твори, доносили до широкого українського загалу творчість еліти. Найвпливовіша її когорта згуртувалася навколо тижневика "Украинский вестник", що видавали з 1906 р. українські депутати Думи. Серед співробітників тижневика були М.Грушевський, Д.Багалій, М.Туган-Барановський, Д.Дорошенко, М.Могилянський, О.Русов та ін. У 1912-1917 рр. У Москві виходив місячник "Украинская жизнь" під редакцією О. Саліковського та С. Петлюри, участь в якому брали М.Грушевський, В.Винниченко, С.Єфремов, М.Сумцов, В.Липинський, Ф.Корш та ін.

Отже вже напередодні української революції спостерігається бурхливий процес розвитку української культури, що може бути схарактеризований як її раннє відродження.

Природньо, що в добу **визвольних змагань** 1917-1920 рр. значна частина української інтелігенції і освічені верстви суспільства пов'язували свої надії на національне і культурне відродження з діяльністю українських урядів Центральної Ради, гетьманату та Директорії, в складі яких було багато добре знаних діячів культури та науки. Попри всю суперечливість своєї політики саме ці уряди зробили найбільш вагомий внесок в розвиток української культури в добу лихоліття.

Йдеться насамперед про широку програму розвитку національної освіти і науки. Вже в березні 1917р. при сприянні уряду Центральної Ради в Києві було відкрито Українську гімназію ім. Т.Г.Шевченка та 2-у Кирило-Мефодіївську гімназію. Була створена Українська педагогічна академія, відкрито Київський державний український університет (вересень 1918), в жовтні того ж року – Український університет у Кам'янці Подільському. Генеральний секретаріат освіти вживав енергійних заходів для переведення шкіл на українську мову навчання, в різних містах України створено понад 80 українських гімназій.

В період гетьманату, в листопаді 1918р. була заснована Українська академія наук, що розпочала свою діяльність у лютому наступного року. Академію очолив видатний вчений В.Вернадський, у трьох її відділах (історико-філологічному, фізико-математичному та соціально-економічному) незважаючи на великі труднощі воєнного часу плідно і самовіддано працювали видатні вчені історик Д.Багалій, економіст М.Птуха (у 30-х роках він був завідувачем кафедри інженерно-економічного факультету інституту харчової промисловості, увільнений в період репресій), математики Д.Граве, Г.Пфейфер, мікробіолог Д.Заболотний, ботаніки О.Фомін та В.Липський, філолог А.Кримський, археолог і етнограф М.Біляшівський, літературознавець С.Єфремов та ін. В серпні 1918р. була створена національна бібліотека Української держави, на початку листопада – Українська державна академія мистецтв, Державна археологічна комісія, Державний архів.

Широкого розвитку в добу визвольних змагань набула преса та видавнича діяльність. Протягом 1917р. виникло 78 видавництв, у 1918 їх налічувалось 104, ініціативу створення видавництв брали на себе місцеві органи при “Просвітах” та громадських організаціях. Газети в Україні виходили не тільки в губернських але й у багатьох повітових центрах. Всього в Україні у 1917р. діяло 106 друкованих видань, а у 1918 - 212.⁷

В історичній та культурологічній літературі іноді дебатується питання про те, якому уряду належить більший внесок в справу культури, на чий бік більше схилялись діячі українського відродження в тих надзвичайно заплутаних і складних обставинах. На нашу думку, в роки революції і громадянської війни справжня інтелектуальна еліта України обирала не стільки шлях служіння

⁷ Історія Української літератури XXст. Кн.1.К.,1993.с.76.

владі, скільки власній совісті, моралі, врешті – служіння народові. Саме ця інтелігенція була головним рушієм національно-культурної творчості. Втім треба визнати що в роки революції вже чітко позначились та тріщина розлому української духовної еліти, яка врешті стала однією з головних причин загибелі українського ренесансу. Інтелігенція часів революції змушена була робити вибір між загальнолюдським і класовим, ліберальним і революційним, національним і соціальним. Трагічність цього вибору в той час усвідомлювалась по-різному. Частина старої демократичної інтелігенції опинилась в політичній еміграції за кордоном. Змушені були емігрувати О. Олесь, М. Вороний, М. Садовський, В. Щербаківський, М. Грушевський, В. Винниченко, Є. Чикаленко, Д. Антонович та багато інших. Чимало творчих діячів обрали позицію формальної лояльності до радянської влади, використовуючи найменшу можливість служити народові на ниві культури. Значна частина молодшої революційно настроєної інтелігенції, сприймала революцію як величний акт оновлення світу і майже без вагань віддавала їй свій талант вірячи у світле майбутнє.

На початку 20-х років, коли розпочинається власне останній найбільш трагічний період українського відродження, ситуація в суспільстві і культурі мало ким сприймалась як трагічна і небезпечна.

В суспільстві та серед інтелігенції панували скоріше настрої оптимізму та надії пов'язані з певною лібералізацією режиму на початку НЕПу. Цього оптимізму надавала і політика українізації що почала проводитись з ініціативи партійно-радянського керівництва з 1923р. Українізація, як показує її досвід та історія, була пошуком шляхів взаємин тоталітарної влади, що відчувала в той час свою міжнародну ізоляцію та культурну посередність із суспільством та інтелігенцією. Влада не могла не рахуватись із чинниками могутнього культурно-національного піднесення початку століття та періоду революції, прагнула завоювати довіру переважної більшості українського населення яку становило селянство, зліквідувати протиріччя між російськомовними робітниками та русифікованим партапаратом з одного боку та українським селянином та інтелігентом з іншого. Історія містить численні факти позитивних зрушень на ниві розвитку української освіти, видавництва, літератури, преси, розвитку мови, переходу установ на українське діловодство тощо. Однак треба підкреслити, що від початку і до кінця свого проведення (середина 30-х) ця політична кампанія слугувала для більшовиків переважно прагматичним цілям. Освіта і виховання переводились виключно на комуністичні рейки, література та преса пропагувала здебільшого інтернаціоналізм та комунізм, з класики відбирались насамперед революційні демократи та народники. Однак незважаючи на свою суперечливість українізація стала фундаментом подальшого розвитку українського національного відродження 20-х – початку 30-х років бо на її ниві самовіддано і щиро працювали видатні особистості української культури різних політичних поглядів.

Українське відродження 20-х років знайшло найбільш значний прояв в літературі. Велика кількість талановитої молоді, переважно вихідці з села, подалась в літературу намагаючись виразити в мистецтві слова своє захоплення

романтикою революції та будівництва соціалізму. Створена у 1922р. спілка селянських письменників “Плуг”, активістами якої були А. Головка, О. Копиленко, П. Панч, В. Минко, налічувала сотні людей. Спілка пролетарських письменників “Гарт” (1923) до якої входили В. Еллан-Блакитний, М. Йогансен, В. Сосюра, П. Тичина та інші, як і об’єднання “Молодняк” куди входили письменники комсомольці характеризуються переважно політизацією творчості їх членів, хоч в надрах цих об’єднань формувався талант багатьох справжніх митців. Одне з найбільш видатних літературних об’єднань 20-х років – ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури). На думку ініціатора цього об’єднання М.Хвильового, воно повинно стати справжньою лабораторією професійної майстерності та вільної творчості, поєднуючи ідеали комунізму з принципами гуманізму. Спілка мислилась як альтернатива масовим і надто підпорядкованим офіційним організаціям. До її складу увійшла дійсно блискуча плеяда літераторів серед яких М. Куліш, М. Бажан, М. Йогансен, П. Тичина, П. Панч, Ю. Смолич, О. Досвітній, Г. Епик та ін.

Особливе місце в українській літературі відродження належить об’єднанню **неокласиків** на чолі з М. Зеровим, до якого увійшли М. Драй-Хмара, М. Рильський, О. Бургардт. Неокласики були найменш заангажованими

ВАПЛІТЕ. Сидять (зліва направо): Павло Тичина, Микола Хвильовий, Микола Куліш, Олекса Слісаренко, Майк Йогансен, Гордій Коцюба, Петро Панч, Аркадій Любченко. Стоять (зліва направо): Михайло Майський, Григорій Епик, Олександр Копиленко, Іван Сенченко, Павло Іванов, Юрій Смолич, Олесь Досвітній, Іван Дніпровський (Харків, 1926; із фондів Харківського літературного музею)

в радянській дійсності. В їх творчості відсутні революційні і соціальні мотиви, тема пролетаріату, ігнорують вони і модерні засоби виразу, цілком віддаючи

перевагу класичній поезії античної доби, а також французького символізму і парнасу. Метою Зерова та його друзів було піднести рівень українського слова до кращих світових зразків, що з особливою майстерністю зробив у своїй творчості Максим Рильський.

Постать Миколи Зерова (1890 – 1937, чи 1941) потребує окремої оцінки як одна з самих світлих і трагічних в українському відродженні. Він народився на Полтавщині, вчився в Охтирській гімназії, після закінчення якої вступає на історико-філологічний факультет Київського університету. Вже в студентські роки заявив себе як кваліфікований науковець і дослідник, бере активну участь в роботі української студентської громади. В добу революції Зеров займається громадською діяльністю, публіцистикою, пише вірші, викладає. Велике враження на нього справляє спілкування з М.Коцюбинським, дружба з Г.Нарбутом. Обізнаність в питаннях світової і української культури, могутній інтелект, талант оратора Зерова буквально вражали сучасників. На його лекції з історії української літератури які він читав у вищих навчальних закладах приходили студенти різних курсів і різних ВУЗів. У 1924р. була надрукована збірка поезій “Камена” вишукана мова якої в поєднанні з філософічністю і класичною простотою нагадує поезію давньоримських авторів. У 1925-1926рр. бере участь у багатьох літературних вечорах та дискусіях, полемізуючи у пресі Зеров із властивим йому талантом, переконливо доводить різним “пролетарським” критикам, що література не повинна бути суто класовою, ідеологізованою, примітивною, кон’юнктурною. В ній від груповщини треба переходити до вільного вияву особистості і таланту.

Намагався піднести рівень українського слова до кращих світових зразків і Максим Рильський (1895 – 1964). Він увійшов до анналів української літератури як тонкий лірик, прекрасний перекладач, фольклорист.

У 20-х роках в Україні плідно діяло багато інших літературних об’єднань та гуртків які проклали дорогу в літературу талановитим письменникам В. Антоненку-Давидовичу, М. Івченку, Г. Косинці, В. Підмогильному, Є. Плужнику, Д. Фальківському та ін.

В двадцяті роки завершується процес формування української національної науки. Її центром стала ВУАН (Всеукраїнська академія наук, 1921р.) до керівного складу якої увійшла більшість вчених Української академії доби визвольних змагань. Були створені місцеві філії академії, пізніше перетворені в наукові інститути. Після повернення з еміграції у 1924 р. академіка М. Грушевського наукова робота особливо гуманітарних підрозділів значно поживалась, стали постійно видаватись наукові збірники історичної секції, створена науково-дослідна кафедра історії України, водночас видатний вчений продовжував працювати над фундаментальними працями “Історія України –

Будівля ВУАН у Києві (нині філія НБУ)

Русі” та “Історія Української літератури”. Завдяки невтомній праці науковців, українська наука дізнає світового визнання, стає невід’ємною ланкою всієї національної культури.

2. Український модернізм.

При розгляді проблем культури ХХ ст. неможливо оминати таке явище як модернізм. На думку більшості дослідників модернізм був і залишається головним феноменом культури століття, що справив вирішальний вплив на хід усіх її процесів. Питання про український модернізм досі залишається актуальним, дискусійним і не до кінця вивченим. Саме через модернізм українська духовна еліта намагалася встановити зв'язок із світовим культурним процесом, стати, за висловом Хвильового «психологічною європою». Модернізм був проявом здатності суспільства до світових інновацій, претензією йти в авангарді світового прогресу. Не дивно, що доля модернізму і модерністів в тоталітарній країні виявилась надзвичайно складною і трагічною.

Термін **модернізм** (від франц. *moderne* — сучасний) використовується більшістю дослідників для позначення як періоду культури, так і сукупності новітніх течій в культурі, що існували з кінця ХІХ ст. принаймні до 50 - 60 рр. ХХ ст. (хронологічно його розміщують між імпресіонізмом та постмодерном). Вже на початку ХХ ст. модернізм починає відтісняти на периферію такі художні течії і стилі, як символізм, модерн (сецесію), неокласику і стає провідною течією в художній культурі ряду Європейських країн (Франція, Італія, Німеччина, Росія). Справжнім розквітом модернізму стали 20 - 30 роки, коли він поширився за межі Європи, насамперед в США. Форми і прийоми модернізму до сьогодні характерні для творчості багатьох митців.

Філософія модернізму базується на ідеях про неможливість пізнання і відтворення сучасного світу засобами класичної культури. Відкидаючи реалізм, демократизм, гуманізм, модернізм вдавався до новітніх філософських вчень про ірраціоналістичний волюнтаризм Ф. Ніцше (1844-1900), інтуїтивізм А. Бергсона (1859 - 1941), психоаналіз З. Фрейда (1856 - 1939), екзистенціалізм Ж.-П.Сартра (1905 - 1980) та А. Камю (1913 - 1960).

Найсуттєвішими положеннями філософії модернізму є:

- визнання глухого кута, в якому опинилось людство у результаті бурхливого розвитку цивілізації;
- криза традиційних цінностей і поглядів на світ;
- складнощі та суперечливий характер взаємин людини з навколишнім світом (світ або непізнаний, або пізнається лише інтуїтивно, несвідомо);
- визнання самотності людини, її відчуженості від світу, замкненості в колі своїх фантазій, як у “Башті із слонової кістки”.

Світоглядні засади модернізму формувались і поширювались в період європейської духовної кризи рубежу ХІХ – ХХ ст. Відомі філософи і письменники того часу Ф. Достоевський, Ф. Ніцше, Л. Толстой, О. Шпенглер, В. Вернадський та ін. писали про загострення конфлікту між культурою і цивілізацією, свідчили про зростання мілітаризму, націоналізму і шовінізму, засуджували культ сили, владу грошей і розпусти. Неспроможність

«цивілізованого» світу запобігти трагедії Першої і Другої світових війн лише збільшувала ряди прибічників модернізму.

Найбільш характерний вияв знайшов модернізм в мистецькій течії **експресіонізму** (від франц. *expression* – виразність). Його витoki відносять до творчості голландського художника Вінсента ван Гога (1853 – 1890). В картинах художника порушувались закони класики – перспектива, об'ємність, врівноваженість. Вони були надмірно трагічними, сповненими болем і емоціями («Автопортрет з відрізаним вухом»).

Ван Гог Автопортрет

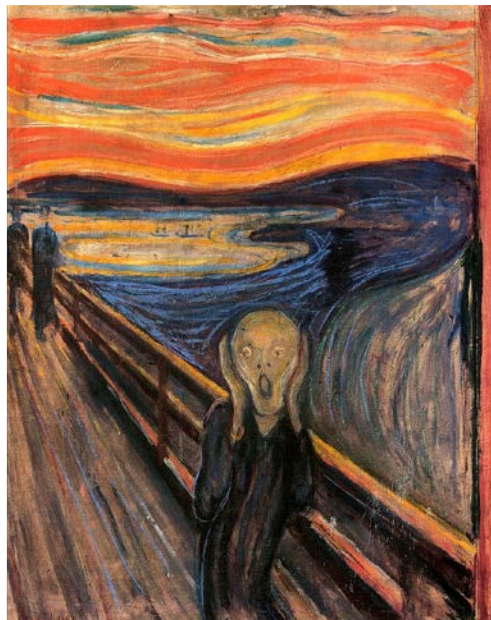
Першим мистецьким об'єднанням експресіоністів стала група «Міст», що виникла у 1905 р. в Дрездені (Е. Кірхнер, Е. Хеккель, Е. Нольде та ін.). У центрі їх уваги, як відзначав один із дослідників, «серце людини роздирте байдужістю і бездушністю світу, контрастами матеріального і духовного». Великою силою експресії пройнята картина норвезького художника Е. Мунка (1863 – 1944) «Крик».

В 20-х роках модернізм стає

найвпливовішим фактором світового художнього процесу. В творчості митців ще більш загострюються соціальні мотиви, наростає протест проти насильства, війни та мілітаризму, створюються образи сповнені трагізму, суперечності, експресії та гострого сарказму. В літературі цього часу найповніше ці риси виражені у романах Ф.Кафки, Дж. Джойса, поезії Еліота, в музиці – творчість І. Стравінського, Д. Шостаковича, А. Шенберга, А. Вебера, А. Берга та ін.

Варто назвати ще декілька течій модернізму, що мали в Україні своїх прибічників і послідовників.

Протягом всього ХХ століття культура модернізму тяжіла до **абстракції** (від лат. *abstractio* — далеке від дійсності), тобто до відсторонення художніх образів від конкретного сюжету, образу, об'єкта. Абстрактним є будь-яке мистецтво, що не містить в собі жодного нагадування на дійсність, на предмет. Тому його подекуди називають безпредметним, нефігуративним. Розвиток абстрактного мистецтва був відображенням тенденції відчуження митця ХХ ст. від дійсності,

Ед. Мунк Крик

неприйняття її реалій. “Що жакливішим стає світ, то абстрактнішим стає мистецтво”, — писав художник П. Клеє.

Серед фундаторів абстракціонізму називають імена росіян В. Кандинського (1866 - 1944), та К. Малевича (1878 - 1935), а також нідерландця П. Мондріана (1872 - 1944).

Казимір Малевич був справжнім революціонером у мистецтві. В поширенні абстракції він вбачав необхідність рішучого розриву зі старим світом, утвердження нового справедливого суспільства. У 1915 р. на виставці у Петрограді художник вперше продемонстрував серію полотен, що являли собою комбінації найпростіших геометричних фігур, серед них знаменитий “Чорний квадрат”. Цей напрям у мистецтві живопису К. Малевич назвав **супрематизмом** (від лат. *supremus* — найвищий), тобто перевищенням над усіма попередніми художніми стилями і видами живопису. Супрематизм, за Малевичем, це остаточний розрив живопису із зображенням реального світу, яке є лише поверховим знанням. На думку К. Малевича, всі зусилля потрібно зосередити на кольорі, формі, фактурі, русі. “Коли зникне звичка бачити в картинах куточки природи, мадонн та безсоромних венер, тоді тільки побачимо чисто живописний витвір” - писав художник в одному із своїх маніфестів. “Чорний квадрат” був символом кінця старого предметно-натурального і першим кроком до нового мистецтва.

К.Малевич Супрематична

композиція

Експресивність і абстракція були властиві творчості славетного модерніста ХХ ст. іспанця Пабло Пікассо. Він був справжнім жонглером модерністських експериментів. Знаменитим його зробили полотна в стилі **кубізму**. Спотворюючи реальність художник розбирає її на сотні уламків, а потім знову збирає, змінюючи кути і нахили. Найвідомішим твором художника стала “Герніка” (1937 р.), присвячена загибелі однойменного містечка в Іспанії під час фашистського бомбардування. Гігантське полотно (3,5 x 8 м) є ніби чорно-білим колажем, зліпленим з уламків окремих предметів — кінської голови з вищиреними зубами, частин людського тіла, рук, простягнутих до неба у благанні порятунку, ліхтаря, що хитається над усім цим мороком. Всі закони класичного, реалістичного мистецтва порушені в цій картині, але мало в світі творів, в яких із подібною силою правди відтворена людська трагедія.

Пікассо Герніка

Події I світової війни і повоєнного часу сприяли формуванню такої літературної і художньої течії модернізму, як **дадаїзм**, що виникла одночасно у Швейцарії, Франції та США і проіснувала з

1915 по 1923 р. На думку теоретика цього руху, румунського письменника Т. Тцара поняття “дадаїст” означає абсурдність, слово *dada* знайдене ним у словнику з французької — “дитячий коник або дитяче лопотання — “так-так”. Дадаїзм, що виріс із загального невдоволення буржуазним суспільством, насміхався над буржуазністю, намагався зруйнувати її основи та повністю вивільнити особистість. Ця течія відображала розгубленість інтелігенції часів війни, кризу її художнього мислення. Дадаїзм проголошував антиестетизм та ірраціоналізм, спонтанність та стихійність творчості.

Сюрреалізм (від франц. *surrealisme* — надреалізм), що виник у Франції та США у 20-х роках, був розвитком ідей дадаїстів. У художній творчості, за висловом А. Бретона, він проголошував “чистий фізичний автоматизм, за допомогою якого ми намагаємось виразити у слові або живописі істинну функцію думки. Ця думка продиктована відсутністю всякого контролю з боку розуму і перебуває за межами всіх естетичних і моральних норм”.

Провідними сюрреалістами вважаються кінорежисер Луїс Бунюель та художник Сальвадор Далі (1904 - 1989).

Сальвадор Далі Передчуття громадянської війни

Але найбільший вплив на модерністів в Україні справив італійський **футуризм** (від лат. *futurum* - майбутнє). Для нього характерне захоплення технікою, урбанізмом, намагання передати динаміку руху.

В історії модернізму ХХ ст. значне місце належить такому явищу, як **авангард**. До авангарду (від фр. *avant garde* — передовий загін) можуть бути віднесені художні течії модернізму, які декларують найрішучіший розрив із цінностями попередньої культури, активно і навіть агресивно пропагують свої погляди, вдаються до епатажу, акцій протесту, поєднують мистецьку

діяльність з необхідністю соціального переустрою тощо.

Авангардистськими були численні течії модернізму, але поняття авангард як окреме самостійне художнє явище закріпилось лише за художніми угрупованнями Росії та Радянського Союзу, що діяли у 1910 — середині 1930 рр., відомими в світі донедавна як «російський авангард». Наприкінці ХХ ст. французький мистецтвознавець В. Маркаде прийшла до висновку, що колискою російського авангарду можна вважати Україну. Адже саме в Києві та Одесі у 1910 році відбулися перші виставки авангардистів, тут пройшли ранні роки і сформувались художні смаки метрів авангарду К. Малевича, В. Татліна, братів В. та Д. Бурлюків та ін. Термін «український авангард» сьогодні вже не викликає подиву, дослідники відзначають яскравість і непересічність цього явища, що несе в собі відбиток національної культури та європейського досвіду.

На початку століття в Києві зароджується феномен творчості Олександра Архипенка (1887 – 1964)⁸. Закінчивши рисувальну школу О.Мурашка майстер

О.Архипенко Танок (скульптура)

у 1908 р. приїздить до Парижа, а згодом до Нью-Йорку де здобуває всесвітню славу скульптора кубіста. У своїх спогадах Архипенко згадував яке неповторне враження на всю його творчість справили пам'ятки рідного міста, скіфські кам'яні ідоли в університетському ботанічному саду, мистецтво українського бароко. Найвизначнішими постатями українського авангарду були також Олександр Богомазов (1880 – 1930), що започаткував в Україні мистецьку течію кубофутуризм, Василь Єрмилов (1894 – 1967), Віктор Пальмов, Олександра Екстер (1882 – 1949). Екстер, зокрема, вважали своєю наставницею численні митці і угруповання авангардистів як України так і Росії. Вона вчилася і викладала в Києві, Москві, жила у Франції та Італії, підтримувала дружні творчі стосунки з Пікассо, Браком, Г. Аполінером.

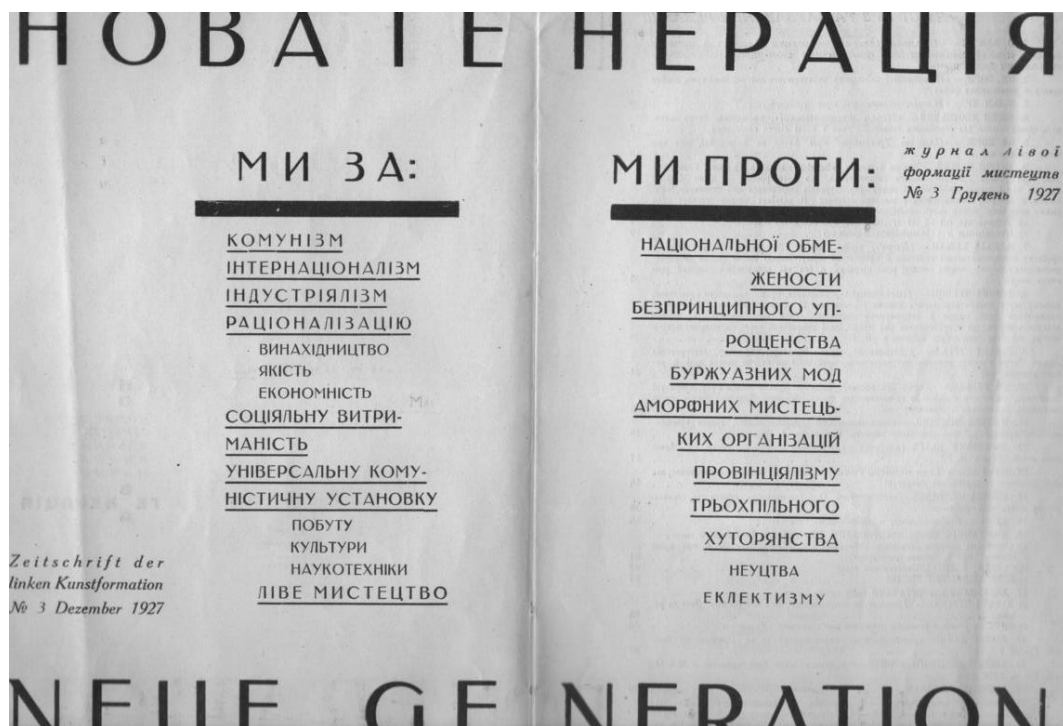
В. Пальмов В селі (об'їжджають коня)

Течію авангардизму в українській літературі 20-х років найбільш яскраво репрезентували футуристи на чолі з М.Семенком. До її лав в різний час входили поети О.Слісаренко, М.Терещенко, Гео Шкурупій, М.Бажан, В.Поліщук, критик В.Коряк. Пропагуючи урбанізацію культури, захоплюючись

технікою і виробництвом, бажаючи втілити ритм сучасної епохи у відповідні нові поетичні форми, футуристи нерідко вдавались до штукарства і деструктивності, інколи войовничо нападали на прихильників традиційних

⁸ В Радянський час творчість Архипенка була практично невідома українському загалу. У 1989 р. з'явилась невеличка книжечка-альбом, в якому В. Коротич розповів про нашого земляка. У 2008-2009 рр. скульптури Архипенка з колекцій українських меценатів були представлені на виставках в Українському домі та Мистецькому арсеналі.

художніх течій. Творче і політичне кредо футуристів було винесене на першу сторінку редактованого М.Семенком у 1927-30 рр. журналу “лівої формації мистецтв” “Нова генерація”: “Ми за: комунізм, інтернаціоналізм, індустріалізм, раціоналізацію, універсальну комуністичну установку побуту, культури, наукотехніки. Ми проти: національної обмеженості, буржуазних мод, аморфних мистецьких організацій, провінціалізму, трьохпільного хуторянства (неуцтва, еклектизму).” За свідченнями сучасників Семенко був “фігурою доби”. Його епатуючі виступи і вчинки (у 1924р. він видав збірник своїх поезій під назвою “Кобзар”, відповівши на закиди: “то був “Кобзар” однієї епохи: а це – іншої”), публікації на сторінках “Нової генерації” творів європейського і українського літературно-мистецького авангарду, були характерними ознаками творчої атмосфери того суперечливого часу.

Титульні сторінки журналу Нова Генерація

“Поворотом до Європи” оголошує головний напрям своєї творчої діяльності видатний режисер-новатор Лесь Курбас. В створеному ним “Молодому театрі” (1916р.) ведеться інтенсивний пошук нових експресивних засобів сценічної дії яка б відбивала ритм сучасної епохи. Першою значною режисерською роботою Курбаса стала вистава “Цар Едіп” (1918р.), дія якої пронизана могутньою трагедійною напругою та динамікою. Неабияким новаторством відрізнялась постановка “Тайдамаків”(1920) за Т.Шевченком, де вперше в українському театрі реалізується авангардистська сценографія, вводиться пантоміма, партії хору.

Створений у 1922р. театр “Березіль” був втіленням вимріяного Курбасом мистецького об’єднання, зорієнтованого на світову естетику, інтелектуалізм, активну участь в оновленні культури. Театр згуртував і підніс до вершин

світового рівня майстерність блискучої плеяди українських акторів А.Бучми, Й.Гірняка, Н.Ужвій, М.Крушельницького, О.Добровольської, І.Мар'яненко та ін. Велику увагу в репертуарі театр приділяв драматургії М.Куліша. П'єси "Народний малахій"(1928), «Мина Мазайло» (1928-1930), «Патетична соната» (1929) були безпрецедентним явищем в культурі радянського часу, бо в них з особливою гостротою визначалось головне протиріччя епохи, конфлікт між одвічними законами людської моралі і практикою жорстокого тоталітаризму. Герої Куліша втрачають свою душу, спотворюються і гинуть під тиском революційного фанатизму.

З середини двадцятих років українська тематика починає визначати розвиток кінематографу, який у цей час переживає період розквіту. Найпотужнішими були центри кіновиробництва в Одесі, Києві, Харкові; видатними творцями українського кіно були режисери О. Курбас, І. Кавалерідзе, П. Чардинін, Д. Вертов, О. Довженко, оператор Д. Демуцький, актори А. Бучма, Н. Ужвій, художники В. Кричевський, В. Меллер. Фільми О. Довженка (1894-1956) "Звенигора"(1928), "Арсенал"(1929), "Земля"(1930), "Іван"(1932) віднесені до шедеврів світового кіно, їх новаторська мова поєднує поезику і гуманізм з яскравою експресією.

Модернізм був провідною течією в розвитку українського образотворчого мистецтва 20-х р.р. Серед майстрів, що торували шляхи від минулого у майбутнє, особлива роль належить Михайлові Бойчуку (1882 – 1937). Він переосмислює художні надбання давніх культур, найновіші відкриття авангарду, сплавлює їх з традицією українського іконопису, народного примітиву.

Михайло Бойчук (фото)

Образи художника ніби звільнені від вантажу цивілізації, прості і наївні, але надзвичайно щирі і переконливі. Разом з учнями і послідовниками – братом Тимофієм, В. Седляром, О. Павленко, М. Рокицьким, М. Юнак та ін., яких називали *бойчукістами*, майстер здійснює спробу створення національного художнього монументального стилю, виконує великі фрескові розписи громадських споруд в Одесі та Харкові, очолює майстерню монументального мистецтва в київському

М.Рокицький Біля яблуні

художньому інституті.

Радикальніший напрям творчості обрали В. Меллер, брати В. і Г.Стенберги, А. Петрицький. В живописі, графіці, сценографії вони віддавали перевагу **конструктивізму**. Ця течія модернізму прагнула до практичного втілення ідей створення нового середовища людського буття в епоху панування техніки.

Згідно з гаслом конструктивістів «функція породжує форму», мистецтво повинно облишити емоції і прикраси, бути простим, економним, здатним до тиражування. Найкраще це вдалось втілити у театральній, книжковій та журнальній графіці. Неперевершеним майстром цієї справи був Анатоль

Петрицький: портрети Шумського та Курбаса (не збереглися)

Петрицький (1895 – 1964). Він створив численні сценічні декорації театральних вистав, ескізи костюмів, що вражають вишуканістю кольорів і стильною геометрією елементів, був автором дизайну книжок та плакатів. У 1928 – 1930 рр. створив унікальну галерею живописних і графічних портретів своїх сучасників. В роки репресій більшість робіт були знищені, бо опинились в ГУЛАГі портретовані на них особи.

В конструктивістській книжковій графіці українських майстрів геометрична абстракція поєднується з новою організацією текстового набору, новими шрифтами, доцільним застосуванням образних можливостей друкарських елементів. Гортаючи сьогодні сторінки раритетних друків того часу, по справжньому відчуваєш подих епохи.

В УСРР, як тоді називали Україну, епоха конструктивізму припадає на часи НЕПу, період нових надій, сподівань, віри в майбутнє, коли все нове сприймалося з ентузіазмом і захватом – життя буяло, і хоч було голодно і холодно, але енергія оновлення запалювала всіх жадобою дії. Як писав у 1926 році в листі своєму «французькому другові» Микола Хвильовий: «Країна сумних пісень і дикої «малоросійської» азіатчини виходить на новий шлях великих дерзань.., бурі і натиску і провансалець (українець) поспішає на світову дорогу з усмішкою арлекіна й з буйством безсмертного Бомарше...»

Найпомітніший слід залишив конструктивізм в українській архітектурі. Функціональність і економність якнайкраще відповідала «можливостям»

молодої країни вести промислове будівництво, здійснювати широко задекларовані програми зведення житла та закладів соцкультпобуту.

Насправді епохальним проектом стало будівництво в 1927 – 1933 рр. Дніпрогесу ім. Леніна. У конкурсі на найкращий проект найпотужнішої у Європі гідроелектростанції перемогла група конструктивістів (В. Веснін, М. Коллі, Г. Орлов, С. Андрієвський). Споруди водопідйомної греблі, що пружною дугою в 760 метрів охопила береги Дніпра, гігантського машинного залу та шлюзу були виразом нездоланної людської сили, здатної побороти стихію, знаменням нової комуністичної ери.

Численні конструктивістські споруди визначили нове обличчя Харкова – першої столиці Радянської України. Це, зокрема, палац культури залізничників – найбільший в СРСР робітничий клуб (1928 – 1932, арх. А. Дмитрієв),

Держпром у Харкові

гуртожиток «Гігант» тракторного заводу (1926 р.), але перше місце по праву належить будинку Держпрому (1925-1929, арх. С. Серафимов, С. Кравець, М. Фельгер). Загальна площа його приміщень 347 тис. кв.м. Попри велетенські розміри, аскетизм та монументальність, Держпром заворожує нас геометричним ритмом, динамікою і легкістю. Французький письменник Анрі Барбюс в своїй статті в журналі «Монд» назвав його «будинком-гора».

В конструктивістському стилі побудовані також київські кінофабрика (1926 – 1929, арх. В. Риков), палац культури заводу «Більшовик» (1931 – 1934, арх. Л. Мойсевич), кооперативний будинок «Лікар» (1928 – 1930, арх. П. Альошин). Остання споруда, чудовий, але ледь не поодинокий приклад втілення в радянській республіці теорій будівництва зручного та комфортного приватного помешкання, будинку «як машини для життя» за висловом теоретика функціоналізму Ле Корбюзьє.

Цікаво відмітити, що в той самий час, коли в СРСР конструктивісти зводили переважно робочі клуби, гуртожитки, інші громадські заклади на Заході, зокрема у Львові, Станіславові (Івано-Франківську) цілі райони забудовувались конструктивістськими «люксовими» будинками та особняками приватних осіб.

Будинок кооперативу «Лікар» у Києві

Яскравим явищем українського конструктивізму у скульптурі є творчість Івана Кавалерідзе. До кращих його робіт належать пам'ятники Г. Сковороді у Лохвиці (1922), Т. Шевченкові у Ромнах (1918) та Полтаві (1925), Артему (Ф. Сергєєву) у Бахмуті та Святогорську (1923-1924).

І. Кавалерідзе Пам'ятник Шевченку в Полтаві

Унікальність творчої манери Кавалерідзе - у поєднанні реалістичної, класичної традиції, якою він, як вихованець петербурзької академії мистецтв, блискуче володів, з формами кубізму і абстракції. Велетенський (заввишки 15 метрів) пам'ятник Артему у Бахмуті, нажаль, знищений під час гітлерівської окупації, від часу свого створення і донині залишається предметом гарячих дискусій.

Виразність статуї, сповненої експресії, могутня патетика

закличного жесту піднятої вгору руки, єдність фігури і п'єдесталу, не мали аналогів в радянській скульптурі, це, безумовно, явище світового порядку.

І.Кавалерідзе Пам'ятник

Артему у Бахмуті (фото 1942р.)

Отже модернізм в українській культурі ХХ ст. був досить потужним явищем. На усіх етапах українського відродження національна мистецька еліта не тільки зверталася до європейського досвіду, але формувала свій оригінальний погляд. Непересічними явищами є творчість Архипенка, Курбаса, школи Бойчука, українських конструктивістів, література неокласиків, ВАПЛІТЕ, футуристів. Трагедія українського модернізму в тому, що серед його представників було багато яскравих особистостей, творче й особисте кредо яких виявилось несумісним з тоталітаризмом, жертвами якого вони впали.

3. Культура в протистоянні тоталітаризму.

Протягом майже всього ХХ ст. культура зазнавала найвідчутніших втрат і деформацій внаслідок панування тоталітарних режимів. Тоталітаризм, особливо у першій половині століття, був притаманний не лише окремим країнам і культурам — він став невід'ємним елементом людської психології та свідомості. У найдовершеніших формах він існував у гітлерівській Німеччині в

30-40-ті рр. та в сталінському Радянському Союзі. В СРСР протистояння культури тоталітаризму тривало до початку 90-х років, і хоч тоталітарна система і влада зазнали нищівної поразки, її рудименти досить стійкі й донині.

Досвід і уроки протистояння культури тоталітаризму в Україні мають і сьогодні неабияке значення для суспільства.

На рубежі 20-30-х років ситуація в українській культурі стала докорінним чином змінюватися і головною причиною тому була зміна політичного курсу партійного керівництва в напрямку відновлення адміністративно-командних методів, та побудови жорстоко-тоталітарної моделі суспільства. Документи та факти історії переконливо свідчать, що сталінський “великий перелом” 1929р. з подальшими голодомором і репресіями заздалегідь готувався та випробовувався і на “культурному фронті”. Процеси в економіці, суспільному житті та культурі вже з другої половини 20-х років стали виходити з-під контролю парткерівництва, непівська система, з його точки зору, не спрацьовувала і потребувала зміни. Щоб розібратись у всьому тому культурному розмаїтті, що вирувало в 20-х роках, влада прагнула до його уніфікації, інстинктивно відбираючи собі в союзники ті творчі об’єднання, спілки та групи внутрішньо організаційне життя яких будувалося переважно на адміністративних принципах, а творче – на ідеологічних і вульгарно-соціологічних, фактично ж - робила вибір між неординарністю і талантом і сірістю в бік останньої. Показова в цьому відношенні літературна дискусія 1925-1928 рр., в ході якої порушувались важливі питання культурного будівництва в Україні, зокрема місце інтелігенції в культурному процесі, шляхи розбудови національної культури при соціалізмі, взаємини української та російської культур та ін. В центрі дискусії опинилась сама неординарна постать в літературі – М.Хвильовий (1893-1933). Письменник комуніст, учасник революції і громадянської війни, він був одним із не багатьох хто не побоювався в своїй творчості чесно відображати історичну правду, з сумнівом і тривогою спостерігав процес переродження омріяного ним комунізму в тоталітаризм, з в’їдливою іронією і сарказмом викривав вади нового суспільства.

Турбота письменника за підвищення рівня художньої майстерності радянської літератури, проти так званої “червоної халтури” і особливо його полемічний заклик: “Теть від Москви” з орієнтацією на “психологічну Європу”, який по суті зачіпав лише проблему підвищення української культурності, позбавлення провінційності, були всіляко перекручені та інкриміновані Хвильовому як буржуазний націоналізм. Незважаючи на цькування з боку парткритики письменник не склав зброї, свої думки він відстоює в блискучих полемічних статтях “Думки проти течії”, “Камо грядеші” (Куди йдеш?), публікує гостро-критичний роман “Вальдшнепи” у 1926р.

Тоталітарне суспільство відчувало свою уразливість перед словом правди, тому, як відомо, була конфіскована цензурою друга частина “Вальдшнепів” надрукована в шостому номері журналу “Вапліте” у 1927р., заборонений був і памфлет “Україна чи Малоросія?” який став відомим лише у 1990р. Задушлива атмосфера що була створена навколо М.Хвильового, врешті призвела до його

зламу – він пробує йти на компроміси, думати і діяти як всі, але сила таланту і особистості робили неможливими пристосуванство як спосіб існування. Постріл 13 травня 1933р. обірвав життя М.Хвильового, ставши трагічною крапкою в історії українського культурного відродження 20 століття.

Спрямовуючи гостроту свого удару насамперед проти визначних діячів інтелігенції, тоталітарна влада прекрасно усвідомлювала що саме ця верства є найбільш впливовою силою здатною чинити духовний опір, підносити свій голос на захист народу, привертати увагу світової громадськості. Винищення української духовної еліти в 30-х роках відоме сьогодні як **українське розстріляне відродження**. До нього належать не лише ті діячі які були фізично знищені, розстріляні, закатовані, померли у тюрмах і таборах ГУЛАГу, але і значна частина тих хто зазнав репресій і утисків на довгий час припинив творчу працю. Першою цілеспрямованою репресивною акцією проти української інтелігенції був зфабрикований владою процес СВУ (Спілки Визволення України), до лав цієї “підпільної” організації, яка ніколи в природі не існувала, каральні органи зарахували крупних вчених Всеукраїнської академії наук, віцепрезидента ВУАН С.Єфремова, академіка М. Слабченка, історика Й. Гермайзе, педагога В. Дурдуківського, видатного діяча УАПЦ В. Чехівського, письменницю Л. Старицьку-Черняхівську та ін., всього 45 нібито керівників СВУ.

У 1930-х роках справжнє спустошення здійснюється тоталітаризмом в українській науці. В 1934-1935рр. засуджені провідні спеціалісти в галузі літератури академік В.М.Перетц, член-кореспондент Є.С.Шаблійовський. Загинули в таборах геолог, академік ВУАН, її віце президент Н.І.Світальський, генетик, академік І.І.Агол, математик, академік М.П.Кравчук, філософ, академік С.Ю.Семковський. Ще у 1931р. змушений був припинити роботу у Києві М.С.Грушевський, його заарештовують звинувачуючи у справі так званого “Українського національного центру”. Всесвітній авторитет ученого не дав можливості владі просто знищити його, М.Грушевський змушений був виїхати до Москви у фактичне заслання.

В літературі удар спрямовується проти творчих об’єднань що відстоювали відносну свободу творчості – ВАПЛІТЕ та Неокласикам. Після провокаційного вбивства партійного лідера С.Кірова, в грудні 1934р. було заарештовано і розстріляно Г.Косинку, Д.Фальківського, О.Влизька, К.Буревія. Жертвами репресій стали М.Куліш, О.Досвітній, О.Вишня, В.Підмогильний, М.Зеров, П.Филипович, М.Драй-Хмара, О.Слісаренко, М.Семенко, В.Поліщук. За підрахунками істориків в Україні було репресовано близько 500 літераторів, з яких майже 150 загинуло. Не уникнули репресій і діячі мистецького авангарду, яких традиційно звинувачували у формалізмі. В Соловецькому таборі загинув видатний реформатор українського театру Л.Курбас. У 1936 р. був розстріляний професор Київського художнього інституту М.Бойчук, загинули і його учні “бойчукісти” І.Падалка, В.Седляр. Тоталітарний геноцид не знищив української культури, але різко загальмував її розвиток, спотворив культурний образ нації на довгі роки. З середини 30-х рр. в культурі панують уніфікація і централізація, творчі спілки митців підпорядковуються центру, беруть на

озброєння в своїй творчості єдиний метод соціалістичного реалізму. В творчості талановитих письменників, яким вдалось вціліти в період репресій зростають застійні явища.

З викриттям “культу особи Сталіна” і початком так званої “відлиги” настає період змін. На хвилі загальної демократизації суспільства відроджується духовне життя України, в ньому виразно починають прозрівати національні риси.

До української громадськості повертається частина духовної спадщини “розстріляного відродження” – твори О.Влизька, О.Досвітнього, М.Драй-Хмари, В.Еллана, Г.Косинки, М.Куліша, відбувається політична реабілітація М.Йогансена, В.Підмогильного, Є.Плужника, М.Семенка, М.Філянського та ін. Камертоном високої духовності звучать написані в роки відлиги кіноповісті О.Довженка “Зачарована Десна”, “Повість полум’яних літ”, “Поема про море”. Ці твори, в яких піднімаються злободенні, гострі проблеми української культури, екології, історичної пам’яті, демонструють новий загальнолюдський вимір творчості митця.

Кінець 50-х – 60-і роки – час розквіту ліричної творчості М.Рильського, П.Тичини, М.Бажана, В.Сосюри, А.Малишка, яскравого дебюту молодих поетів М.Вінграновського, В.Коротича, І.Драча, Л.Костенко та ін.

Однак «хрущовська культурна відлига», що тривала і в наступні роки радянської влади, мала обмежений характер, що виявлялось насамперед в загальному низькому культурному рівні політичної верхівки. Досить згадати відомі зустрічі Хрущова та його оточення з художниками (1956) і поетами (1963), де звучала брутальна лайка на адресу всього незрозумілого. Хрущовська реабілітація залишила поза своїми межами десятки імен так званих “затятих націоналістів” – насправді найяскравіші імена української культури – М. Хвильового, С. Єфремова, Г. Чупринку, Г. Михайличенка найбільш неординарні твори поезії, літератури, мистецтва, історичної науки не тільки ХХ, а й попередніх століть. Значна частина творчої еліти, особливо старшого покоління, поступово усвідомила і прийняла таку культурну політику влади, продовжуючи творчість з урахуванням вже не тільки зовнішнього але і “внутрішнього цензора”. Але на зламі історичних епох в Україні прийшла до творчості нова плеяда, що не засвоївши правил конформізму стала формувати нову тенденцію розвитку її культури – шлях до незалежності. Шістдесятниками називають плеяду молодих інтелігентів, що розпочали свій творчий шлях на рубежі 50-60-х років, одразу привернувши до себе увагу не лише талантом, але і мужньою громадською позицією та національною гідністю. Це були люди різних професій, здебільшого творча молодь – поети, прозаїки, критики, перекладачі, художники, науковці, студенти, робітники різних переконань та поглядів. Усіх їх об’єднувала активна життєва позиція, небайдужість до болючих проблем що постали перед суспільством в переломний час, інтерес до минулого України і намагання змінити на краще її майбутнє.

До найпомітніших постатей шістдесятників відносять І.Дзюбу, І.Світличного, Є.Сверстюка, І.Драча, М.Вінграновського, В.Симоненка,

Л.Костенко, В.Шевчука, Є.Гуцала, А.Горську, П.Заливаха, Л.Семикіну, Г.Севрук, В.Кушніра, В.Зарецького. Як пише у своїх спогадах Євген Сверстюк, його друзям були притаманні “юний ідеалізм, шукання правди і чесної позиції, неприйняття, опір, протистояння офіційній літературі і всьому апаратові будівничих казарм...”⁹. Провідною в діяльності шістдесятників була культурницька течія. У Києві вони згуртовувались у клубі творчої молоді “Супутник”, що був заснований наприкінці 1959р. студентами театрального інституту та консерваторії. Президентом клубу спочатку був Лесь Танюк, потім Віктор Зарецький. Квартира подружжя художників В.Зарецького та А.Горської на вул. Рєпіна була своєрідною філією клубу, тут діяла художня секція, де молоді митці прилучалися до національної культури.

У 1962р. було утворено клуб творчої молоді “Пролісок” у Львові, активістами якого були Михайло Косів, брати Михайло і Богдан Горині та ін. Невеликі творчі об’єднання та клуби починають діяти також у Харкові, Донецьку, Одесі, Дніпропетровську. Справжньою душею шістдесятництва, його совістю поет Василь Симоненко (1935-1963). Його творчій манері і життєвій позиції були притаманні моральний максималізм, нетерпимість до всієї тієї тоталітарної облуди, якою так ще тісно було оповите життя і культура. Поезія Симоненка була незвичним явищем того часу, вона перехоплювала дух, змушувала замислитись над долею України, її майже не друкували, але читали один одному і переписували від руки. Передчасна смерть, В. Симоненка у віці лише 28 років, усвідомлювалась шістдесятниками як трагічна подія в українській культурі. Повернувшись до Києва після похорону поета в Черкасах, його друзі у грудні 1963р. з допомогою студентів медінституту організували і провели в інститутському клубі вечір пам’яті В.Симоненка. В своєму виступі на вечорі критик І.Дзюба наголошував на тому, що Симоненко, насамперед, поет національної ідеї. 1963 рік можна вважати переломним у розвитку руху шістдесятників. Нападки, а згодом і відкритий тиск влади та органів КДБ призвели до посилення політизації руху, частина учасників якого згодом стає на відверто дисидентські позиції, частина ж в тій чи іншій мірі схиляється до конформізму. Символічною подією остаточного розриву влади з передовою українською інтелігенцією було знищення за прямою вказівкою ЦК КПУ вітражу в вестибюлі Київського держуніверситету, виготовленого з нагоди 150-річчя з дня народження Т.Шевченка. В цій монументальній роботі, авторами якої були А.Горська, П.Заливаха, Л.Семикіна, Г.Севрук та ін., постає образ гнівного Кобзаря, що пригортає покривджену жінку – Україну і у високо піднятій руці тримає книгу, ніби нагадуючи знамениті слова: “Возвеличу малих отих рабів німих, я на сторожі коло них поставлю слово”. Цей визначний твір був оголошений ідеологічно шкідливим і навіть хуліганським. А.Горську і Л.Семикіну виключили з спілки художників.

⁹ Сверстюк. Є. Блудні сини України. К., 1993. с.25,27.

Ескіз вітражу у вестибюлі КНУ ім. Шевченка

Монументальним роботам світового рівня не щастило за радянських часів. Наприкінці так званого застою, за вказівкою партійно-державних органів був залитий бетоном майже завершений унікальний скульптурний комплекс меморіалу (стіна пам'яті) на Байковому кладовищі (скульптори В.Мельниченко та А.Рибачук). Натомість краєвид Дніпра, неподалік Лаври “прикрасила” гігантський металевий монумент Матері–Батьківщини. З метою припинення культурно-національного руху партійне керівництво України віддало наказ

каральним органам на арешт його активістів. Однак на подив влади частина суспільства з обуренням і протестом зустріла ці події. Так, 5 вересня 1965 р. на прем'єрі фільму “Тіні забутих предків” С.Параджанова в кінотеатрі “Україна” пролунали виступи І.Дзюби, В.Чорновола та В.Стуса на захист засуджених та проти репресій інтелігенції.

У грудні 1965 р. відкритого листа керівникам партії та уряду України П.Шелесту та В.Щербицькому надіслав І.Дзюба, до якого він додав об'ємну (понад 200 сторінок) роботу “Інтернаціоналізм чи русифікація”. Мужній вчинок І.Дзюби треба визнати як центральну подію та одне з найзначніших явищ в українському русі опору тоталітарній владі.

Публіцистичну, культурну, політичну вартість роботи “Інтернаціоналізм чи русифікація” неможливо переоцінити, ряд її положень актуальні і в наш час. Головна мета, яку поставив перед собою автор книги – довести владі, що її культурно-національна політика, яка проводиться під гаслами інтернаціоналізму, згубна для українців і насправді веде до русифікації. І.Дзюба навів численні факти з офіційних джерел і статистики про звуження використання української мови, принизливий стан української освіти, книговидання, преси, театру. Книга Дзюби звучала як звинувачення тоталітарному режимові в нищенні культури, прихованні від народу справжніх національних культурних цінностей, осуд тих, хто стояв біля керма влади, як культурних провінціалів без національної гідності та людської совісті.

Книга І.Дзюби була видана в багатьох країнах світу, та в Україні про неї знали лише декілька десятків людей. Вперше, невеликим тиражем вона була надрукована в журналі “Вітчизна” у 1990 р., а окремим виданням вийшла лише у 1998 р. Не маючи серйозних аргументів проти чесного і відкритого звинувачення, влада спромоглася лише на те, щоб замовчувати його перед народом. Дзюбу після тривалого цькування виключили з членів спілки письменників, позбавивши права на творчість.

Знаковою подією, що знаменувала повне відвернення влади від будь-якого чесного діалогу, навіть із найтолерантнішими діячами культури, стала організована у 1968 р. кампанія проти роману О.Гончара “Собор”. Роман

виходив за межі соціалістичного реалізму, піднімав питання духовності, зв'язку поколінь, історичної пам'яті нації, символом якої був старовинний козацький храм. Цього для влади було досить. Твір оголосили "ідейно порочним, шкідливим та пасквільним". Навіть в тяжкі, застійні для української культури 70-і роки не припинявся живий процес її розвитку. Суспільство, наприкінці 70-х – початку 80-х років переживало втому і відчуження від сірості і безликості тоталітарної культури. Влада, відчуваючи цю небезпечну тенденцію, йде на поступки. У 1978 р. Шевченківської премії, хоч і посмертно, був удостоєний В.Земляк за талановитий роман "Лебедина зграя", в наступному році, після чотирьох років замовчування тієї ж премії удостоєно роман М.Стельмаха "Чотири броди". У 80-і роки дізнають визначення проза А.Дімарова, поезія А.Вінграновського, величезний успіх мав роман у віршах Л.Костенко "Маруся Чурай", що в яскравих образах змальовував епоху Хмельниччини.

Культурницька течія руху шістдесятників теж не згасала, в надзвичайно складних і драматичних обставинах її розвивали в підпіллі та таборах письменники дисиденти. М.Руденко в середині 70-х написав блискучі публіцистичні есе "Катастрофічна помилка Маркса", "Шлях до хаосу", роман "Орлова балка". Вже перебуваючи в ув'язненні написав цикл віршів "Я вільний", передав на волю збірки лірики "Прозріння", "За ґратами". Світу стають відомими написані в неволі геніальні вірші з книги І.Ратушинської "Сірий колір надії", збірка В.Стуса "Зимові дерева", "Палімпсести". Ідею відродження національної культури продовжували відстоювати в своїй публіцистиці Є.Сверстюк, В.Мороз, М.Осадчий, І.Дзюба.

Творчість дисидентів була остаточною присудом тоталітарній владі, наближаючи неминучість її ганебного краху.

Тема 8. УКРАЇНА У СУЧАСНОМУ СВІТОВОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

1. Тенденції розвитку української культури в добу незалежності.
2. Масова культура і постмодерн.
3. Культура української діаспори.

Ключові слова і терміни

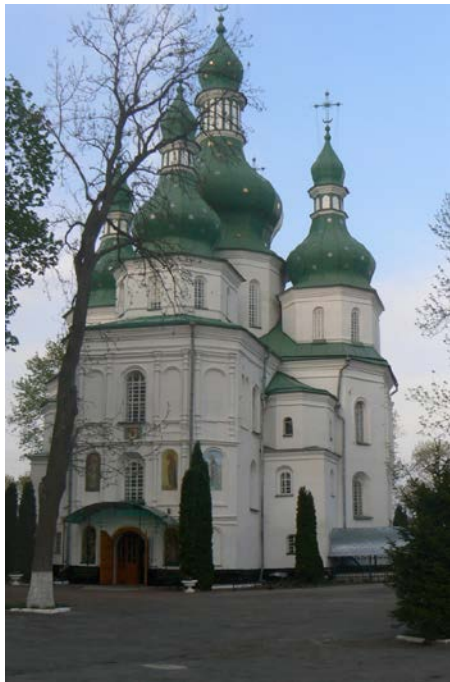
Маргінали, ЮНЕСКО, масова культура, бестселер, кітч, концептуалізм, постмодерн, попарт, нонконформізм, соцарт, діаспора.
--

1. Тенденції розвитку української культури в добу незалежності.

Новий етап у розвитку української культури пов'язаний зі створенням у 1991 р. незалежної держави Україна. У розвитку національної культури намітилися нові тенденції, відкрилися якісно нові перспективи. Конституція України (1996 р.) закріпила положення про статус української мови як державної, про єдність українського культурного простору, консолідацію та розвиток української нації, її історичної свідомості, традиції і культури,

підкресливши тим самим, що держава зацікавлена в розвитку національної культури. Саме на культуру покладається вирішення таких проблем, як інтеграція суспільства, його гуманізація і демократизація, всебічний розвиток особистості, національне самовідтворення та самоутвердження, подолання комплексу меншовартості, створення сильної культурної традиції, яка гарантувала б незворотність процесу державотворення.

Провідною тенденцією розвитку культури стало засвоєння величезної національно-культурної спадщини, яка є фундаментом будівництва сучасної української культури. В контекст сучасної української культури увійшли

Густинський монастир на
Чернігівщині

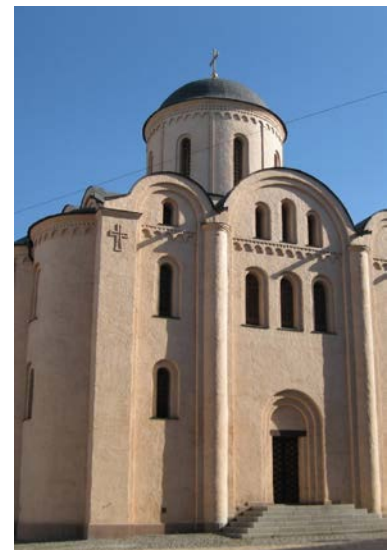
твори таких велетнів української духовності, як М.Костомаров, П.Куліш, М.Максимович, М.Драгоманов, І.Огієнко, В.Винниченко, М.Грушевський, С.Єфремов, творчість великої плеяди митців українського відродження ХХ століття. Слід додати і опубліковані лише тепер раніше написані “в шухляду” твори радянського часу, а також численний доробок української діаспори. Останніми роками опубліковано численні джерела, монографії, наукові праці з української культури, нині виходить друком фундаментальна п’ятитомна праця вчених НАН України “Історія української культури”.

Культурна спадщина і пам’ять повертаються до нас і у **відроджених з руїн і забуття історико-культурних пам’яток**, зокрема, таких всесвітньо відомих, як Михайлівський золотоверхий монастир, Успенський собор Києво-Печерської лаври, церква Богородиці Пирогощі на Подолі, Густинський монастир, Петропавлівський монастир у Глухові. Відновлюються численні скульптурні пам’ятки минулого, зводяться нові на честь видатних діячів нашої історії. У Києві – це пам’ятники княгині Ользі, Ярославу Мудрому, Петру Сагайдачному, комплекс споруд на Майдані Незалежності. Повертаються історичні назви селищам і місцевостям, вулицям, розпочато копітку роботу по реституції (поверненню)

Михайлівський золотоверхий
монастир у Києві

твори таких велетнів української духовності, як М.Костомаров, П.Куліш, М.Максимович, М.Драгоманов, І.Огієнко, В.Винниченко, М.Грушевський, С.Єфремов, творчість великої плеяди митців українського відродження ХХ століття. Слід додати і опубліковані лише тепер раніше написані “в шухляду” твори радянського часу, а також численний доробок української діаспори. Останніми роками опубліковано численні джерела, монографії, наукові праці з української культури, нині виходить друком фундаментальна п’ятитомна праця вчених НАН України “Історія української культури”.

Церква Богородиці-Пирогощі
на Подолі в Києві

Палац гетьмана К. Розумовського в
Батурині

в Україну цінностей національної культури, що з різних причин опинилися за кордоном.

Нині в Україні діють понад шістдесят історико-культурних заповідників. За роки незалежності їх мережа значно зросла і поширилась. Статус пам'яток, що входять до списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО¹⁰ отримали Софія Київська, Києво-Печерська Лавра, стародавній центр Львова. Національного статусу набули пам'ятки Херсонеса Таврійського, острова Хортиця, давнього Галича, Переяслава, Кам'янця-Подільського, Чигирин, Суботова та ін.

У 2009 р. завершена реставрація і відновлення пам'яток гетьманської столиці Батурин.

Останніми роками активізувалась робота по відродженню стародавніх замків і фортець козацької доби. Відновлені фортеці у Дубно, Золочеві, Хотині, Сутківцях, повертають до життя Підгорецький замок, що має стати філією львівської картинної галереї, центром міжнародного туристичного маршруту «золота підкова замків і фортець України». Але чимала кількість пам'яток ще тільки чекає на реставрацію.

Адже розвиток культури неминуче пов'язаний з її матеріальним станом. Нині представники влади констатують, що нагальні потреби культури фінансуються з держбюджету лише на третину від необхідного. Розв'язання цієї проблеми, як відомо, лежить, насамперед, через ефективне реформування економіки, вдосконалення податкової системи. У найбільш тяжкому становищі опинились український кінематограф, книговидавництво, бібліотеки, народні виконавські колективи, заклади культури у провінції – тобто ті, що потребують державної підтримки і значних капіталовкладень. Негативною є тенденція різкого зростання комерціалізації частини культури. Це особливо помітно на телебаченні, в пресі, театрі тощо. В намаганні вижити в умовах ринку, створюються комерційно виграшні, але духовно низько вартісні проекти, розраховані на невибагливий смак, а подекуди практикується показ відвертого кітчю та антикультури.

Найбільш ефективний спосіб протидії негативним тенденціям є **формування духовного імунітету особистості**, для якої справжня культура – найорганічніша сфера буття і спосіб самореалізації. Здійснення цього завдання потребує долучення найширшого і різноманітного спектру культурних надбань, як України так і світу, піднесення на рівень світових стандартів системи виховання та освіти, ролі інтелігенції в суспільстві та її соціального статусу.

Нині, як ніколи раніше, Україна має можливість скористатись кращим світовим досвідом з вирішення соціально-культурних проблем. Тенденція до

¹⁰ ЮНЕСКО (UNESCO) – організація під егідою Об'єднаних Націй, що опікується питаннями науки і культури. Штаб-квартира знаходиться у Парижі.

поглиблення міжнародних культурних зв'язків є однією з найхарактерніших ознак часу. У роки незалежності Україна підписала угоду про культурну співпрацю з урядами більше як 60 країн світу, сотнями громадських культурних установ та фондів. Культурними акціями світового масштабу стали міжнародні конкурси артистів балету ім. С.Лифаря, що проводяться в Києві з 1994 р., міжнародний фестиваль сучасної музики “Таврійські ігри”, міжнародний конкурс молодих виконавців класичної музики “Володимир Крайнев запрошує”.

Величезний успіх мала у багатьох країнах світу виставка “Золото степів України”, у США тріумфально пройшла виставка мозаїк Київської Софії та Михайлівського монастиря під назвою “Слава Візантії”. Зміцненню міжнародного авторитету України сприяють також численні виступи за кордоном українських виконавських колективів, експозиції художників, виставки творів з колекцій провідних музеїв. Однак потенціал України, як однієї з найбільших країн Європи, у сфері культурної співпраці з іншими народами ще далеко не вичерпаний.

Закріплення позитивних і подолання негативних тенденцій в розвитку культури залежить від наполегливої і цілеспрямованої праці як усіх державних органів, так і кожного громадянина. Запорукою успіху в досягненні цієї мети є могутній культурний потенціал нації, унікальна спадщина, що дісталась нам від предків, а також життєдайні процеси демократизації суспільства, що є головним рушієм культурного процесу, гарантом подальшого розквіту української культури в часі і просторі ХХІ ст.

2. Масова культура і постмодерн.

Феноменом другої половини ХХ ст. стало формування і поширення **масової культури**. В прямому розумінні це культура, що знаходить попит в основній масі населення безвідносно приналежності до тієї чи іншої нації, держави. Незважаючи на регіональні або національні особливості, масова культура є космополітичною¹¹.

Своїм виникненням та бурхливим розвитком масова культура завдячує сучасній цивілізації. З переходом людства після II світової війни від індустріальної до постіндустріальної ери значно поширився розвиток і вплив засобів масової комунікації, інформаційних технологій, суттєво підвищився рівень освіченості населення багатьох країн. Тим самим створювались нові можливості поширення культури в суспільстві, донесення її надбань до кожного індивіда. Масова культура приваблює, насамперед, так звані **маргінальні верстви** (від лат. *margo* — край) — людей, вилучених цивілізацією з їх традиційного оточення, культурного ґрунту. Це жителі села, що опинились у місті, емігранти, ті, хто змушені змінити спосіб життя через втрату роботи, кваліфікації та знаходиться в пошуку нових світоглядних та духовних орієнтирів.

¹¹ Космополіт, космополітизм (гр. *kosmopolites* — громадянин світу) — подолання національних бар'єрів, інтернаціоналізація, сучасний глобалізм.

Найхарактернішою рисою масової культури є її комерційний характер. В ринковому суспільстві ця культура, розрахована на основну масу населення, обов'язково виступає у ролі продукту, споживання якого повинно приносити прибуток. Для вивчення попиту на нього сучасна західна цивілізація вже давно використовує могутній потенціал наук про людину — соціології, психології, менеджменту, політології. Одночасно не лише вивчаються, але і формуються культурні потреби і бажання мас. Сьогодні існує досить розгалужена система індустрії масової культури яка включає в себе такі підрозділи як:

- засоби масової інформації;
- система організації та стимулювання масового попиту на продукцію (реклама на вулицях, транспорті, індустрія моди);
- індустрія здоров'я (формування іміджу здорового способу життя);
- індустрія дозвілля, про яку включає в себе туризм, книговидавництво, популярну музику та ін.

масова соціальна міфологія (цікаво спостерігати за розвитком цього жанру останнім часом в Україні: виходять численні матеріали про життя кумирів, поширюються міфи, псевдонаукові вчення, де складні або недостатньо досліджені проблеми зводяться до простих пояснень, типу: вплив прибульців з космосу, зірок, знаків зодіаку, передбачення Нострадамуса).

Важко та і не потрібно перерахувати усі напрями індустрії масової культури, бо її продуктів безліч. Який же він продукт сучасної масової культури?

По-перше, він подається як якісний. Якщо це роман, або художній фільм, тут важливий цікавий сюжет, інтрига, красиві герої, бурхливі почуття. Обов'язково при цьому треба дотримуватися чіткості жанру у розрахунку на певну категорію споживачів: для жінок “бальзаківського” віку — мелодрама, для чоловіків — бойовик, для домогосподарок — “мильна опера” (вихід на екрани Заходу перших телевізійних серіалів у 60-х рр. супроводжувала реклама мила та пральних порошків). Хочеш розважитись — комедія, хочеш скинути напруження і стрес трудового дня — трилер (від англійського thrill — тремтіти), для інтелектуалів — детектив та кросворд.

По-друге, твір масової культури повинен бути зрозумілим, без надмірної філософії та модернізму. Масова культура унікальна тим, що вона добре навчилася маніпулювати людськими інстинктами, доцивілізаційними реакціями та імпульсами, серед яких — ерос, страх, агресивність. Все це є, безумовно, і у великих класиків, але не в такій спрощеній формі, як у сотнях сучасних романів та серіалів.

Характерною рисою масовості подекуди стає вульгарність — банальні істини, прості почуття та ідеї, красиво упаковані і розраховані на невибагливий смак. Квінтесенцією масової культури, її найбільш одіозним, пародійним виразом є так званий **КІТЧ** (від нім. kitsch — несмак). У 60 — 80-і роки цим терміном позначали популярну художню продукцію, що відповідала міщанським смакам, була символом бездуховності. Зокрема матрьошки, керамічні фігурки котів або слоників, картини з русалками. Сьогодні кітч став

вишуканішим, стилізованішим і водночас агресивнішим (найхарактерніший приклад — сучасна телевізійна реклама).

У тоталітарному суспільстві, незважаючи на його колективістський характер, справжньої масової культури не існувало. Декларована як масова, культура такого суспільства по суті є елітарною, оскільки її створює художня еліта на замовлення політичної верхівки (згадаймо соцреалізм). В такій художній культурі мало уваги приділяється особистим почуттям та індивідуальним інтересам, здебільшого йдеться про колектив та державу.

Батьківщиною сучасної масової культури є США. Тут виникли шоу-бізнес, *бестселер* (англ. best sell-кращий продаж), Голівуд, Діснейленд та численні інші феномени маскультури, що сьогодні заповнили увесь світ. Історичні та культурні умови розвитку Сполучених Штатів дійсно сприяли поширенню масової культури, адже суспільство складалося тут як безнаціональне з численних емігрантів-маргіналів. У США не існувало традицій народної культури, не склався повноцінний фольклор. Услід за американськими дітлахами, нова генерація українців швидше прилучається до Мікі-Мауса, черепашок ніндзя, Гарі Поттера, ніж до героїв народних казок.

Європейські інтелектуали вже не перший рік б'ють тривогу з приводу експансії американської масової культури. Йдеться, однак, скоріше не про культуру взагалі, а про рівень творів. В масовій культурі є чимало значущих, навіть видатних творів, які необхідно пропагувати. Чудовим прикладом є творчість «The Beatles». На концерті легендарного *бітла* Пола Маккартні, що відбувся на Майдані Незалежності в Києві 14 червня 2008 року, були присутні понад двісті тисяч українців, сотні тисяч заповнили майдани Донецька, Дніпропетровська, Одеси... Що об'єднало цих людей різних поколінь, різної культури і поглядів? Напевне, заклик до миру, до любові, яку не можна купити, надія, що в новому світі люди зможуть подолати релігійну обмеженість, національну ворожнечу, бідність і хвороби.

У багатьох країнах із добре розвиненою ринковою економікою, незважаючи на панування масової культури, цілком успішно розвивається культура елітарна та народна. Отже, як ми бачимо, масова культура, як і цивілізація, може нести потенційну небезпеку бездуховності, але під контролем суспільства, його духовної еліти, вона може об'єднати людей, трансформуватись в праобраз нової культури глобалізованого світу.

Кінець століття визначається рядом дослідників культури як епоха **постмодернізму, або постмодерну**. У визначенні сутності постмодерну та його хронології досі немає однозначних оцінок, відносно мало і літератури з цих питань. Очевидно, що розвиток цього феномену ще не завершений. На нашу думку, терміном постмодернізму слід користуватись в аналізі усіх значних явищ культури, що виникли після модернізму (звідси і назва) і в результаті розвитку модернізму, однак суттєво відрізняються від останнього, водночас не входять повністю у контекст масової культури.

Постмодерн — широка культурна течія, що включає в себе філософію, естетику, літературу, мистецтво, гуманітарні науки. З одного боку, умонастрій постмодерну несе у собі відбиток модерністського розчарування у результатах

цивілізації, ідеалах класичної культури та гуманізму, з іншого боку — авангардистським установкам на новаторство, відкидання та заперечення старого протистоїть намагання скористатись усім попереднім досвідом, включити його у широку палітру сучасної культури.

У книзі А.Тойнбі “Вивчення історії” (1947 р.) постмодерн трактується як кінець західного панування в релігії та культурі. Провідні західні політологи визначають його як наслідок неоконсерватизму, символ постіндустріального суспільства, що знаходить вираз у тотальному конформізмі та естетичному еклектизмі. Більш-менш широкої популярності термін постмодернізму набув після виходу у світ книги Ч.Дженкса “Мова постмодерністської архітектури” (1977 р.). Автор визначає нову течію як відхід від екстремізму та нігілізму, часткове повернення до традицій. Не вступаючи у конфлікт із класикою, включаючи її до своєї орбіти, постмодерн водночас дистанціюється від неї, розмиває класику, відмінюючи ряд її канонів, тобто утворює досить гнучку систему. Характерні риси класицизму трансформуються майже на протилежні: величне замінюється дивним, трагічне — парадоксальним. Свідомий еклектизм живить гіпертрофовану надмірність художніх засобів та прийомів. Найсуттєвішою філософською відмінністю постмодернізму є перехід від класичного антропоцентричного гуманізму до так званого універсального гуманізму, що обіймає усе живе — людину, природу, всесвіт. Відмова від європоцентризму та етноцентризму сприяє перенесенню уваги на весь світ, звідси релігійний, культурний, екологічний екуменізм.

Світ уявляється постмодернізму складним, хаотичним, багатоманітним, тому кращий спосіб його засвоєння — ігровий, естетський. Звідси така характерна риса постмодерністської культури, як іронія, насміхання. На думку постмодерністів, в сучасну епоху все відносне: немає істини, немає реальності (її з успіхом замінює віртуальна реальність, в якій люди вже не тільки спілкуються та проводять наукові конференції, але освідчуються у коханні). В наш час “немає нічого живого та святого”, що колись піддавалось модерністській критиці та засудженню, отже, залишається лише глузувати та насміхатися над цим дивним світом. Одним із головних принципів постмодерну стала “культурна опосередкованість”, або коротко — цитата. “Ми живемо в епоху, коли всі слова вже сказані”, — помітив філософ С.Аверінцев. Отже, залишається лише повторювати відомі істини, цитувати відомі вислови. Цитатами говорять політики. Цитати є елементами художньої творчості. Десятки, якщо не сотні цитат, складають культурний багаж сучасної людини. В американському студентському анекдоті розповідається про студента філолога, який уперше прочитавши шекспірівського “Гамлета” був розчарований: “Нічого особливого, набір відомих крилатих слів та виразів”.

У руслі постмодернізму розвивається найзначніша течія сучасного мистецтва — **концептуалізм** (від англ. concept — ідея, задум). На думку представників концептуалізму, що вперше з’явився в США та Англії у 1967 р., важливий не сам відтворюваний предмет, що є суб’єктивним, а його задум, те, що він означає, які рефлексії породжує. Зображуючи предмети цивілізації та супроводжуючи їх пояснювальними текстами - цитатами, митці часом

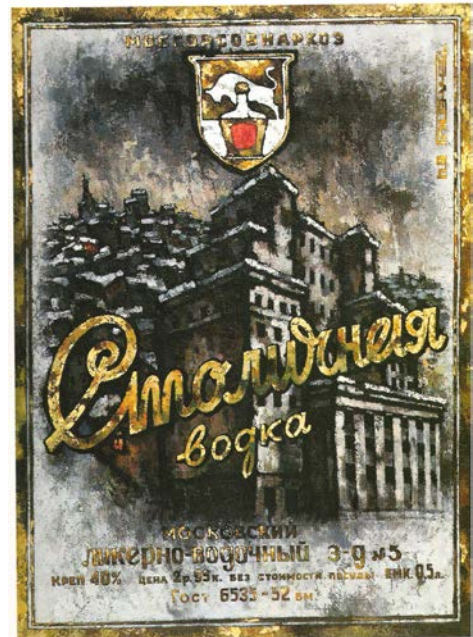
Е. Воргол
Портрет Мерилін Монро

іронізують над сучасним світом. Характерною може бути творчість Е. Воргола, якого відносять до лідерів *пон-арту* - течії, спорідненої із концептом. (Виставка цього видатного американського художника, батьки якого були вихідцями з України, з великим успіхом пройшла у Києві в травні 2000 р.). Зображуючи “Знак Долара”, тиражовані портрети Мерилін Монро, “Пляшки кока-коли”, виставляючи у музейному залі піраміди консервних бляшанок супу Кемпбелл, Е. Воргол ніби іронізує над “священими коровами” — символами західної цивілізації.

У СРСР прийоми постмодернізму використовувалися угрупованнями і художниками, які

не визнавали радянської дійсності - так звані *нонконформісти* (О.Рабін, А.Зверев, Г.Брускін, Д.Краснопєвцев, О.Целков), представниками *соцарту*, що створювали пародію на соцреалізм (Е. Булатов, В. Комар, О. Меламід та ін.).

Виникнення українського постмодерну пов'язують із постчорнобильською і посттоталітарною епохою. Для літератури цього часу характерна іронія по відношенню до класики, карнавальне блазнювання на її, так званих, руїнах. Промовисті і назви нових літературних гуртів – «Пропала грамота», «Нова дегенерація», «Бу Ба Бу». Серед модних українських авторів постмодерністської прози О. Забужко, Ю. Іздрик, Ю. Андрухович. В їх

Оскар Рабін
Столична

Г. Брускін Фундаментальний лексикон

творчості елітне межує з масовим, розмиті грані між літературою і філософією. Це чудові стилісти, цікаві оповідачі, які, за словами одного з критиків, є забавкою для інтелектуалів, в той час як більшість молоді скоро буде читати комікси, або і зовсім розучиться читати.

Постмодерністське, концептуальне мистецтво як українців (В. Цаголов, О. Гнилицький, А. Савадов, О. Тістол) так і зарубіжних «зірок» (О. Кулик, Д. Херст) останніми роками широко пропагується в Пінчук Арт-центрі, але складається враження, що, в основному, воно вичерпало свій інтелектуальний і новаторський потенціал. Провідні сучасні майстри стають подібними до колишніх метрів академізму — вони добре знані та матеріально забезпечені, але виставки постмодерністського мистецтва в світі вже не збирають широкої публіки. Мистецтву, щоб воно було живим, потрібні — конфлікт, щирість, емоція. Культурний плюралізм, що сьогодні існує у світі, веде митця в основному шляхом гонитви за успіхом і грішми. Більшість видатних діячів культури називають це явище трагедією свободи творчості і ставлять справедливе запитання: а що ж далі? І тут, слід прислухатись до слів патріарха культури Д. Лихачова: “Мистецтво на рубежі ХХІ століття не закінчується, воно вступає в перехідний період хаосу, а хаос завжди народжує нове”.

3. Культура української діаспори.

У ХХІ століття українці вступають у світ як єдина духовна нація, незважаючи на відстані і терени проживання. Нині за межами України у країнах Заходу живе понад 5 млн. громадян українського походження, на пострадянському просторі – близько 10 млн.

В. Цаголов
Лебедине озеро

У Західному світі українські емігранти змогли зберегти свою національну ідентичність завдяки потужній праці на ниві культури. Представники української інтелігенції будували школи, народні доми, “Просвіти”, читальні, церкви і церковні громади, засновували часописи, друкували книжки. Між двома світовими війнами українська література в еміграції зросла і укріпилася світоглядно. Вона

Арсен Савадов
Вініл

поповнилась іменами таких поетів і письменників, як Олег Ольжич, Юрій Клен, Леонід Мосендз, Олена Теліга, Євген Маланюк, Оксана Лятуринська. Ці майстри знаменували блискучий період в історії української літератури взагалі.

Українці другої еміграційної хвилі відрізнялись від першої, трудової насамперед тим, що були в основному освіченими людьми, лише незначна частина з них була неписьменною. Саме цим пояснюється їх швидке пристосування до нових умов життя і праці, активної участі у громадському житті. З цих людей вийшло найбільше лідерів громадсько-політичних і культурно-освітніх організацій. Наприклад, “батьком” українського співу в Америці називають композитора, диригента і хормейстера Олександра Кошиця. Своєю творчістю О. Кошиць пропагував українську культуру за кордоном, знайомив з мистецтвом українського хорового співу, що став своєрідним каталізатором у поживленні діяльності мистецьких колективів у Північній Америці.

Олександр Архипенко
скульптури

У 1929 р. до США прибув Василь Авраменко, який згодом став засновником української народної хореографії. За короткий період він створив понад 50 ансамблів, які діяли по всій країні. Він влаштовував виступи своїх вихованців у багатьох штатах Америки, прагнучи до того, щоб з українським мистецтвом познайомилось якомога більше американців. У 1934 р. танцювальний ансамбль В. Авраменка (близько 300 осіб) виступив у Метрополітен Опера Гавс у Нью-Йорку, а сам він став засновником в школи народних танців у Нью-Йорку та студії звукових фільмів.

З усіх українських митців найбільшої світової слави зажив Олександр Архипенко, який увійшов в історію мистецтва як один з основоположників модернізму. Мав індивідуальні виставки в Німеччині, Франції,

Англиї. У Нью-Йорку відкрив власну школу, створив понад 750 композицій, серед яких і знамі українці Б. Хмельницький і М. Грушевський, князь Володимир Великий, Тарас Шевченко, Іван Франко.

Непрості умови розвитку української літератури на американському континенті привели літературознавців і письменників усієї діаспори до об'єднання творчих сил. 26 червня 1954 р. в Нью-Йорку було засноване об'єднання українських письменників в еміграції “Слово”. До його основоположників належали В. Барка, І. Багрянний, Б. Бойчук, В. Гайдарівський, С. Гординський, Й. Гіряк, П. Голубенко, Г. Костюк, І. Кошелівець, Н. Лівицька-Холодна, Є. Маланюк, Т. Осьмачка, У. Самчук та ін. Поступово стали формуватися два осередки організованого культурного життя з кількома друкарнями, часописами та журналами у Вінніпезі та Торонто.

У Торонто в 1956 р. було засновано Українську спілку образотворчого мистецтва (УСОМ), а в 1957 р. УСОМ організовано в Едмонтоні. В 1958 р. в Торонто відкрилась мистецька галерея “Ми і світ”, що нараховувала понад 200 картин українських митців Європи і Канади. Дещо пізніше мистецьку галерею

“Ми і світ” було перенесено на околицю Ніагарських островів. Тепер вона іменується як “Ніагарська мистецька галерея і музей”. Тут зберігається творчий спадок Василя Курилика – одного з визначних митців–українців.

Мистецьку освіту В. Курилик здобув у Торонто, Мехіко та Лондоні, де брав участь у виставках Королівської Академії. Він створив понад 7000 картин. У серії “Український піонер” відтворив історію українських канадців. Виконані ним чотири панно прикрашають інтер’єр канадського парламенту, символізують творчу працю українських поселенців, їх внесок у суспільне й культурне життя Канади. У його творчій спадщині 160 картин серії “Страсті Христові”. Митець створив картину–передбачення “Чорнобильська мадонна”, написану задовго до нашої трагедії. У 1970 р. В. Курилик відвідав Україну, подарував Державному музею Т. Шевченка в Києві картину “Дух Шевченка витає над Канадою”.

Широко відомий у світі Леонід Молодожанин (Лео Мол, 1915, уродженець с. Полонного на Хмельниччині) – видатний український скульптор, живописець, академік Королівської канадської академії мистецтв. У його творчому доробку – пам’ятники Т. Шевченкові у Вашингтоні (1964) та Буенос-Айресі (1971), Володимиру Великому в Лондоні (1990), близько 100 скульптурних портретів, понад 80 вітражів у храмах тощо. Окремі твори зберігаються у

Лео Мол

Пам’ятник Шевченку у Вашингтоні

Родослав Жук

Українська церква у Торонто

Ватиканському музеї. Різьблені погруддя пап Іоанна XXIII, Павла VI, Івана Павла II, кардинала Йосипа Сліпого позначені людяністю, високою духовністю. У Вінніпезі відкрито Парк скульптора Лео Мола.

Певних організованих форм набуло мистецьке життя і в США. У травні 1952 р. в Нью-Йорку було створено Об’єднання митців–українців в Америці з відділом у Філадельфії, де у вересні 1952 р. відкрито Українську мистецьку студію. З 1963 р. у США почав виходити друкований орган Об’єднання митців–українців в Америці – журнал “Нотатки з мистецтва”, до якого тяжіли українські митці з усього світу.

Збереженню й популяризації українського мистецтва в діаспорі служать і Український музей у Клівленді, Український

національний музей у Чикаго, музей–архів у Денвері. Претендує на загальноукраїнський музей діаспори відомий музей Союзу українок у Нью–Йорку. До категорії музеїв слід також віднести дуже цінну і багату мистецьку збірку під церквою на православному кладовищі в Савт Бавнд Бруку. В Едмонтоні у 1974 р., створено Українсько–Канадський архів–музей.

Селом української культурної спадщини називають заповідник – музей просто неба, створений у 1971 р. за 50 кілометрів від Едмонтона. Тут працює музей народного мистецтва з неодмінними писанками, вишиванками, керамікою, давнім одягом. Заповідник має дослідницький та реставраційний центри.

Міжнародним визнанням користується творчість українського архітектора Радослава Жука. До здобутків української сакральної архітектури належать споруджені за його проектами церкви пресв. Євхаристії (Торонто), пресв. Родини і св. Йосипа (Вінніпег), Чесного Хреста в Тандер–Беї (Онтаріо), пресв. Трійці (Кергонксон, штат Нью–Йорк).

Чималі культурні здобутки належать українській діаспорі у Великобританії. При філіалі Римського українського католицького університету в Лондоні – одному з наймолодших наукових центрів української діаспори в Західній Європі (1979) – діє мистецька секція, яка організовує виставки українських вишиванок, кераміки, інших виробів прикладного мистецтва, вечори поезії, зустрічі з художніми колективами з України. В Лондоні проживає видатна українська поетеса і художниця Галя Мазуренко, поезія якої позначена модерністською спрямованістю, своєрідним відчуттям слова, багатообразністю (збірки “Акварелі”, “Пороги” та ін.). Музей українського мистецтва функціонує в Олдгамі.

У 80–ті роки почала діяти Українська європейська культурно–освітня фундація. Її метою є створення кафедри української мови та літератури при Лондонському університеті. Велику роботу в розвитку і збагаченні української спільності проводить преса. Зокрема в Англії в повоєнний період почали виходити часописи “Українська думка”, “Наша церква”, “Наше слово”, “Сурма”, “Визвольний шлях”.

Франція є другою західноєвропейською країною, де проживає порівняно численна українська діаспора. Щоб зберегти національну етнічну та культурну самобутність, українці у Франції створили Український центральний громадський комітет, Центральне представництво українців у Франції та широку мережу жіночих, молодіжних, культурологічних і просвітянських організацій.

Мистецький Париж пам’ятає блискучі імена Марії Башкирцевої, Святослава Гординського, Олександра Архипенка і Сержа Лифаря, Олекси Грищенка і Якова Гніздовського. Серед них особливе місце належить видатній художниці з України Софії Левицькій. Вона була членом комітету “Осіннього салону”, що є великим досягненням чужоземця в Парижі та визнанням його таланту. Софія Левицька дивувала рафіновану французьку критику дуже особистим, майже інстинктивним поглядом на речі, делікатністю творчого письма, рідкісним художнім смаком і тонким розумінням природи світу.

Портретист, пейзажист, гравер по дереву. Її ілюстрація до безсмертного твору М. Гоголя “Вечори на хуторі біля Диканьки”, який переклала разом з поетом Роже Алляром французькою, за своєю досконалістю, філігранністю виконання вишуканим стилем нагадують старовинні гравюри.

Ще один член комітету “Осіннього салону” – визначний український маляр і мистецтвознавець Олекса Грищенко (1883–1977). Всесвітньо відомий пейзажист, твори якого є в музеях і зібраннях Львова, Парижа, Страсбурга, Брюсселя, Гента, Осло, Стокгольма, Монреалю, Філадельфії, Балтімора та інших міст.

Важливим досягненням української громади у Франції стало створення в 1949 р. Архіву української еміграції у Франції, що знаходиться в Сорбонському університеті при Інституті східних мов і цивілізацій. У Сорбонні на професійному рівні викладається українська мова. Франція має невелике відділення Українського вільного університету, де студіюється історія України та інші предмети з українознавства. З 1952 р. українську мову офіційно затверджено для вивчення в Паризькому державному університеті східних мов і цивілізацій. Значним здобутком української діаспори стало відродження діяльності Наукового товариства ім. Тараса Шевченка (НТШ) як спадкоємця заснованої в 1873 р. у Львові дослідницької установи тієї самої назви. У 1947–1951 рр. президія НТШ перебувала у Мюнхені, а потім переїхала в Сарсель, поблизу Парижа, де знаходиться тепер.

Ще у мюнхенський період НТШ видало першу частину тритомної “Енциклопедії українознавства” та 12-томів інших наукових праць. У 1954–1959 рр. вийшла десятитомна енциклопедія українознавства (словникова частина). Триває робота з підготовки семитомної “Енциклопедії української — діаспори”.

Серг Лифар
(фото 1930 р.)

В умовах еміграції осередком національно-культурного життя була церква. Як соціальна інституція вона сприяла збереженню національної ідентичності, подоланню меншовартості та об'єднанню українців, розсіяних по світу. Визначною постаттю українського православного руху за межами України став митрополит Іларіон – у миру Іван Огієнко (1882–1972). У 1951 р. він очолив Українську греко-православну церкву в Канаді, що виступала носієм української національної ідеї. Заслугою І. Огієнка стало створення першого автентичного (оригінального) перекладу Біблії українською мовою, духовне об'єднання українських православних церков у Канаді, Америці та інших країнах. Це сприяло організаційним оформленням української православної автокефалії, національно-мовній єдності українців діаспори й України, що

забезпечувало цілісність українського культурного середовища.

В українській діаспорі значну роль надавали розвитку освіти і науки. Першою високою школою став заснований на початку 1921 р. у Відні Український вільний університет (УВУ). Його співзасновниками були професори С. Дністрянський і М. Грушевський. Восени 1921 р. Університет перенесли до Праги, де він знаходився до 1939 р., а після закінчення Другої світової війни відновив свою роботу у Мюнхені. За час заснування УВУ видав близько 100 томів “Наукових записок”, “Наукових збірників”, монографій, мистецьких альбомів. В університеті проводяться наукові конференції, захист дисертацій, стажування науковців з України.

Вагомим здобутком української еміграції в Німеччині став Український науковий інститут (УНІ), створений у Берліні в листопаді 1926 р. заходами П. Скоропадського.

У 1922 р. в Чехословаччині засновано Українську господарську академію в Подебрадах. У 1933 р. вона була перетворена на Український Технічно-Господарський інститут заочного навчання, де в 1932–1937 рр. 749 осіб були його студентами.

У східній українській діаспорі – в державах, що виникли на теренах пострадянського простору – відродження культурно-національного життя українців почалося з шкільництва. Такі громадські інститути, як Національний центр україністики в Башкортостані та Товариство шанувальників української культури “Кобзар”, Українське товариство Киргизької Республіки “Берегиня”, Товариство української культури в республіці Молдова, Томський центр української культури “Джерело” та Український національно-культурний центр “Промінь” у Самарі свідчать про початки демократизації суспільств нових незалежних держав і про відродження етнічності українців східної діаспори.

В Україні створено Товариство зв’язків з українцями за межами України (Товариство “Україна – Світ”), діє Інститут досліджень діаспори, розроблено проект Національної програми “Закордонне українство на період до 2005 року”.

Процес культуротворення, що триває в українській діаспорі, став вагомою складовою українського культурного простору. Його головною метою була духовна консолідація українців усього світу в інтересах відродження, збереження й примноження національно-культурних традицій власного народу. Це сприяло збереженню цілісності української культури, а в умовах незалежності – активізації державотворчого потенціалу, зміцненню позицій українських організацій у країнах поселення, а Української держави – у світовому співтоваристві.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Тема 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ КУЛЬТУРИ

1. Наведіть ряд синонімів, які, на вашу думку, відповідають змісту понять:
А) культура ...
Б) цивілізація...
2. Одним(двома) реченням(и) розкрийте сутність наступних функцій, які здійснює культура.
А) комунікативна – Г) регулятивна –
Б) інтегративна – Д) аксіологічна (оціночна) –
В) пізнавальна – Е) світоглядна –
3. Прокоментуйте наступні вислови:
А) “культура – друга природа”;
Б) “культура – це самообмеження”;
В) “філософія є культурою душі” (Ціцерон);
Г) “культура є мірою людяності”;
Д) “культура є виходом за кордони інстинкту”;
Е) “культура – тонка оболонка, що прикриває розпечений хаос тваринності” (С.Далі);
Є) “ми занадто цивілізовані, щоб бути культурними”.
4. Що об’єднує культуру і цивілізацію і що їх розділяє?
5. Стисло схарактеризуйте наступні поняття:
– антропогенез;
– соціогенез;
– культурогенез.
6. Що таке культурний феномен? Назвіть найбільш яскраві феномени світової та національної культури.
7. Дайте визначення наступним поняттям:
А) контркультура – ...;
Б) субкультура – ...;
Наведіть конкретні приклади.
8. Скориставшись латинським терміном (civilis – суспільний) дайте визначення поняття “цивілізація”. Назвіть декілька його найхарактерніших рис.
9. У чому полягає сутність циклічної теорії культур О.Шпенглера?
10. Схарактеризуйте наступні поняття:
– артефакт – ...;
– культурний шар – ...;
– археологічна культура... .
11. Заповніть таблицю, скориставшись нижче наведеними термінами:

Епохи		Людські типи	Культурні здобутки
Палеоліт	Ранній (до 150 тис. р. до н.е.)		
	Середній (150-40 тис.р.)		
	Пізній (40-10 тис. р.)		
Мезоліт 9-6 тис. р.			
Неоліт 6-3 тис. р. до н.е.			

- Homo Habilis, Homo Sapiens, неандерталець, архантроп, кроманьонець;
- Кераміка, будівництва житла, полювання, лук і стріли, анімізм, малюнки на стінах печер, мегаліти.
- Землеробство, приручення тварин, знаряддя з кременю, мікроліти.

12. Визначте сутність первісних форм релігійних вірувань:

- анімізм – ... ;
- тотемізм –... ;
- фетешизм –...;
- магія –

13. Назвіть характерні ознаки “неолітичної культурної революції” (підкресліть потрібне).

Використання лука і стріл, будівництва житла поза межами печер, керамічне виробництво, полювання та рибальство, скотарство та землеробство, створення перших державних утворень, родоплемінний устрій, малюнки на стінах печер, видобування вогню.

14. Які з наведених артефактів є зразками трипільської культури (підкресліть потрібне).

Наконечники списів і стріл із кременю, кераміка, глиняні жіночі статуетки, бронзові вироби, зооморфні статуетки, знаряддя полювання та прикраси з кістки, вироби з міді та заліза.

Тема 2. АНТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ЇЇ УКРАЇНСЬКИЙ АРЕАЛ

1. У правильній послідовності розташуйте періоди розвитку давньогрецької культури, наведіть хронологію.

– Архаїчний,	1. _____
– Елліністичний,	2. _____
– Класичний,	3. _____
– Крито-Мікенський,	4. _____
– Гомерівський.	5. _____

2. Поясніть сутність понять:

- “Грецька краса” _____

- “Римський порядок” _____
3. Що таке класика, класичний стиль? Назвіть їх найхарактерніші ознаки.
 4. Розкрийте сутність термінів:
 - акрополь... ;
 - каріатида...;
 - кора і курос... ;
 - капітель....
 5. Що таке ордер? Які ордери античного мистецтва ви знаєте (наведіть приклади).
 6. Які досягнення античності, з вашої точки зору, є найбільш значущими для світової цивілізації XXI століття (наведіть 5-7 положень).
 7. Розкрийте сутність термінів, які стосуються давньоримської культури:
 - пантеон;
 - форум;
 - акведук;
 - квадрига.
 8. Що таке еллінізм? Назвіть характерні риси елліністичної культури.
 9. Які з названих культур стародавньої України підтримували зв'язки з античною Грецією, а які – зі стародавнім Римом?
 - А) трипільська культура;
 - Б) кімерійська культура;
 - В) скіфська культура;
 - Г) зарубинецька культура;
 - Д) черняхівська культура;
 10. У чому полягає культурний феномен скіфського золота? Назвіть окремі його шедеври.
 11. Характерними рисами еллінізму є (підкресліть потрібне): громадянський патріотизм, космополітизм, централізація влади і державного управління, культ олімпійських богів, боротьба проти іноземних загарбників, поліцентризм, індивідуалізм.
 12. Чому античність вважають колискою сучасної європейської цивілізації?
 13. Що називають “грецьким дивом”? Назвіть декілька конкретних його проявів.
 14. Скориставшись списком шедеврів античності заповніть таблицю.

Шедеври, імена та епохи античної культури.		
Класична грецька культура	Елліністична культура	Давньоримська культура

Довідка. Парфенон, скульптура Лаокоон, Ніке Самофракійська, Афродіта Мілоська, Дискобол Мірона, Александрійський маяк, творчість Цицерона, поезія Вергілія, Софокл, Арістотель, Фідій, Колізей.

Тема 3. КУЛЬТУРА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

1. У чому полягає сутність схоластики? Назвіть імена найвідоміших схоластів середньовіччя.
2. Назвіть складові середньовічного освітнього...
 - тривіуму... ;
 - квадріуму... ;
3. Які науки вивчалися в середньовічних університетах? Підкресліть потрібне.
 - 1) Історія;
 - 2) Право;
 - 3) Географія;
 - 4) Медицина.
4. Поясніть сутність термінів середньовічної культури:
 - базиліка;
 - фреска;
 - нервюра;
 - аркбутан та контрфорс.
5. Що таке готика? Назвіть її характерні ознаки.
6. Які культурні здобутки Візантії, на вашу думку, належать до світової культурної спадщини(наведіть 3-4 положення).
7. До яких позитивних культурних зрушень привело запровадження християнства в Київській Русі? (наведіть 3-5 тез).
8. Найбільш поширеними в художній культурі Київської Русі були (підкресліть правильний варіант):
 - А) фреска;
 - Б) скульптура;
 - В) гравюра;
 - Г) іконопис.
9. Що таке куртуазність, куртуазна культура? Наведіть приклади.
10. Чи був поширений в українських землях стиль готики? Поясніть.
11. Назвіть пам'ятки архітектури Русі, що збереглися в Україні донині.
12. Які види середньовічного мистецтва представлені в Софії Київській (підкресліть потрібне).

Мозаїка, живопис, фреска, графіті, іконопис, кам'яне різьблення, вітраж, скульптура.

13. Установіть відповідність між назвами творів та жанрами.

“Слово о полку Ігоревім”	Літопис
“Руська правда” Ярослава Мудрого	Епічна поема
“Слово про закон і благодать” Іларіона	Збірник законів
“Повість временних літ” Нестора	Релігійний трактат

14. Посередині чого знаходяться “середні віки”?

15. Встановіть правильну хронологію основних культурних феноменів середньовіччя.

Культура Київської Русі	XII-XV ст.
Візантійська культура	VI-XV ст.
Західноєвропейська готика	X- XII ст.
Романська культура	IX-XI ст.

Тема 4. УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ

- 3–4-ма тезами схарактеризуйте основну сутність Ренесансної культури.
- Заповніть таблицю, скориставшись списком імен видатних діячів Відродження: Петрарка, Леонардо да Вінчі, Джотто, Рафаель, Бокаччо, Боттічеллі, Тіціан, Дюрер, Шекспір, Еразм Роттердамський, Данте, Томас Мор, Мікеланджело, Брунеллескі, Донателло.

Періоди Ренесансу	Визначні імена
1. Передвідродження	
2. Раннє Відродження	
3. Високе Відродження	
4. Пізнє Відродження	

3. Приведіть у відповідність таблицю:

1. Леонардо да Вінчі	а) “Похвала глупоті”
2. Рафаель Санті	б) “Сікстинська капела”
3. Мікеланджело	в) купол Флорентійського собору
4. С. Боттічеллі	г) “Государ”
5. Ф. Брунеллескі	д) “Темна вечір”
6. Данте Аліґ'єрі	є) “Сікстинська мадонна”
7. Н. Макіавеллі	ж) “Божественна комедія”
8. Е. Роттердамський	з) “Весна”, “Народження Венери”

4. Яскравими представниками ренесансу в українській культурі є (підкресліть): Петро Могила, Герасим Смотрицький, Іван Мазепа, Іван Федоров, Феофан Прокопович, Іван Вишенський, Йов Борецький, Костянтин Острозький, Кирило Розумовський, Григорій Сковорода, Костянтин Корнякт.

5. Що таке полемічна література? Назвіть імена українських письменників-полемістів ренесансної доби.

6. Визначте найбільш характерні риси ренесансного художнього стилю (правильне підкресліть):

- А) зображення просторової перспективи;
- Б) пишність форм та багатство оформлення;
- В) використання контрастів світла й тіні;
- Г) відтворення краси природи;
- Д) передача ідеальних пропорцій людського тіла;
- Е) врівноваженість і спокій;
- Ж) пафос та емоційність.

7. У чому полягає сутність ренесансного гуманізму? Назвіть імена видатних європейських гуманістів тієї доби.

8. Які протиріччя та суперечності притаманні ренесансній культурі (3-4 тези).

9. Поясніть сутність термінів:

- кватроченто ...;
- реформація ...;

10. Якими з наведених причин було зумовлене виникнення і розвиток ренесансної культури (підкресліть потрібне).

- 1) формування ринкових капіталістичних відносин;
- 2) великі географічні відкриття;
- 3) буржуазні революції;

- 4) національно-визвольний рух;
 5) астрономічні відкриття Коперніка та Галілея.
 6) розвиток торгівлі та мореплавства.
11. Які українські міста з наведеного списку були осередками ренесансної культури (підкресліть потрібне).
1. Львів.	5. Луцьк.
2. Рівне.	6. Кам'янець-Подільський.
3. Острог.	7. Чернігів.
4. Чернівці.	8. Путивль.
12. У які роки з найбільшою силою позначився ренесансний вплив в українській культурі.
- А) 1450-1490 рр.
 Б) 1580-1620 рр.
 В) 1500-1540 рр.
 Г) 1620-1650 рр.

Тема 5. КУЛЬТУРА ДОБИ БАРОКО І ПРОСВІТНИЦТВА

1. Бароковому художньому стилю притаманні такі риси (підкресліть правильні відповіді):

- А) містицизм;
 Б) реалізм;
 В) симетрія і пропорційність;
 Г) динаміка і експресія;
 Д) пишна декоративність;
 Е) метафора та гіперболічність.

2. Приведіть у відповідність таблицю:

1. Лоренцо Берніні	А) “Персей і Андромеда”
2. Дієго Веласкес	Б) “Нічна варта”
3. Рембрандт	В) Портрет інфанти Маргарити
4. Рубенс	Г) “Екстаз Святої Терези”.

3. Що означають терміни “контрреформація”, “католицьке бароко”? Яким чином вони між собою пов’язані?

4. Що таке “рококо”? Назвіть його характерні ознаки.

5. У 3–4 коротких тезах сформулюйте сутність Просвітництва.

6. Кому з відомих діячів Нового часу належать наведені вислови:

- А) Весь світ – театр, а люди в ньому – актори;
 Б) “знання – сила”;
 В) Я мислю, отже, існую;
 Г) Світ ловив мене, але не упіймав.

7. Хто є творцем визначних пам’яток українського бароко:

- А) Андріївська церква в Києві;
 Б) Собор Св. Юра у Львові;
 В) Ратуша в Бучачі;
 Г) Велика дзвінниця Києво-Печерської лаври;
 Д) Покровська церква та фонтан “Самсон” у Києві.

8. Імена яких діячів українського просвітництва пов'язані з Києво-Могилянською академією (підкресліть потрібне):

Прокопович, Сковорода, Сагайдачний, Котляревський, Розумовський, Мазепа, Смотрицький, Федорович, Бортнянський, Ведель, Туптало, Костомаров, Гребінка.

9. Що таке “людина бароко”? Спробуйте скласти її портрет (риси характеру, світогляд, поведінка, зовнішність).

10. У чому полягає т. зв. “феномен українського бароко”? Яке значення він має для сьогодення?

Тема 6. УКРАЇНА І УКРАЇНЦІ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ХІХ СТОЛІТТЯ

1. Розташуйте у правильній послідовності та подайте хронологію епох розвитку європейської культури ХІХ ст.:

А) Класицизм;	1...
Б) Реалізм;	2...
В) Символізм;	3...
Г) Романтизм.	4...

2. Заповніть таблицю, скориставшись списком імен видатних діячів культури ХІХ ст.

Епохи європейської культури	Представники		
	Європа	Україна	Росія
КЛАСИЦИЗМ			
Реалізм			
Романтизм			
Символізм			

Довідка. Байрон, Делакруа, Монферран, Діккенс, Врубель, Давид, Клімт, Кленце, Бальзак, Беретті, Шевченко, Гоголь, П. Мирний, Л. Українка, Мартос, Шишкін, Айвазовський.

3. Заповніть таблицю, скориставшись наведеними іменами діячів культури ХІХ ст.

Література	Музика	Мистецтво, архітектура

Довідка. О.Бальзак, Ч.Діккенс, Бетховен, О.Уайльд, Вагнер, Жеріко, Е.Золя, В.Скотт, Бодлер, Репін, Верді, Енгр, Е.По, Ліст, Р.Кіплінг, Роден, Айвазовський, Дебюсі.

4. Кому з діячів культури ХІХ ст. налажить наступні твори.

1. Картина “Запорожці пишуть листа турецькому султанові”;
 2. Картина “Останній день Помпеї”;
 3. “Будинок з химерами” у Києві;
 4. Скульптури “Мислитель”, “Поцілунок”, “Вічна весна”;
 5. Дев’ята симфонія (з частиною “Ода радості”);
 6. Опера “Кармен”;
 7. Картина “Місячна ніч на Дніпрі”;
 8. Картини “Демон”, “Царівна лебідь”;
 9. Будівля університету “Святого Володимира” в Києві;
 10. Картина “Смерть Марата”;
 11. Музичні твори “Місячна соната”, “Апассіоната”.
5. Що означає термін “срібна доба”? На який час вона припадає? Назвіть її визначних представників.
6. Заповніть таблицю, скориставшись наведеними іменами діячів української культури.

Література	Наука	Музика, театр	Мистецтво, архітектура	Меценати

Довідка. В.Городецький, М.Костомаров, В.Хвойка, І.Полюй, М.Грушевський, Б.Ханенко, П.Мирний, Є.Гребінка, М.Терещенко, М.Харитоненко, М.Мурашко, С.Васильківський, І.Мартос, М.Садовський, М.Шашкевич, М.Заньковецька, С.Крушельницька, П.Саксаганський.

7. Що таке імпресіонізм? Поясніть сутність його художнього методу, назвіть представників.
8. Що є основною метою реалізму, які способи її досягнення? Можна навести 1-2 конкретних приклади.
9. Яким художнім стилям відповідають наступні пам’ятки архітектури Києва.
1. Володимирський собор.
 2. Університет Св. Володимира (нині Т.Шевченка).
 3. Будинок із химерами архітектора В.Городецького.
 4. Оперний театр.
 5. “Замок Річарда” на Андріївському узвозі.

Довідка. Класицизм, еклектика, сецесія (стиль модерн), неовізантизм, неоготика.

10. Назвіть відомих вам меценатів України кін. XIX – поч. XX ст. Наведіть приклади їх меценатської діяльності.
11. Складіть власний список шедеврів української культури XIX ст., які мають європейське, світове значення (література, мистецтво, архітектура, музика, театр тощо).

Тема 7. НОВІТНЯ УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XX СТОЛІТТЯ

1. Чому модернізм став одним із найголовніших культурних феноменів XX ст.? Назвіть його основні світоглядні засади.

2. Заповніть таблицю, скориставшись списком імен видатних модерністів XX століття:

Течії модернізму	Їх представники
1. Експресіонізм	
2. Сюрреалізм та дадаїзм	
3. Кубізм	
4. Абстракціонізм	
5. Конструктивізм	

Довідка. Пікассо, Ван Гог, Малевич, С.Далі, Кандинський, Архипенко, Гропіус, Мунк, Дюшан, Бунюель, Ле Корбюзьє, Брак.

3. Приведіть у відповідність таблицю:

1. Картина “Герніка”	
2. Картина “Чорний квадрат”	
3. Картина “Крик”	
4. Перші архітектурні споруди конструктивізму	
5. Художні фільми “Золотий вік”, “Андалузський пес”	
6. Картина “Палаюча жирафа”	
7. Живописні абстрактні твори	

Довідка. Едвард Мунк, Ле Корбюзьє, Сальвадор Далі, Луїс Бунюель, Казимир Малевич, Пабло Пікассо, Василь Кандинський.

4. Що таке “авангард” у культурі? Назвіть характерні риси авангардизму та його представників серед українських та російських митців.

5. Заповніть таблицю, скориставшись іменами представників українських художніх плеяд 20–30-х рр. XX ст.

Неокласики	Вапліте	Видатні науковці ВУАН	Представник и авангарду

Довідка. М.Хвильовий, М.Зеров, М.Семенко, М.Бажан, Д.Баглій, В.Вернадський, М.Куліш, Меллер, Пальмов, Ю.Смолич, М.Рильський, О.Архипенко, Лесь Курбас, Анатоль Петрицикий, С.Єфремов, А.Кримський.

6. Що називають “розстріляним відродженням” України? Назвіть його визначних представників.

7. Що таке “соцреалізм”? Коли і ким він запроваджений? Спробуйте назвати деякі твори цього напрямку та дати їм критичну оцінку.

8. Установіть відповідність між творами й іменами української культури повоєнної доби (1950-1980 рр.).

1. Роман “Собор”	А) О.Довженко
2. Роман “Чотири броди”	Б) І.Дзюба
3. Повість “Холодний Яр”	В) О.Гончар
4. Публіцистичний памфлет “Інтернаціоналізм чи русифікація”	Г) М.Стельмах
5. Фільм “Тіні забутих предків”	Д) Л.Костенко
6. Повісті “Зачарована Десна”, “Поема про море”	Е) С.Параджанов
7. Поема “Маруся Чурай”	Є) Ю. Горліс-Горський

9. Чи кожен український дисидент був шістдесятником? І чи кожен шістдесятник став дисидентом? Дайте стислу творчу відповідь.

Тема 8. УКРАЇНА У СУЧАСНОМУ СВІТОВОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

1. Що спричинило виникнення і швидке поширення масової культури у другій половині ХХ століття? Назвіть найхарактерніші риси цього типу культури.
2. Розкрийте риси постмодерну. Вкажіть на його відмінність від модернізму.
3. У вигляді коротких тез схарактеризуйте позитивні і негативні тенденції в розвитку сучасної української культури.
4. Розшифруйте термін ЮНЕСКО. Які пам'ятки культури України знаходяться під захистом цієї організації?
5. Схарактеризуйте наступні терміни:
 - 1) поп-арт;
 - 2) кітч;
 - 3) маргінал.
6. Назвіть головні ланки в системі індустрії сучасної попмасової культури.
7. Що таке концептуалізм? Яким чином він намагається впливати на соціум?
8. Назвіть представників сучасного українського постмодерну. Спробуйте проаналізувати будь-який твір постмодерну, з яким мали знайомство (фільми, книги, виставки).
9. Схарактеризуйте головні напрямки культурницької місії, яку здійснюють представники української діаспори за кордоном.
10. У яких країнах існували і досі існують потужні культурні осередки української діаспори. Назвіть імена видатних діячів української культури за кордоном.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЛІТЕРАТУРА ДО ВСІХ ТЕМ

1. Гуревич, П.С. Культурология / П.С. Гуревич. – М.: Гардарики, 2000, 2002, 2005. – 278 с.
2. Історія світової культури: навч. посібник / керівник автор. кол. Л.М. Левчук.- К.: Либідь, 1996, 2000. – 318 с.
3. Історія української культури: у 5-ти т. – НАН України / Б.Є. Патон. – К.: Наукова думка, 2001-2010.
4. История мировой культуры. Наследие Запада. Античность-Средневековье-Возрождение: курс лекций. – М.: Рос. государственный гуманитарный университет, 1998. – 427 с.
5. Культурологія: теорія та історія культури: навч. посібник для ВНЗ / за ред. І.І. Тюрменко. – К.: Центр навчальної літератури, 2004, 2005, 2010. – 370 с.
6. Культурологія: українська та зарубіжна культура: навч. посібник / за ред. М.І. Заковича. – К.: Знання, 2005, 2008. – 480 с.
7. Лекції з історії світової та вітчизняної культури / Автор. колектив А.В. Яртісь та ін. – Львів: Світ, 1994 та ін. роки вид.
8. Маланюк, Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – К.: Обереги, 1992. – 80 с.
9. Полікарпов, В.С. Лекции по культурологии / В.С. Полікарпов. – М.: Гардарики, 1997. – 343 с.
10. Попович, М.В. Нарис історії культури України / М.В. Попович. – К.: АртЕК, 2001. – 670 с.
11. Українська культура: лекції / за ред. Д. Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – 590 с.

ОСНОВИ ТЕОРІЇ КУЛЬТУРИ

1. Брей, У. Археологический словарь / У. Брей, Д. Трамп. – М.: Прогресс, 1990.
2. Давня історія України: у 2 кн. Кн. 1. / за ред. П.П. Толочка. – К.: Либідь, 1994. – 238 с.
3. Історія української культури: у 14 зшитках / вид. Івана Тиктора. – Львів, 1937 (репринтне видання).
4. Огієнко, І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – К.: Абрис, 1991.
5. Сорокин, П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – М.: Политиздат, 1992.
6. Тайлор, Э.Б. Первобытная культура / Э. Б. Тайлор.- М.: Политиздат, 1989.
7. Тойнби, А. Постигание истории / А. Тойнби. – М.: Прогресс, 1996.
8. Чмихов, М. Давня культура: навч. посібник / М. Чмихов. – К.: Либідь, 1994.
9. Закат Европы: в 2 т. / О. Шпенглер. - М.: Мысль, 1998.

АНТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ЇЇ УКРАЇНСЬКИЙ АРЕАЛ

1. Античне мистецтво (світ. мист. в музеях України): альбом / упор. Ф. Штітельман. – К.: Мистецтво, 1975. – 180 с.

2. Давня історія України: у 2 кн. Кн. 2. / за ред. П.П. Толочка – К.: Либідь, 1994. – 242 с.
3. История эллинизма: в 3 т. / Й.Х. Дройзен - М.: Наука, 2001.
4. Куманецкий, К. История культуры Древней Греции и Рима / К. Куманецкий. – М.: Высш. школа, 1990.
5. Лісовий, І.А. Античний світ у термінах, іменах і назвах / І.А. Лісовий. – Львів, 1988.
6. Мозолевський, Б.Скіфський степ / Б. Мозолевський. – К.: Наукова думка, 1983.
7. Словарь античности.- М.: Наука, 1989. – 704 с.

КУЛЬТУРА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

1. Асєєв, Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі / Ю.С. Асєєв.- К.: Мистецтво, 1980. – 214 с.
2. Брайчевський, М.Ю. Утвердження християнства на Русі / М.Ю. Брайчевський. - К.: Наукова думка, 1988.
3. Дюбі, Жорж. Доба соборів / Жорж Дюбі. - К.: Юніверс, 2003. – 318 с.
4. Митрополит Іларіон (Огієнко, І.).Дохристиянські вірування українського народу / І. Огієнко. - К.: Обереги, 1992. – 424 с.
5. Рыбаков, Б.А. Геродотова Скифия / Б.А. Рыбаков. - М.: Эксмо, 2010.
6. Рыбаков, Б.А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. - М.: Наука, 1987.
7. Словарь средневековой культуры / [под. ред. А.Гуревича]. – 2-е изд. - М.: Росспэн, 2007. – 624 с.
8. Толочко, П.П. Київська Русь / П.П. Толочко. - К., 1996.
9. Ле Гофф, Жак. Цивилизация средневекового запада / Жак Ле Гофф; пер. з франц. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 560 с.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ

1. Баткин, Л.М. Итальянское возрождение: проблемы и люди / Л.М. Баткин. - М.: Искусство, 1995. – 380 с.
2. Баткин, Л.М. Леонардо да Винчи и особенности ренессансного творческого мышления / Л.М. Баткин. - М.: Искусство, 1990. – 420 с.
3. Вазари, Джорджо. Жизнеописания наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих / Джорджо Вазари. – С.-Пб.: Пальмира, 1992 (а також інші видання). – 390 с.
4. Вельфлин, Г. Классическое искусство / Г. Вельфлин; пер. с нем. - С.-Пб.: Алетейя, 1997. – 318 с.
5. Итальянский Ренессанс XII – XVI ст. Курс лекций: Т.1-2 / Б. Виппер. - М.: Искусство, 1977.
6. Ісаєвич, Я.Д. Братства і їх роль у розвитку української культури в XVI – XVII ст. / Я.Д. Ісаєвич. – К., 1969.
7. Муратов, П.П. Образы Италии / П.П. Муратов. – М.: Республика, 1994.

8. Нічик, В.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – поч. XVII ст.) / В.М. Нічик, В.Д. Литвинов, Я.М. Стратій. – К., 1991.
9. Овсійчук, В.А. Українське мистецтво XIV – першої половини XVII ст. / В.А. Овсійчук. – К.: Мистецтво, 1985. – 168 с.
10. Ричков, П.А. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких / П.А. Ричков, В.Д. Луц.- К.: Техніка, 2002. (Серія: Національні святині України). – 150 с.
11. Українська література XIV – XVI ст. Твори / за ред. І.О. Дзеверін. – К.: Наук. думка, 1988.

КУЛЬТУРА ДОБИ БАРОКО І ПРОСВІТНИЦТВА

1. Білецький, П.О. Українське мистецтво др. пол. XVII-XVIII ст. / П.О. Білецький. - К.: Мистецтво, 1981. – 159 с.
2. Вечерський, В. Втрачені святині / В. Вечерський. - К.: Техніка, 2004. (Серія: Національні святині України). – 186 с.
3. Вечерський, В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. - К.: Наш час, 2008. (Серія: Невідома Україна). – 320 с.
4. Ернст, Федір. Київ. Провідник / Федір Ернст. - К., 1930 (скан. книги в інтернеті). – 800 с.
5. Кілессо, Т.С. Братський Богоявленський монастир і Києво-Могилянська академія / Т.С. Кілессо. - К.: Техніка, 2002. (Серія: Національні святині України). – 142 с.
6. Логвин, Г. По Україні (Стародавні мистецькі пам'ятки) / Г. Логвин. - К.: Мистецтво, 1968. – 464 с.
7. Лукомский, Г. Старинные усадьбы Харьковской губернии / Г. Лукомский. - вид. 1917 р., репринт. – Х., 2005. – 105 с.
8. Макаренко, М. Орнаментація української книжки XVI - XVII ст. / М. Макаренко. - репринт видання 1926 р. – К.: 2009. – 127 с.
9. Макаров, А.М. Світло українського барокко / А. М. Макаров. – К.: Мистецтво, 1994. – 287 с.

УКРАЇНА ТА УКРАЇНЦІ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ХІХ СТОЛІТТЯ

1. Драгоманов, М.П. Літературно-публіцистичні праці: у 2 ч. / М.П. Драгоманов. - К.: Наукова думка, 1970. – 684 с.
2. Історія української культури / за ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994.
3. Лобановський, Б.Б. Українське мистецтво др. пол. 19 – поч. 20 ст. / Б.Б. Лобановський, П.І. Говдя. – К.: Мистецтво, 1989. – 206 с.
4. Русалка дністрова: документи і матеріали. - К.: Наукова думка, 1989. – 230 с.
5. Степовик, Д.В. Українське мистецтво першої половини 19 ст. / Д.В. Степовик. - К.: Мистецтво, 1982. – 191 с.
6. Энциклопедия символизма. - М.: Республика, 1998. – 429 с.

НОВІТНЯ УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XX СТОЛІТТЯ.

УКРАЇНА У СУЧАСНОМУ СВІТОВОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ.

1. Дзюба, І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І.Дзюба. - К.:1998.
2. Дзюба, І. Між культурою і політикою. / І.Дзюба. - К.: Сфера, 1998.
3. Історія української літератури XX ст. Кн.1./ В.Г.Дончик, В.П. Агеєва та ін.- К., 1993. – 782 с.
4. Ильин И. Постмодернистский словарь / И. Ильин. - М.,2001. – 384 с.
1. Культурология. XX век: Словарь. – С.-Пб.: Университетская книга, 1997.
5. Культурология. Енциклопедия т. 1-2. - С.-Пб.: Университетская книга, 1998.
6. Лексикон нонклассики. Художественно-эстетическая культура XX века. / Под. ред. В. Бычкова. – М.: Росспэн, 2003. - 607с.
7. Павличко, С.Д. Дискурс модернізму в українській літературі. / С.Павличко. - К.: Либідь, 1999. - 447 с.
8. Руднев, В.П. Словарь культуры XX века. / В.Руднев. - М.: Аграф, 1997.-382с.
9. Сверстюк, Є. Блудні сини України. / Є.Сверстюк. - К.: Знання, 1993. - 256с.
- 10.Український авангард 1910 - 1930 рр. (альбом). - К.: Мистецтво, 1995.

Додаток. Періодизація і культурні надбання первісної доби на теренах Європи і України			
Епохи	Хронологія	Найважливіші ознаки антропо- соціо та культурогенезу	Місця поселень та артефакти
Ранній палеоліт	Бл. 3 млн. р. тому	Австралопітеки (Homo Habilis)	Африка, оббиті гальки, загострена деревина
	Бл. 2 млн. р. тому	Архантроп (Homo Erectus) (синантроп, пітекантроп)	Африка, Азія, Кавказ, Європа. В Україні: Закарпаття (печера с. Королеве) Сів. Дінець.
	400-150 тис. р.	Ашельська культура	Кам'яні рубила, знаряддя із кременю, кістки, одяг із шкіри і хутра тварин, використання вогню, житло у печерах.
Середній палеоліт	~150-40 тис. р. до н.е.	Неандерталець (Homo Sapiens)	Європейський і Азійський континенти. Крим, Сів. Дінець, Донбас
	70-30 тис. р. до н.е.	Мустьєрська культура, дородова громада, ендогамні шлюбні стосунки	Кам'яні скребла, ножі, могили обкладені кістками тварин, використання вогню, релігія тотемізму, поява першого житла поза межами печер
Пізній палеоліт	40-10 тис. р. до н.е.	Кроманьйонець (неоантроп, Homo Sapiens Sapiens) - Будування житла - Постійне користування вогнем - Релігія (анімізм, тотемізм, магія, фетишизм) - Первісне «мистецтво» - Матріархат – родова община - Екзогамія	Зростання народонаселення по усіх континентах печери: Альтаміра, Ласко (настінні малюнки), поселення Межиріч та Мізин в Україні (широкий асортимент знарядь з кістки та каменю, використання орнаментів, малюнки, майстерна архітектура житла, кам'яні «венери»).
Мезоліт	9-6 тис. р. до н.е.	Перехідна епоха, схід льодовика у Європі	Доба мікролітів, лука і стріл, рибальства, перші ознаки парної сім'ї.
Неоліт	6-3 тис. р. до н.е.	«неолітична революція»: Відтворююче господарство - Виробництво кераміки - Поява парної сім'ї – родо-племенний устрій - Міграції населення	6 Великих археологічних культур у межах України. Трипільська «цивілізація» - як найбільш типовий і яскравий приклад культурної спільноти на етапі переходу від неоліту, до епохи міді і бронзи.
Епоха міді і бронзи	Бл. 3-1 тис. р. до н.е.	Поява і розвиток класового суспільства на Сході	Мегаліти. Кам'яна Могила (біля Мелітополя).

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
Тема 1. Основи теорії культури	5
Тема 2. Антична культура та її український ареал.....	24
Тема 3. Культура Середніх віків	41
Тема 4. Українська культура доби Відродження.....	65
Тема 5. Культура бароко і Просвітництва.....	82
Тема 6. Україна і українці в європейському культурному просторі XIX ст.....	102
Тема 7. Новітня українська культура XX ст.....	126
Тема 8. Україна в сучасному світовому культурному просторі.....	148
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ.....	162
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	171